

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתבי־עת לחקר הספר העברי

חוברת ג

תשרי תשל"ז

תוכן העניינים

- י. תבורי . מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי־תשובה"
  - נ. אלוני . שלושים חידות אוטוגרפיות לר' יהודה הלוי
  - י. תא־שמע . היכן נתחבר ספר "עלילות־דברים" ?
  - י. רצהבי . שיר סופרים קדום לתורה
  - א. שוחטמן . "בנין־שלמה לחכמת־בצלאל" לר' שלמה עדני
  - מ. בניהו . ספרים שחיברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור
  - ח. ליברמן . הדפוס העברי בשקלאוו
  - י. יודלוב . "הדפוס העברי באוסטרהא", הוספות ותיקונים
  - א. רובינשטיין . קונטרס "כתית למאור" של יוסף פערל
  - ל. גולדפלד . כה"י של "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה"
- למרדכי שמואל גירונדי

העורך: ישראל תא־שמע

תגובות והערות

צבי גרונר

"לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות"; תוספת

חיים ליברמן

על ספר "שבט־מוסר" עם תרגום יידי חדש

גדליה אלקושי

הערה

אפרים קופפר

"גורניש" = גרניש

מרדכי ש. בוימינגר

הערות אחדות

שמואל אשכנזי

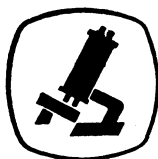
על הספרים "אהבת יהונתן" ו"התחלת החכמה"

עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ג

בעריכת
ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשל"ז

כ ת ו ב ת ה מ ע ר כ ת :

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

ה ת ו כ ן

5	מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי-תשובה"	יוסף תבורי
20	שלושים תידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי	נחמיה אלוני
44	היכן נתחבר ספר "עלילות-דברים" ?	ישראל תא-שמע
54	שיר סופרים קדום לתורה	יהודה רצהבי
63	"בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני	אליאב שוחטמן
94	ספרים שחיברם ר' משה חאג'יו וספרים שהוציאם לאור	מאיר בניהו
121	הדפוס העברי בשקלאוו	חיים ליברמן
131	"הדפוס העברי באוסטרהא"; הוספות ותיקונים	יצחק יודלוב
140	קונטרס "כתית למאור" של יוסף פערל	אברהם רובינשטיין
158	כה"י של הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה" למ"ש גירונדי	לאה נעמי גולדפלד

תגובות והערות :

165	"לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות"; תוספת	צבי גרונר
166	על ספר "שבט-מוסר" עם תרגום יידי חדש	חיים ליברמן
167	הערה	גדליה אלקושי
168	"גורניש" = גנרניש	אפרים קופפר
169	הערות אחדות	מרדכי ש. בוימינגר
171	על הספרים "אהבת יהונתן" ו"התחלת החכמה"	שמואל אשכנזי

רשימת הציורים

26	T-S Misc. 8/74 יהודה הלוי של ר' בתי שיר בכתיבת ידו
28	T-S Misc. 8/74 יהודה הלוי של ר' בתי שיר בכתיבת ידו
38	T-S Misc. 10/20 יהודה הלוי של ר' בתי שיר בכתיבת ידו
40	T-S Misc. 10/20 יהודה הלוי של ר' בתי שיר בכתיבת ידו
95	"אזהרות" עם פירוש "פתיל-תכלת", לונדון, תע"ד
114	הקדמת "משנת חכמים" — מהדורה בלתי ידועה
115	הקדמת "משנת חכמים" — וואנזיבעק, תצ"ג
118	"פרשת אלה מסעי"; שער והקדמה, אלטונה, [תצ"ה—תצ"ו]
124	ירושלמי זרעים, שקלאוו, תקע"ב
125	ירושלמי זרעים, קאפוסט, תקע"ב
155	איגרת בכתב־ידו וחתימתו של יוסף פערל
158	שער הספר "תולדות... גאוני איטליה" למ"ש גירונדי
161	אילן היוחסין של משפחת גירונדי

מפרסומי אוניברסיטת בר-אילן תשל"ו

פרסומים חדשים

בר-אילן: ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן — מדעי היהדות והרוח י"ג
בעריכת: מ"צ קדרי, נ" קצבורג, ד' שפרבר, תשל"ו. XLVI + 375.

ברוך קורצווייל, לנוכח המבוכה הרוחנית של דורנו, בעריכת מ' שוורץ,
תשל"ו, 256.

התגלות אמונה תבונה, בעריכת מ' חלמיש ומ' שוורץ, תשל"ו, 169 + 2.
שמואל תמרי, קלעת אל-טינה — ניתוח היסטורי-ארכיטקטוני, תשל"ו 76,
עם 26 תמונות, 4 שרטוטים.

בלשנות עברית חפ"שית — בוליטין לבלשנות עברית חיונית, פורמלית
ושימושית ולבעיות העברית החדשה, בעריכת א' שורצולד. חוברת 10, ניסן
תשל"ו, 88 + 21.

*E.Y. Kutscher, Studies in Galilean Aramaic (Bar-Ilan Studies in Near
Eastern Languages and Culture), 1976, 114 pp.*

*E. Hirschberg, The Impact of Inflation and Devaluation on Private
Legal Obligations, 1976, 384 pp.*

למידע נוסף נא לפנות אל :

ועדת ספרים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

או:

ראובן מס, ת"ד 990, ירושלים

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 3

OCTOBER 1976

CONTENTS

- J. Tavory · Sources of the Geonic Responsa collection "Sha'arei-Teshuvah"
N. Allony · Thirty autograph riddles by R. Yehudah ha-Levy
I. Ta-Shema · Where was "Alilot-Devarim" composed?
Y. Razhaby · An early scribes'-song in praise of the Torah
E. Schochetman · "Binyan-Shlomo Lehokhmat-Bezalel" by R. Shlomo Adani
M. Benayahu · Books composed and books edited by R. Moses Hagiz
H. Lieberman · The Hebrew press in Shklow
I. Yudlov · "The Hebrew press in Ostrog"; Addenda et corrigenda
A. Rubinstein · The booklet "Katit Lamaor" by Joseph Perl
L. Goldfeld · The ms. of "Toldot....Geonei Italia" by Mordechai Shmuel Ghironi

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

NOTES

Z. Groner

“The Original Form of Five ‘Kuntresim’ of Geonic Responsa”; Addenda

H. Liberman

‘Shevet-Musar’ with a New Yiddish Translation

G. Elkoshi

A Note

E. Kupfer

Gornish—Gevarnish

M. Sh. Bauminger

A Few Notes

Sh. Ashkenazi

On the Books ‘Ahavath Yehonathan’ and ‘Hatchalat Hachochma’

נר לנשמת חותני
ר' יוסף אפרים פישל
טאבענבלאט ז"ל

יוסף תבורי

מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי תשובה"

קובץ שו"ת הגאונים "שערי תשובה", הרביעי שיצא לאור בדפוס, הופיע בשלונקי בשנת תקס"ב. ר' שלמה קאמונדו¹ הדפיס אותו כחלק ג' של הספרים "נהרות דמשק" ו"בן משק"², עפ"י כ"י שהיה מקודם של הרב משה יוסף מרדכי מיוחס מירושלים³. קובץ זה נדפס שנית בלייפציג, תרי"ח, בלי שינויים מהותיים⁴. במהדורה הראשונה היו כמה טעויות במיספור הסימנים. הם דילגו על המספר של"ד, ומשום כך יצא להם שני"ג תשובות, בעוד שלמעשה יש פחות. מקצת הטעויות תוקנו במהדורות לייפציג, ובה יש שני"ב תשובות אעפ"י שעדיין ציינו בשער "שני"ג תשובות". ועדיין יש שיבושים בדפוס לייפציג, ולדוגמא: המספר ק"ב נרשם פעמיים וק"ד חסר. את המפתח העתיקו מתוך דפוס שלונקי אך לא טרחו להתאימו למיספור החדש, ומשום כך יש לפעמים אי התאמה של מספר או שנים. מהדירי לייפציג הוסיפו לפני הטקסט הערות מספר של הרד"ל (ר' להלן) לתשובות אחדות מבלי לציין שהן נלקטו מספרו "לקדמות ספר הזוהר" (קניגסברג, תרט"ז, ור' להלן)⁵. מהדורת לייפציג צולמה בניו יורק תש"ו, עם הערות ומראי מקומות מאת הרב זאב וואלף לייטער. הציונים להלן יהיו לפי מהדורה זאת.

קצ"ג התשובות הראשונות נדפסו שוב ע"י הרב ישראל משה חזן, בליוורנו תרכ"ט, עם פירושו "איי הים". לספר זה יש חשיבות מעבר לערכו הפרשני, כי הרב חזן השתמש בכ"י של תשובות הגאונים שקיבל מאת רד"א ביבאנטי⁶, שיש בו שינויים חשובים המלמדים על גלגוליהן של תשובות הגאונים, כפי שנראה לקמן. קובץ "שערי תשובה" היה נושא מרכזי בשני תחומי מחקר: תולדות הקבלה ודרכי אסיפת תשובות הגאונים. חשיבותו לתולדות הקבלה בכך שיש בו תשובות בעניני הסוד, ומהן הדומות בלשונן ל"מדרש הנעלם". ר' דוד לוריא אסף את המקומות

* מחקר זה מומן בחלקו על ידי קרן הזכרון לתרבות יהודית ותודתי נתונה להם על כך.

1 ראה עליו: רוזנס, קורות היהודים בתוגרמה וארצות הקדם, ח"ה, עמ' 143.

2 ראה י' ריבקין, ספרי שלונקי, קרית ספר, א', תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 298.

3 ב"אוצר הרבנים" לנ"צ פרידמן, בערך "משה יוסף מרדכי מיוחס", נפלה טעות דפוס שלפיה היה הרב מיוחס בנו של הרב יום טוב אלגאזי, אבל בערך "יום טוב אלגאזי" צוין לנכון שהרב מיוחס היה חתנו.

4 ראה: המזכיר, א', 1858, עמ' 56-57.

5 שו"ח הלברשטם, הערות לתשובות הגאונים, ישרון [קאבאק], ה', תרכ"ה, ונדפס שנית בסוף תשובות הגאונים. מוספיה, פגינציה שניה, עמ' 28-29; ור' ש. אלבק, מחוקקי יהודה, ספר היובל לישראל לוי, עמ' 119.

6 איי הים, סימן י"ג.

האלה בספרו "לקדמות ספר הזוהר", וביקש להוכיח בעזרתם שחכמת הזוהר היתה ידועה מימי הגאונים, וממילא לא נתחבר ע"י ר' משה די ליאון. אמנם, לא הוכחה כאן אלא תלות בין קטעים שב"שערי תשובה" לבין "מדרש הנעלם", ולדעתו של ג. שלום⁷, מחבר "מדרש הנעלם" ערך את "שערי תשובה" והוסיף בו מדיילה. חשיבותו של "שערי תשובה" לדרכי אסיפת תשובות הגאונים, בכך שניכרת בו זיקה מרובה לראשונים שעסקו באיסוף תשובות הגאונים, בעיקר ר' יהודה אלבר-צלוני ורי"ץ גיאת. י. מילר⁸ כתב: "ודרך המעריך הזה לרשום בסוף תשו' הגאון את מחשבות הר"י האברצלוני והרי"ץ גיאת בענין ההוא, ואפשר שאסף התשו' מהלכות אלה החכמים שחוו דעתם בענין זה והביאו דעת הגאונים ותשובתם". אחריו העיר אלבק⁹ שהקובץ העיקרי שבו השתמש המאסף של "שערי תשובה" לא היה אלא ליקוט מתוך ספרו של הרב הברצלוני, ספר העתים. אלבק הזכיר שכבר עמד על כך ר' ישראל משה חזן¹⁰, אבל חזן הפריז בקבעו שכל "שערי תשובה" אינו אלא ליקוט מתוך ספר העתים, וזה אינו נכון¹¹, ואלבק עצמו לא אמר אלא שחלק נכבד ממנו נובע מספר העתים¹².

נוכל לתרום לבירור בעית "שערי תשובה" ע"י בדיקת מספר כ"י של תשובות הגאונים הקשורים בענין זה. כה"י העיקריים תוארו כבר ע"י ע. הילדסהיימר הנ"ל, אבל הוא לא תמיד יכול היה לראות צילומים, והיה תלוי בתיאורים משניים — לגבי כ"י ביבאנטי — או שהגבל לצילומי המפתחות בלבד¹³. רושמי המפתחות נהגו להעתיק את השורה הראשונה של השאלה במפתח, ולעתים קרובות אין לדעת מהו נושאה האמיתי של התשובה. מיגבלה נוספת היא שמפתח כזה אינו מעמיד אותנו, בדרך כלל, על ענינים נוספים הנדונים בשאלה, בין שהם מעניינה ובין שאינם, אלא שנשאלו ע"י אותם השואלים¹⁴.

לענייננו חשובים שלשה כ"י: גסטר, 931, השמור עתה בספריית ריילנדס במנצ'סטר, אלמנצי, 88, עתה בבריטיש מוזיאום ומספרו 566 (ADD. 26,977) וכ"י ביבאנטי,

- 7 Major Trends etc. עמ' 200. ור' דבריו בערך "זוהר", באנציקלופדיה יודאיקה החדשה, כרך 16, עמ' 1207.
- 8 מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א, עמ' 19.
- 9 מחוקקי יהודה, שם, שם.
- 10 שארית הנחלה, נא אמון, תרכ"ב, עמ' י"ד.
- 11 ראה שו"ח הברשטם, פירוש ספר יצירה לרבי יהודה ברצלוני, עמ' אא, תרנ"ד.
- 12 לנושא זה הקדיש ע. הילדסהיימר קטע ממחקרו הגדול "חיבור קובצי תשובות הגאונים", ישרון, י"א—י"ב, 1927. בעמוד 537 הוא דן באוסף "שערי תשובה", ובעמ' 538—542 יצא בצורה פולמוסית נגד אלבק, בטוענו שרק תשובות מועטות נלקחו מספר העתים. בסוף אותו כרך של ישרון נמצאת תשובתו של ח. אלבק והבהרה נוספת של הילדס-היימר. אלבק פרסם את תשובתו בחוברת נפרדת עם מבוא ונספת (החוברת רשומה בקטלוג של הספרייה הלאומית אך לא הצלחתי להשיג אותה). מחקרו של הילדסהיימר הופיע שנית בספר היובל לוולגמוט, 1928, עמ' 177—269, והחלק הפולמוסי נתמתן בהרבה. הויכוח העיקרי ביניהם הוא באיזה מידה שימש ספר העתים מקור ל"שערי תשובה", כי שניהם מסכימים שב"שערי תשובה" יש חומר נוסף שאיננו מספר העתים.
- 13 לגבי כ"י אלמנצי, ח"ב, ר' מאמרו הנ"ל, עמ' 217.
- 14 כדי להבחין בין קטעים שונים נציין את החלק השני בסיפרה עילית, כגון: קכ"ב². אני מביע בזה את תודתי העמוקה לעובדים המסורים במכון לתצלומי כתבי יד שליד הספרייה הלאומית, מסירות הניכרת לעיני כל באי המכון.

מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי תשובה"

הידוע בכינויו כ"י אבידע (=זולטניק), כיום ברשותו של מר מ. ליהמן בארה"ב¹⁵. צילמו נמצא באוניברסיטת בר אילן, ואני מודה למנהל הספרייה, ד"ר קוליב, שנתן לי רשות להשתמש בו.

נפתח בתיאורו של כ"י גסט, היחיד בשלשה שלא הוזכר עדיין בקשר לפרשת "שערי תשובה". בקטלוג (כ"י) של אוסף גסטר, המצוי בלונדון¹⁶, צויין שזה הוא כ"י מזרחי-ספרדי, בכ"י יפה וזהיר, מלפני זמנו¹⁷ של מהר"י בירב (נפטר 1541). בקטלוג זה מחולק כה"י לששה חלקים:

א. אגרת הסמיכה ליעקב בירב יצ"ו (ההדגשה במקור).

ב. שו"ת של בירב.

ג. שו"ת הגאונים. בראשו מפתח בלתי שלם בכ"י מאוחר יותר, ל-94 מתוך 321 סימניו.

ד. שו"ת מרב האי ומן הגאונים, עם מפתח. 199 שאלות.

ה. עוד תשובות לרב האי ומן הגאונים. 125 שאלות.

ו. סדרה של שו"ת בלתי-ממוספרות, ונקרא בסוף: "שו"ת ששאל החכם ר' יעקב בר לוי ז"ל" (חלב). רובן בלתי ידועות.

החלק הראשון פורסם בידי ז. דימיטרובסקי¹⁸. החלק השני דומה בעיקרו לתשובות מהר"י בירב הנדפסות, אבל יש בסופו ארבע תשובות שטרם נדפסו. יש מפתח לחלק זה, כתוב בכ"י שונה מגוף התשובות. החלק השלישי הוא תשובות הרי"ף. האוסף דומה לאוסף שנדפס בליוורנו, תקמ"א, ואח"כ במהדורת ז"ו לייטער (פיטסבורג, תשי"ד), אלא שהתשובה הראשונה שבדפוס ליוורנו חסרה בו. לעומת זאת, יש בו תשובה נוספת שלא נדפסה עדיין, ונדון בה לקמן. סדר שתי התשובות האחרונות הוא הפוך. אף לחלק זה יש מפתח, לא שלם, והוא מתיחס לצ"ד תשובות בלבד. הוא כתוב בכ"י אחר ונראה כמאוחר יותר. כתב היד של המפתח דומה לזה של המפתח לתשובות מהר"י בירב.

חלקים ד' וה' הם תשובות גאונים. חלק ד' מגיע עד סימן קצ"ט, אבל סימן ק"ג חסר. הסופר דילג על המספר ע"ט ורשם במקומו פ', ומשם ואילך סימן לפי הסדר. כשהרגישו בטעות זו, שינו את הפ' לע"ט ותיקנו לפי הסדר עד ק"ג, ששינו אותו לק"ב, ואחר כך זנחו את הנסיון לתיקון, כך שמספר ק"ג חסר. דבר זה חשוב מכיון שבמפתח לחלק זה חסר סימן ק"ג, והדבר רומז שהמפתח נעשה בכ"י זה, ועבורו, אחרי נסיון התיקון. יש בקובץ מעט מדברי חכמי ספרד ופרובאנס. התבאות המרובות יחסית מדברי רי"צ גיאת ור' יהודה הברצלוני, מלמדות שגם תשובות הגאונים שהובאו לפני דבריהם נלקטו מתוך ספריהם. העובדה שחלק זה של כה"י מבוסס על מקור משני, שנוסד אף הוא על תשובות הגאונים, מתבלטת בכך שחלק זה מסודר, בעיקרו, לפי נושאים, ואינו מציג את הסדר המעורב שבקבצים המקוריים^{18*}.

15 ש"ז הבלין, על כתב יד שנחלק, עלי ספר א', תשל"ו, עמ' 90, הערה 25; על פי הודעת י' שפיגל.

16 יש ממנו מספר צילומים במכון.

17 באנגלית: date. ואולי צ"ל: death; ראה לקמן.

18 ספונות, י', תשכ"ו, 113-192.

*18 ר': צ. גרונר, לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות גאונים, עלי ספר, ב', תשל"ו, עמ' 5-16.

להלן תוכן ענינים לחלק זה, שבו ציינתי את הנושאים הכלליים של קבצי התשובות ¹⁹.

א'—ח'	פירושים להגדות הש"ס
ט'—כ"ג	שבועות ונדרים
כ"ד	קובץ תשובות רב יהודאי (=תשובות הגאונים, ליק, מ"ה)
כ"ה	כתיבת פסוקים ללא שרטוט (=ליק, מ"ו)
כ"ו—כ"ז	מתורתו של רב נסים גאון
כ"ח—כ"ט	מים אחרונים וברכת המזון
ל'—ע"א	הלכות שבת
ע"ב—ע"ג ¹	ס"ת ותפילין (=שערי תשובה, קמ"ט—ק"ג)
ע"ג ²	ממגילת סתרים לרבינו נסים (=ליק, ק"ו)
ע"ד—ע"ה	זמן תפילת מעריב
ע"ו—ע"ח	דיני תענית
ע"ט—צ"ג	דיני תפילה
צ"ד	פירוש לברכות ח. (=ליק, פ')
צ"ה	על מגילת אסתר (=ליק, פ"א)
צ"ו	איסור הזמר (=שערי תשובה, קנ"ב)
צ"ז	עניני תשעה באב
צ"ח—ק'	נר שבת ונר חנוכה
ק"א—ק"כ	דיני תפילה
קכ"א—קכ"ה	קידוש ה'; ייהרג ואל יעבור
קכ"ו	ששה סוגי איסור תורה (=שערי תשובה, כ"ט)
קכ"ז	צידוק הדין בשבת (=שערי תשובה, ל')
קכ"ח—קכ"ט	עניני עם הארץ
ק"ל—ק"ס	הלכות פסח
קס"א	להשלים פרשיות עם הציבור
קס"ב	פירוש שוע טווי ונוז (=שערי תשובה ס"ג)
קס"ג—קפ"א	דיני חודש אלול וראש השנה
קפ"ב—קצ"ב	עניני יום כיפור
קצ"ג—קצ"ט	ארבעה מינים ושמחת תורה

מן הטבלה מתבאר שיש כאן חמשה קבצים גדולים המסודרים לפי נושאים (ט'—כ"ג; ל'—ע"א; ע"ט—צ"ג; ק"א—ק"כ; ק"ל—קצ"ט), והם כוללים למעלה מ-80% של התשובות. יש, אמנם, בתוך הקבצים גם חלקי סימנים הדנים בענינים חורגים, אך אין בזה כדי לשנות את התמונה הכללית. מאידך, יש קשרים, לעתים סמויים, בין התשובות הבודדות, ויתכן שאף הן מצטרפות לקבצים לפי נושאים. לדוגמא: סימן קכ"ו נמצא בספר האשכול ²⁰ בתוך הלכות איסורי תורה, ליד הלכות עבודה זרה, ולכן יתכן שיש לראותו כחלק מן הקובץ הקטן הקודם לו. סימנים קכ"ח/ט נמצאים שם בהלכות רבנו ²¹, הבאות אחרי הלכות איסורי תורה, ולכן יתכן שנשמר כאן סדר

19 רשימה חלקית ניתנה ע"י הילדסהיימר, שם, עמ' 217.

20 מהדורת אלבק, חלק ב', עמ' 138.

21 שם, חלק ב', 160—162.

האשכול. אבל יתכן שסימנים אחרונים אלה שייכים לקובץ הלכות פסח, ובאו בו בגרירה משום שהם מבארים סוגיה בפסחים. מקצת מן התשובות הבודדות מתייחסות לכתיבת סת"ם ולקריאת התורה, ויתכן שאף הן מקובץ מסודר לפי נושא²². אפשר להצביע על ספרי ההלכה שהשתמש בהם, מכיון שבהרבה פעמים שמר על אותו הסדר שהיה במקורותיו, ואף הזכירם בפירושו.

בקובץ שבועות ונדירים אנו מוצאים סימנים י"ג—י"ז לקוחים מרי"ץ גיאת בהלכות יום הכיפורים²³. ס" כ"ב וכ"ג נמצאים באשכול לפי הספר²⁴. הפיסקא הראשונה, המובאת באשכול סתם, מובאת בכ"י שלנו בכותרת "הרב ר' יהודה בר ברזילי ז"ל ברגיליוני כתב בספר העתים שחבר תנו רבנן...". ההנחה המתבקשת היא שכל הקטע לקוח מספר העתים. השואה לגדפס באשכול מאפשרת לעמוד על דרכי עבודתו של המאסף. מראש סימן כ"ב שבכה"י עד אמצע סימן כ"ג, הוא ביסודו העתק, בשינויי נוסח קלים, של ספר האשכול (= ספר העתים), הלכות נדרים, עמ' 146 עד עמוד 153, פיסקא המסתיימת "ואין בה קילותא כל עיקר"²⁵. כאן דילג המעתיק עד הפיסקא "ארבעה נדרים" שבעמוד 154. שתי פיסקאות מן החומר שדילג, סידר בהתחלת הקובץ על נדרים בסימנים ט' וי'. הפיסקא בעמוד 153: "ואנן לעניות דעתין אפשר", נמצא אצלו בסימן י', בכותרת "והרב ברגיליוני כתב איפשר...". אחרי הדילוג המשיך להעתיק מ"ארבעה נדרים" עד סוף הלכות נדרים. כאן השמיט שלש פיסקאות: (1) מ"בר ברתיה" (עמוד 155, שורה 2) עד "והלכה כבית הלל דאמרי יש שאלה בשבועה" (עמוד 156), פיסקא שהיא בעיקרה ציטטות מן התלמוד; (2) הפיסקא "וכתב חד מן רבואתא הכי" (עמוד 158), שסידר את רובה בסימן י'; (3) הפיסקא האחרונה, בת שלש שורות, "ואמר ר' חלבו...". שהוא ציטט מן הגמרא. נמצא שכמעט כל פרט בקובץ נדרים לקוח מתוך הלכות הרי"ץ גיאת או מ"ספר העתים".

כנראה שגם הקובץ בהלכות שבת בנוי על הברצלוני. סימנים ל"ט—מ"ז מלוקטים מספר העתים (עמ' 177—222) לפי הסדר. גם סימנים ס"ז—ס"ט נמצאים בעתים (עמוד 43—47) לפי הסדר, אבל שם הברצלוני אינו מוזכר בהם. שמו מוזכר עוד בסימנים נ"ו וע', וקטעים אלה נמצאים בספר העתים. התשובות שלפניהם ושלאחר-ריהם אינם לידן בספר העתים, אבל היות שאין קשר מידי בין התשובות, פרט לעובדה שכולן עוסקות בהלכות שבת, אפשר שהן נובעות מחלקי ספר העתים שאבדו.

יתכן גם שהמאסף השתמש בספרים נוספים. בסימן ל' מוזכר רי"ץ גיאת, וסימן זה, עם שני הסימנים הבאים אחריו, נמצאים בהלכות רי"ץ גיאת, עמ' ט"ז—ט"ו. הקובץ הודן בימים הנוראים, סימנים קס"ג—קצ"א, נמצא כמעט כולו בהלכות הרי"ץ גיאת, כמעט לפי הסדר, ושמו מוזכר שש פעמים בקובץ²⁶. יוצאות מן הכלל הן ארבע

22 כ"ה—כ"ו; ע"ב—ע"ג¹; צ"ד—צ"ה; קס"א.

23 עמ' ס'—ס"א. חזן העתיק את הסימנים האלה באיי הים, סימן קמ"ג.

24 מהדורת אלבק, ח"ב, עמ' 146—159.

25 "הרב" המוזכר בעמוד 148 הוא הברצלוני, כפי שהעיר אלבק בהערה י"ד שם, והרב חזן, איי הים, סימן קמ"ה. שינוי הראוי לעמוד עליו הוא שהאשכול, ריש עמוד 152, מצטט "ובפסקא", לשון הרגיל אצל הברצלוני (אלבק, מחוקקי יהודה, עמ' 112) אבל בכתב היד צוין "לבעל הלכות פסוקות".

26 קס"ג², קע"ה, קע"ט, קפ"ד, ק"צ, קצ"ב.

מהלכות ראש השנה ושתיים מהלכות יום כיפור. הרביעית בהלכות ר"ה, סימן קפ"א, היא גם האחרונה בקובץ זה, והיא לשמואל הכהן. אלבק ציין שכך מכנה הברצלוני את שמואל בן חפני²⁷, ועל כן יתכן שהמסדר סיים את ליקוטו מרי"ץ גיאת והוסיף בסופו קטע מן העתים. אבל אפשר גם שמסדרנו לקח הכל מספר העתים, ובעל העתים הוא ששינה במקצת את הסדר שברי"ץ גיאת.

בהלכות יו"ט נמצאות רק שתי תשובות שאינן ברי"ץ גיאת. הראשונה נדפסה בשערי תשובה קצ"ד², ויתכן שנשמטה מהלכות יו"ט שברי"ץ גיאת בעמוד ס"ב, ליד הערה ק"ע. הקטע השני הנוסף נמצא בסוף סימן קצ"א. הוא אינו שייך לכאן כלל, כי ענינו חג הסוכות²⁸.

הקובץ בהלכות סוכה נמצא כולו, פרט לסימן האחרון, בספר האשכול²⁹. סדר הסימנים שונה במקצת, אבל דומה שאין לפקפק בשימושו באשכול, שהוא מזכירו בפירוש בסימן קצ"ז. גם כאן, כבהלכות ר"ה, חתם את הקטע בסימן קצ"ט הנמצא אצל הברצלוני, בפירוש ס' יצירה, עמ' 166.

אין מקבילות לכל הקובץ הגדול בהלכות פסח, וזאת, כנראה, משום ליקויים של הספרים שנשרדו לנו. קטעים קטנים נמצאים, לפי הסדר, בהלכות פסחים לרי"ץ גיאת³⁰ פעם בהוכרת שמו (סימן קמ"ה), ושמו מוזכר פעם נוספת (סימן ק"מ). שמו של הרב ברגלוני מוזכר שלש פעמים בקובץ הזה (סימן קל"ג, קמ"ב וק"נ), ויש סימוכין לכך שעוד תשובות בקובץ נלקטו מספריו³¹.

הקובץ הגדול היחיד שאין לו מקבילות בכלל, הוא הקובץ הראשון בהלכות תפלה. לפי הרשום בו, רוב ה"תשובות" הן מרבינו חננאל. קטע אחד, המסביר את הביטוי "כבוד ראש", מיוחס לרי"ץ גיאת, ומצוי בהלכות גדולות³². אולי לקח אותו המאסף מחיבור הרי"ץ גיאת. קובץ זה יוצא דופן גם בזה שהוא מכיל בתוכו שני קטעים שלא מתקופת הגאונים, והם יחידים מסוגם בכל החלק הזה של כ"י גסטר: הסבר "מודים דרבנן" מאת "רבינו משה ראש הישיבה בן מרנא יעקב"³³, וקטע מאת "הרב רבינו משה בן הרב הדיין רבינו מיימון ז"ל" (סימן פ"ז), הנמצא בפירוש המשניות³⁴. יתכן שקובץ זה סודר ע"י המאסף בעצמו.

אין לנו מקבילות לקובץ השני בהלכות תפילה (סימן ק"א—ק"כ), אבל הרב ברגלוני מוזכר בו שלש פעמים, פעם באמצע הקובץ (סימן ק"ט) ופעמיים בסופו, (סימן קי"ח וק"כ). ומסתבר שהקובץ לוקט מספרו³⁵.

27 מבוא לאשכול, עמ' צ"ב.

28 הקטע נדפס בשערי תשובה, סימן ל"א. ידידי י. שפיגל העיר לי שסגנון הקטע דומה לסגנון "שאלות ותשובות מן השמים".

29 מהדורת אלבק, ח"ב, עמ' 101—104.

30 קמ"ד—קמ"ז = רי"ץ גיאת, דף צ' ע"ב; קנ"ו—ק"ס = שם, צ"ט ע"ב.

31 ראה איי הים לשערי תשובה סימן פ"ז, שרצה להוכיח שסימנים ק"ל וקל"א לקוחים מאתו. סימן קנ"ג מובא בשם רב שמואל הכהן, כינוי הרגיל אצל הברצלוני. ראה לעיל, הערה 27.

32 דפוס ורשה, ה', ע"א.

33 בסימן פ'. היה מחכמי פרובנס. ראה: ב"ז בנדיקט, לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס, תרביץ, כ"ב, תשי"א, עמ' 88. הקטע שלנו נמצא בערוך ערך דד, ערוך השלם, כרך ג', עמ' כ"ב.

34 ברכות ד', ב'. השווה יד החזקה, הלכות ברכות, י', הל' כ"ג, ובמעשה רקח שם.

אפשר להראות שגם חלק מן הקבצים הקטנים והתשובות הבודדות שאובים מספרי ההלכה, אם משום שהם העתקים של המצוי בידינו, או משום שמוזכרים בהם בפירושו שמותיהם של הרב ברצלוני או של הרי"ץ גיאת. אבל דומה שדי במה שהעלינו כדי להראות את תלותו של החלק הזה של כ"י גסטר בספרי ההלכה.

חלק ה' של כ"י גסטר, הכולל בתוכו קכ"ה תשובות, שונה בהרבה מקודמו. לא ניתן לעמוד בו על שום עיקרון סידורי, פרט לנטיה מסוימת ומוגבלת ללכת לפי הסדר של מסכת ברכות. הרכב שמות החכמים המופיעים בו הוא שונה. הרב ברצלוני מוזכר בו שלש פעמים בלבד, ואילו רי"ץ גיאת ובעל האשכול אינם מוזכרים בו כלל. מרובים בו פירושי ר"ת. ההבדל הבולט ביותר הוא שיש בו מספר רב של תשובות ראשונים ולא רק ראשוני ספרד, כמו הרמב"ן³⁶, והראב"ד, אלא אף תשובה אחת של רבינו גרשם³⁷ ומספר תשובות של רבינו תם. החכם האחרון המוזכר בו הוא ראובן בן חיים, רבו של המאירי. דבריו מופיעים כמדבר "ולי אני ראובן..."³⁸, ומשום כך חזן שיער שהוא ערך את הקובץ (איי הים, סימן ט"ו).

החלק האחרון של כ"י גסטר כולל שו"ת מן השמים לר' יעקב ממרויש. בכה"י רשום "שאלות ותשובות ששאל החכם ר' יעקב בר' לוי ז"ל מעיר וידיש" וכתוב המקום הוא, כנראה, שיבוש של "מרויש", שם שזכה לשיבושים רבים וביניהם "מויויריש" ו"טרויש"³⁹ שהם דומים יותר לכתיב המצוי בכתב יד גסטר. שו"ת מן השמים נדפסו לראשונה בסוף חלק ה' של תשובות הרדב"ז בליורנו שנת "שלום רב" (1818) ומאז נדפסו פעמים רבות, זה מזה, ולא עפ"י כ"י אחרים. המהדורה האחרונה היא זו של הרב ר. מרגליות, שהשתמש בתמשה כ"י לצורך מהדורתו⁴⁰ אבל לא השתמש בכ"י זה. הוא מציין שם שבכתב יד אוכספורד מ"ו, התשובות מסודרות בסדר אחר ויש בהן תשובות אחרות שאינן נדפסו. אין זה מקרה, כי גם כ"י גסטר מסודר לפי אותו סדר ויש מספר כ"י אחרים שבהם אותו סדר⁴¹. יש גם שינויי נוסחאות מהותיים בין כתבי היד⁴², וראוי הוא שיאספו כה"י הידועים, כעשרים במספר, ויתברר אם יש כאן באמת מסורות שונות.

לאור האמור, אין מקום לקבל את דברי ר. וינברג, תשובות רב שר שלום, תשל"ו, עמ' פ"ח, הערה 1, ש"קרב לודאי שהסופר טעה ב"ר"ש" וכתב רב שר שלום במקום רש"י". בחלק זה של כה"י לא הוזכר אף אחד מחכמי צרפת הצפוניים, ולכן אין לחשוב שהתכוונו לכתוב רש"י ושהמעתיק טעה.

35 השוה א"א הרכבי, תשובות הגאונים, עמ' 364–365, שביקש להראות כן על פי מקור המקביל לסימן ק"ט שלנו.

36 הרב ת. ד. שעזועל השתמש בכ"י זה במהדורתו של "תשובות הרמב"ן", ירושלים, תשל"ה, אלא שאפשר לתקן את הקריאה בכמה מקומות. בסימן קל"ה במקום "ולמדנו" צריך להיות "ולמרוט" וכן העתיקו במפתח. בסימן קל"ו, שורה ראשונה, אחרי "דברי הכל" יש להוסיף "דיש לה" ובשורה שלישית יש להוסיף "נהגו" אחרי "וכן". להלן נציין מספר תיקונים על פי כ"י אחר.

37 נדפסה ע"י ש. אסף, ציונים לזכר שמחוני, עמ' 120–121.

38 ח"ב אמצע סימן ד'.

39 ר': שצמילר, הצעות ותוספות ל"גאליה יודאיקה", קרית ספר, מ"ה, עמ' 609–610, תשל"ל.

40 ירושלים, תשי"ז. ראה קרית ספר ל"ג, תשי"ח, עמ' 277.

41 ראה י. דן, "שו"ת מן השמים" מיוחסות לר' אליעזר מורמס, סיני, ס"ט, תשל"א, עמ' קצ"ה. סדר הסימנים הניתן שם מתאים לסדר שבכתב יד גסטר.

42 ראה הערותיו של מרגליות לסימן ג', הערה ה'.

כ"י אלמנצי. תואר לראשונה ע"י שד"ל⁴³. זיקתם של כה"י זה לזה מתבררת מיד כשאנו שמים לב לכך שבכ"י אלמנצי נמצאים אותם החלקים שבכתב יד גסטר: (1) תשובות מהר"י בירב; (2) תשובות הרי"ף; (3) תשובות גאונים בקצ"ט סימנים; (4) תשובות גאונים בקכ"ה סימנים; (5) שו"ת מן השמים. אסף קבע, על פי מראה עינים, שכ"י אלמנצי הוא העתק מכ"י גסטר והוא ציין את העובדה שכ"י אלמנצי כולל רק ארבע תשובות של מהר"י בירב בכותרת "מצאתי שאלות ותשובות אלה בקובץ מהר"י בירב ז"ל והמועתקות כאן לא באו אל הדפוס"⁴⁴. התשובות המועתקות מסומנות ע"ג—ע"ו והן סימנים בכ"י גסטר. זה מוכיח רק שכ"י אלמנצי לא שימש מקור לכ"י גסטר, אבל זה אינו מוכיח עדיין שאלמנצי הועתק מגסטר.

יש סימנים אחרים המוליכים למחשבה שכ"י אלמנצי הועתק מגסטר. העובדה שכ"י גסטר מועתק בכתבי יד שונים, מרמזת שאיסוף כל החלקים האלה ביחד נהיה בכ"י גסטר, ומכאן שאם אלמנצי לא הועתק ישירות ממנו, הרי יש למנותו בין צאצאי כ"י גסטר. אילו יכולנו לראות את כה"י עצמו יתכן שהיינו מגלים שכ"י גסטר מורכב ע"י צירוף של חוברות שונות. אף הרכב המפתחות מרמז שכ"י אלמנצי הועתק מגסטר, כי גם באלמנצי מפתח הרי"ף מתיחס רק לצ"ד תשובות הראשונות. ראיה טובה יותר היא העובדה שבחלק תשובות הגאונים א' בכ"י אלמנצי חסר סימן ק"ג, כמו בכ"י גסטר. היות שנראה שטעות זו חלה בגסטר מתוך הנסיון לתקן את חסרון המספר ע"ט, נראה שאלמנצי תלוי בגסטר. הוכחה סופית תיתכן רק אחרי בדיקה מדוקדקת של נוסח כל התשובות.

כ"י ביבאנטי. תולדותיו הרצופות של כ"י זה מתחילות בפרסום "תשובות הגאונים עם הגהות איי הי"ם" מאת ר' יעקב משה חזן (הרב המשי"ח), בליוורנו תרכ"ט. ספר זה הוא הוצאה חדשה של קצ"ג התשובות הראשונות של "שערי תשובה" בתוספת פירושו של הרב חזן. הוא עסק בפירושו עוד בשנת תרי"ח⁴⁵ ולפני הדפסתו קיבל כ"י תשובות גאונים מידידו, רד"א ביבאנטי⁴⁶, והוסיף לפירוש הערות חדשות עפ"י העיון בכה"י ואף הירבה להעתיק פיסקות שלימות ממנו. את ההוספות סימן בסימן של יד בתוך הטקסט. מן הציטטות, ומן העובדה שהרב חזן ציין את מספר התשובה באוסף, כבר ראה ע. הילדסהיימר, שכ"י ביבאנטי אינו אלא עותק אחר של אותו קובץ תשובות הגאונים המצוי בכ"י אלמנצי, בשינוי אחד, והוא שסדר החלקים הפוך: חלק א' באלמנצי הוא חלק ב' בכ"י ביבאנטי וחלק ב' באלמנצי הוא חלק א' בביבאנטי.

כתב יד ביבאנטי היה אבוד, ונמצא במצרים ע"י הרב י"ל אבידע (זלוטניק)⁴⁷, שמשרו במתנה למ. מרגליות, והוא השתמש בו ב"הלכות הנגיד" שלו. יתכן שכה"י הגיע למצרים עם הרב חזן, שעבר לשם בשנת תרי"ז. אין ספק בזהותו של כ"י זה עם כ"י אבידע, משום שהרב חזן העיר בהערה מוסגרת: "דע שהיו עוד

43 המזכיר, ד', 1861, עמ' 124.

44 ש. אסף, לדברי ר' יהודה ברצלוני על הכוזרים, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, עמ' 97–98, תש"ו. אסף מציין ששנת כתיבת כה"י היא 1787, על פי הודעת מ' קאני. הודעה זו מבוססת רק על העובדה שבדף הלבן שלפני כה"י רשומה שנה זו, וזה אינו מוכיח הרבה. ראה ה' גרגואר, ביוגראפיה, 1937, עמ' 265.

45 המזכיר, א', 1858, עמ' 4.

46 איי הי"ם, סימן י"ג.

47 ראה א' הורביץ, ספר המנוחה, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' 26 הערה 132.

סימנים אחרים בקובץ, לפי שכתוב בסוף הדף "סי' קי"א לרב" כמרשים מה שהיה מתחיל הדף הבא אחריו וחבל על דאבדין" (איי הים, סימן ג"ה). ובדיוק כך בכה"י שלנו. היום, כתב יד זה לוקה בחסרון נוסף. הדפים הראשונים חסרים והוא מתחיל באמצע סימן כ"א⁴⁸.

מה היחס בין כ"י ביבאנטי לכ"י גסטר ואלמנצי? יש בגסטר חומר שאיננו אצל ביבאנטי ועל כן יש לחשוב שלא הועתק ממנו. החומר הנוסף הוא: (1) המפתחות; (2) תשובת הרמב"ן, שהיא סימן קכ"ה בחלק א' של כ"י גסטר (שעוועל, סימן צ'). משכנעת יותר היא ההשוואה הכללית של כה"י. סופר כ"י ביבאנטי קצרן היה. הוא נוהג הרבה פעמים לכתוב ראשי תיבות במקום שבכה"י האחרים המלים כתובות במלואן, ולקצר את הציטטות התלמודיות בציון "וכו", אך אין גם בזה הוכחה גמורה. אכן, יש לנו נתונים אחרים כדי להגיע להבנת היחס בין כ"י אלה.

בכ"י גסטר-אלמנצי ח"ב סי' קכ"א ישנה תשובה של הרמב"ן בצורה משובשת מאוד (שעוועל סימן פ"ט). כנראה שהמקור היה לקוי לפני סופר כ"י גסטר, מכיון שהוא השאיר רווחים קטנים בתוך הטקסט, סימן למקומות שבהם לא היה יכול לקרוא את הכתוב לפניו. סופר כ"י אלמנצי העתיק את אותו הטקסט, אבל הוא לא השאיר רווחים אלא שרידים בודדים. גם סופר כ"י ביבאנטי לא השאיר רווחים אבל הוא העתיק, במקומות אחדים, טקסט מלא יותר⁴⁹. אפשר לחשוב שהסופר השלים מקצת מן התיקונים על דעת עצמו, אבל דרכו היתה להעתיק מה שלפניו, מבלי לתקן אפילו תיקונים נדרשים ביותר⁵⁰. נמצאנו למדים שסופר כ"י ביבאנטי העתיק מאחד מאבותיו של כ"י גסטר, ושהעתקתו קדומה לזו של גסטר.

נעמוד עתה על בעית זהותו של כה"י שבו השתמש הרב מוספיה להוצאת תשובות הגאונים בליק תרכ"ד. הוא ציין בהקדמתו, כי השתמש בכ"י: "אשר בא לידי בתורת שאלה (וכתוב בתחילת הספר מיד הגאון הרב ח"ד אזולאי ז"ל שהוא צוה להעתיקו מתוך קובץ ישן הנמצא באחת מערי איטליה) והוא כולל פסקי ר' ישעיה מטראני על שלשה מסכתות יבמות נדרים ונדה. הלכות הרמב"ן על נדרים ובכורות ושו"ת גאונים בשני חלקים. הראשון כולל קכ"ד סימנים והשני בלתי שלם ומסיים בסי' קי"א. תיאור זה הולם, באשר לשני חלקי תשובות הגאונים, את כ"י ביבאנטי, ואפשר לחשוב שהקובץ היה בידי מוספיה תחילה, החלקים הראשונים הופרדו ממנו ואח"כ ניתן לחזן. לכאורה, עומדת כנגד זה העובדה שהרב חזן נסע למצרים בתרי"ז, שבע שנים לפני פרסום תשובות הגאונים של מוספיה, אבל מוספיה מודיע בהקדמתו

48 א"ש רונטל, רב בן-אחי ר' חיה גם בן-אחותו, ספר היובל לח' ילון, תשכ"ב, עמ' 296, בתוך הערה 36. אני מודה לידידי ש"ז הבלין שהעיר את תשומת לבי להערת רונטל.

49 הנה ההוספות הנמצאות בכתב יד ביבאנטי במקומות שסופר גסטר השאיר רווח. אני מציין את המקום לפי מהדורת שעוועל. עמ' קל"ב: שורה 1. במקום "ועל לת...". — "ועליה על"; עמ' קל"ג: שורה 15. הבנין דיגם זה; שורה 16. אגיד לכם; עמ' קל"ד שורה 15—16. הקטע המוסגר נמצא גם בכ"י גסטר ועל פי ביבאנטי יש לתקן "פנינו" במקום "פניו"; עמ' קל"ה שורה 4. דעליה; עמ' קל"ו שורה 6. המלה המוקפת נמצאת בביבאנטי. והנה מקצת קריאות מתוקנות יותר בביבאנטי: עמ' קל"ג שורה 1. לשנות — לבנות; שורה 6. ועושה [בה]; שורה 9. כמשפר — כמשכיר (אפשר לקרוא כך גם את הכתוב בכ"י גסטר וכן נמצא באלמנצי); עמ' קל"ד שורה 11. מכרו — חברו.

50 בחלק ב', סוף סימן ד': "שכל מי שהוא ראוי מן יאירו את עיניו" טעות משותפת לשלשת כתבי היד! הושה שו"ת הגאונים, דפוס ליק, סוף סימן כ"ט.

שליקוטו נגמר לפני הופעת "תשובות גאונים קדמונים" בשנת תר"ח, וההסכמות שלו הן משנת תר"ו⁵¹, ואפשר שמוספיה החזיר את כה"י לבעליו. לדברי מוספיה, היה כ"י זה של החיד"א. חלק מכתבי יד של החיד"א הגיעו לנכדו ר' משה אזולאי⁵². כה"י תואר על ידי שד"ל בבית האוצר, א, תר"ז, עמ' מ"ו, בידיעה מפי "אוהבו", אבל אין אנו יודעים מי היה אוהבו זה. ר' אברהם חי מוספיה, אחיו של הרב יעקב מוספיה⁵³ ביקר בביתו של משה אזולאי באנקונה בשנת תר"ד⁵⁴, ויתכן שבתיווכו הגיע כה"י לאחיו שהכין אותו לדפוס. ר' משה אזולאי מכר מספר כתבי יד לביבאנטי (בניהו, החיד"א, עמ' פ"ד), ויתכן שכ"י זה היה ביניהם. בכל אופן, אין שום קשי כרונולוגי בויהוי כ"י החיד"א שבידי מוספיה עם כ"י ביבאנטי שנמסר לידי חזן. מאידך, היות שחסרון הסימנים שלאחר סימן ק"י חל בכ"י ביבאנטי, אם מוספיה לא השתמש בכ"י זה, בהכרח שהוא השתמש בהעתק שנעשה ממנו ולא בכ"י מקורי יותר, משום שגם בכה"י שהיה ברשותו היו רק ק"י סימנים.

כנגד זיהוי זה עומדת העובדה שיש הרבה שינויי נוסח בין הוצאת מוספיה לבין כ"י ביבנטי. הרב מוספיה הודיע בהקדמתו: "ומידי כתבי תיקנתי כמה שגיאות אשר ניכר בהן טעות המעתיק מחוסר ידיעתו ובמקומות מעטים הוספתי איזו מלה וכתבתי בה בין שני קוים". בדיקת הספר מראה שהוא הוסיף בסוגריים סך הכל ארבע מלים, והן נעדרות גם בכ"י ביבנטי⁵⁵. מלבד זה הציע שתי הצעות תיקון, ואף בהם הטקסט הבסיסי הוא כמו ביבאנטי⁵⁶. נראה, לפי הודעתו, שהוא שינה ותיקן בעוד מקומות מבלי להודיע על כך.

מפתח מתשובת הגאונים דפוס ליק (= מוספיה) לכ"י ביבאנטי

מוספיה	ביבאנטי	מוספיה	ביבאנטי	מוספיה	ביבאנטי
א	א מ'	ט	א קי"ט	י"ז	א ק"ו
ב	א ל"ח	י	א ב	י"ח	א ק"ז
ג	א מ"ד	י"א	א ג	י"ט	א ק"ח
ד	א נ"ד	י"ב	א י"ז	כ	א קכ"ב
ה	א נ"ה	י"ג	א י"ח	כ"א	" "
ו	א סוף נ"ו	י"ד	א כ'	כ"ב	א כ"ב
ז	א קי"א	ט"ו	א כ"ד	כ"ג	א קכ"ד
ח	א קי"ד	ט"ז	א כ"ח-כ"ט	כ"ד	" "

51 ראה J. N. Epstein, Die Rechtsgutachten der Gaonim, JLG IX (1911)

52 מ. בניהו, החיד"א, עמ' פ"ד.

53 ר': ניפייג'ירונדי, תולדות גדולי ישראל באיטליה, עמ' 106.

54 מעגל טוב, ליוורנו, תרכ"ד, דף כ"ד, ע"א, ושוב ב"שבחי הרב החיד"א", בסוף מהדורת

צילום של שם הגדולים דפוס ורשא, חשומ"ד, עמ' י"ט.

55 עמ' ו': טועה; עמ' ז': שבועה; עמ' 8: להוסיף; עמ' י"ח: אע"ג [נמצא בביבאנטי בגליון].

56 עמ' ו': הדבור; עמ' 26: מחברת. מלבד זה הוסיף הערה מסבירה בראש סימן ע'.

שני קטעים הנמצאים בכ"י ביבנטי העתיק בתוך סוגריים, כנראה משום שהם הוספות לדברי הגאונים: בסוף סימן ע' ובסוף סימן פ"א.

מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי תשובה"

מוספיה	ביבאנטי	מוספיה	ביבאנטי	מוספיה	ביבאנטי
כ"ה	ב א	נ"ז	ב ל"ח	פ"ט	ב ק"ח
כ"ו	א ל ²	נ"ח	ב מ"ד	צ	ב ק"י
כ"ז	ב ב	נ"ט	ב מ"ז	צ"א	ב ק"ז
כ"ח	ב ג	ס	ב מ"ח	צ"ב	א נ"ז
כ"ט	ב ד	ס"א	ב נ'	צ"ג	" "
ל	ב ה	ס"ב	ב נ"ב	צ"ד	א ס'
ל"א	ב ו	ס"ג	ב נ"ג	צ"ה	א צ"ה ²
ל"ב	ב ז	ס"ד	ב נ"ה ¹	צ"ו	א ט
ל"ג	ב ח	ס"ה	ב נ"ח	צ"ז	א י"ג
ל"ד	ב ט	ס"ו	" "	צ"ח	א כ"א
ל"ה	ב י ¹	ס"ז	ב נ"ט	צ"ט	א מ"ח
ל"ו	ב י"א	ס"ח	ב ס	ק	א ס"ז
ל"ז	ב י"ח	ס"ט	ב ס"ב	ק"א	א סוף פ"ב
ל"ח	ב י"ט	ע	ב ס"ג ^{2,1}	ק"ב	א ק"א
ל"ט	ב כ'	ע"א	" "	ק"ג	א נ"ב ³
מ	ב כ"ג ⁶	ע"ב	ב ס"ד	ק"ד	א סוף ק"ט
מ"א	ב כ"ג ⁴	ע"ג	" "	ק"ה	א כ"ז
מ"ב	ב כ"א	ע"ד	ב ס"ו	ק"ו	א ע"ג ²
מ"ג	ב כ"ג	ע"ד	ב ס"ז	ק"ז	א ז'
מ"ד	" "	ע"ו	ב ס"ח	ק"ח	א צ"ב ²
מ"ה	ב כ"ד	ע"ז	ב ס"ט	ק"ט	א צ"ב ¹
מ"ו	ב כ"ה	ע"ח	ב ע"ה	ק"י	א צ"ג
מ"ז	ב כ"ח	ע"ט	ב ע"ז	ק"יא	א פ"ג
מ"ח	ב כ"ט	פ	ב צ"ד	ק"י"ב	א פ'
מ"ט	ב ל"ב	פ"א	ב צ"ה	ק"י"ג	א פ"א
נ	ב ל"ד	פ"ב	ב צ"ח	ק"י"ד	א פ"ב
נ"א	ב ל"ה	פ"ג	ב ק"ב	קט"ו	א ע'
נ"ב	ב ל"ו	פ"ד	ב ק"ג	קט"ז	א ע"ב
נ"ג	ב מ"א	פ"ה	ב ק"ד	ק"י"ז	א מ"ט
נ"ד	ב ל"ט ³	פ"ו	ב ק"ד	ב ק"ה	א ע"ג
נ"ה	ב ל"ט ⁵	פ"ז	ב ק"ו	ק"י"ט	א י"ד
נ"ו	ב ל"ז	פ"ח	ב ק"ז	ק"כ	א ח'

מספרי הסימנים מתאימים גם לכה"י גסטר ואלמנצי אלא שבהם סדר החלקים הוא הפוך: חלק א' בביבאנטי הוא חלק ב' בגסטר-אלמנצי, ולהיפך. הליקויים היום בכ"י ביבאנטי הושלמו על סמך ההקבלה לכ"י גסטר-אלמנצי.

הרב מוספיה גם שינה את סדר השאלות, צירף סימנים שונים (לרוב רצופים) לסימן אחד, ופירק סימן אחד לכמה חלקים, כפי שזה מתבאר מן המפתח הרצוף, המבוסס על ההנחה שאם לא השתמש הרב מוספיה בכ"י ביבאנטי עצמו, הרי השתמש בכ"י שזה לו מבחינת הסדר והמבנה, וזה נראה מעל לכל ספק. שינויים אלה גורמים לטעויות בזהוי המשיבים. לדוגמא: סימן פ' מופיע אחרי תשובה לרב שר שלום, ואפשר לטעות ולחשוב שאף הוא לשר שלום, אבל בכה"י הוא מופיע אחרי תשובה "לגאון"⁵⁷. אולם, הרב מוספיה עצמו הכניס שינויים בנוסח, בחלקם שינויים הנובעים מן השינויים במסגרת. קשה להוכיח שהוא שינה מן המקור שלו כל זמן שאין אנו יודעים בביטחה מה היה המקור שלפניו. אך דומה שאנו יכולים להוכיח את שינויו בדרך הבאה. כבר ראינו שחלק גדול מח"א של כ"י גסטר-אלמנצי (ח"ב של ביבאנטי) מלוט מספרי רי"ץ גיאת, ר' יהודה ברצלוני ובעל האשכול. על כן, במקום ששלשת כה"י שלנו מסכימים עם אחד הספרים האלה, ורק בתשובות הגאונים ליק יש שינוי, דומה שיש לזקוף את השינוי על חשבונו של הרב מוספיה. לצערנו, אפשרויות ההשוואה מצומצמות כי לפני מוספיה היה כ"י פגום, שהגיע עד סימן ק"י בלבד, והליקוטים מן האשכול ומרי"ץ גיאת באו, בעיקר, אחרי כן, בחלק החסר כיום. אבל אנו יכולים להשוות מקצת סימניו לספר העתים ומתברר מן ההשוואה שמוספיה שינה את הכותרות כדי לתת לתשובות אופי "חיי" יותר של תשובה. בספר העתים נמצא: "ונשאל ממר רב האיי" (ובשלשת כה"י: "רבינו האיי ז"ל נשאל")... "והשיב כך ראינו..." (עמ' 200), אבל בסימן נ"ג המקביל אצל מוספיה: "לרב האיי. שאלתם... כך ראינו...". זהו חילוף אופיני בין תשובות הגאונים ליק מצד אחד וכה"י וספר העתים מצד שני, ודומה שאפשר לקבוע שמוספיה הוא ששינה "ונשאל" ל"שאלתם", והוא שהשמיט את התיבה "והשיב".

יש לנו גם דוגמא שבה השאלה נוצרה על פי ספר העתים. בספר העתים נמצא: "ובהלכות תרויהו קדיש ואישתלי ולא טעים... ורבינו שרירא ז"ל אמר הכי סבירא ליה...". אבל אצל מוספיה (סימן נ"ה) "לרב שרירא. וששאלתם שכתוב בהלכות קדש... הכי סבירא לך...". (יש מקצת הצדקה לתיקונו. השוה רי"ץ גיאת עמ' ח'). עיבוד קצת יותר מקיף אנו מוצאים בסימן נ"ב של מוספיה: "לרב גטרונאי. דעו שיש לקדש ולהבדיל..." אבל בספר העתים (עמ' 178), וכן בשלשת כתבי היד (ח"א סימן ל"ו): "ואמר רב גטרונאי גאון מקדשין ומבדילין...". מעתה, דומה שיש לחשוך בכל הכותרות אצל מוספיה אם אין להם עדות מסייעת אחרת.⁵⁸

המסקנה המתבקשת מתוך עיון בכה"י היא, שהחלק הראשון של "שערי תשובה", עד סימן ר"ג, מבוסס בעיקרו על הקובץ המיוצג בכ"י גסטר-אלמנצי, שכולל

57 ראה ר. וינברג, הנ"ל בהע' 34. סימן ט"ז וכן סימן ל' שם נמצא בכ"י בכותרת "יעוד לו" אחרי תשובה "לגאון". אגב, הערת מיללער, מפתח לתשובות הגאונים, עמ' 95, הערה י"ח, שתשובת הגאונים ליק סימן ע"ו מיוחסת לשר שלום בכ"י ויונטי אינה נכונה. חזן, שהיה לפניו כ"י ויונטי, הוכיח באיי הים שתשובה זו היא לרב שר שלום על פי הציטט ברבינו ירוחם. השוה וינברג, שם, עמ' ע"ג, הערה 1 לסימן ל"ב. ויש להוסיף שם שגם בהלכות גדולות דפוס ברלין, עמ' 118, התשובה מובאת בשם שר שלום.

58 השוה א"ש רוזנטל, רב בן-אחי ר' חייה גם בן-אחותו, ספר היובל לח' ילון, עמ' 295-296, הערה 36.

מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים "שערי תשובה"

תשובות הרי"ף ושני קבצים של תשובות גאונים. נדון תחילה על שימושו בתשובות הרי"ף.

כבר הראה אלבק שקבצי תשובות הרי"ף נוסדו על ליקוטים מספר העתים⁵⁹, אבל דומה שהמלקט שלנו השתמש בקובץ תשובות הרי"ף, ומן האוסף שלנו. הראיה העיקרית היא תשובת הרי"ף הנוספת המצויה בכ"י שלנו, בחלק תשובות הרי"ף סימן רצ"ט, וליקוט ממנה נמצא ב"שערי תשובה". אני מעתיק בזה את תשובת הרי"ף מתוך כתב היד ולידו את הסימן המקביל, סימן ל"ז, בשערי תשובה:

שו"ת הרי"ף כ"י גסטר רצ"ט	שו"ת שערי תשובה ל"ז
מי שמחמיר בתרי אוני דסמיכי להדדי כשהן מחוברין בסופן ומופרדין באמצע על דעת רבי' חננאל ז"ל עד שראינו תשובה לרב האי גאון ז"ל שמעיד כי האי גאוןא בין שהן נפרדים מעיקרא ונחברין בסוף ובין שנחברין בתחילה ונפרדין בסוף או נחברין בתחילה ובסוף ונפרדין באמצע או נפרדין מכאן ומכאן ונחברין באמצע ובלבד בשורה עומדין בשורה עומדין והוצרכנו לדעת רבינו תשו'	וששאלתם מי שמחמיר בתרי אוני דסמיכי להדדי כשהן מחוברין בסופן ומפורדי' באמצע הכי הוא דינא בין שהן נפרדין מעיקרא ונחברין בסוף ובין שנחברין בתחילה ונפרדין בסוף או נחברין בתחילה ובסוף ונפרדין באמצע או נפרדין מכאן ומכאן ונחברין באמצע ובלבד בשורה עומדין כשר.
כך דעתנו נוטה כמו שפירש רבי' זאיי גאון ז"ל ואילו היה הדבר כמו שפירש רבי' חננאל ז"ל לא היה שתיק גמרא מיניה וכיון שלא הוכירו התלמוד אין בנו כח להחמיר שכל המחמיר עליו להביא ראיה.	רבינו חננאל כ"כ.

אין לפקפק באמיתות המסורת שבשו"ת הרי"ף. אנחנו יודעים שרבינו חננאל החמיר בהלכה זאת, ולא הקיל כפי שמבואר בשערי תשובה, מן הערוך שהביא את דעתו בערך אן ב' (מהדורת קהוט, כרך א' עמ' קל"ג טור א'. דעתו הובאה גם בתוספות לחולין, דף מ"ו ע"ב ד"ה אבל כסדרן). בעל העיטור מוסר שהרי"ף נתבקש להכריע בין שיטת הר"ח המחמירה נגד הגאונים והוא הכריע כדעת הגאונים מן הטעם שנאמר בתשובתנו⁶⁰. תשובתנו מאוששת, אם כן, ממקורות אחרים והיא מסורת אמיתית. ההסבר הסביר ביותר בקשר לסימן ל"ז ב"שערי תשובה" הוא, שהמאסף ליקט מתשובת הרי"ף רק את פסק הגאון אבל טעה (או הטעה) ביחסו אותו לרבינו חננאל.

אם אמנם נכון הוא שסימן ל"ז שב"שערי תשובה" מבוסס על תשובת הרי"ף, עדיין נשאר לנו לברר אם המאסף "שערי תשובה" ליקט את סימן ל"ז מתוך תשובות

59 מחוקקי יהודה, עמ' 130–131.

60 מהדורת רמ"י, ל"ח, ע"ג. התשובה צוטטה גם בשלטי הגבורים לרי"ף חולין, דף י', ע"ב לדפי הרי"ף.

הרי"ף או מתוך חיבור הלכתי שכלל את תשובות הרי"ף. יש רמז להסבר השני בדברי העיטור שהביא את ההלכה שלפני הדיון הזה בפתיחה "כתב הרב המחבר", וכינוי זה נחשב לכינוי העיטור עבור ר' יהודה ברצלוני. אולם, כמה שיקולים מטים אותנו לחשוב שהמאסף שלנו אסף את דברי הרי"ף מתוך אוסף תשובותיו ולא מספרים אחרים, וזה מבלי להיכנס לשאלה אם אוסף התשובות עצמו נעשה על ידי ליקוט מספרי הלכה. ראשית כל, סימן ל"ז הוא האחרון בקבוצה של שלש תשובות שכולן נמצאות בתשובות הרי"ף (סימן ל"ה = שו"ת הרי"ף ר"ץ; סימן ל"ו = שם, סימן רצ"א). שנית, רוב תשובות הרי"ף שבסוף הקובץ, מסימן ר"צ ואילך, נמצאות בשערי תשובה וזו רשימתן: (רשימה חלקית מצויה אצל הילדסהיימר, שם עמ' 232).

רי"ף	ש"ת	רי"ף	ש"ת
רפ"א	מ"א—מ"ב	ש"ד	ט
ר"צ	ל"ה	ש"ה	י
רצ"א	ל"ו	ש"ח	י"א
רצ"ד	א—ג	ש"י	קכ"ג
רצ"ה	ד	ש"ב	קכ"ב—קכ"ד (השוה סי' מ"ג)
רצ"ז	ה	ש"ג	קכ"ז
רצ"ח	ו	ש"ד	קכ"ח
כ"י גסטר	ל"ז	שט"ו	קכ"ט
סי' רצ"ט		ש"ח	ק"ל
ש"ב	ח	ש"ט	י"ב
ש"ג	ז	ש"כ ³	ק"כ

ועוד מתברר שמאסף "שערי תשובה" סידר את תשובות הרי"ף בשלשה גושים: א—י"ג; ל"ה—ל"ז; קכ"ג—ק"ל. יתכן שתשובות הרי"ף שאינן בגושים האלה, כגון סימן מ—מ"ב, ואולי אף מ"ג, לקוחים ממקורות אחרים. סימן מ"ג מהוה מעין הוכחה לכך, שהרי הוא כפול ואין להניח שהמסדר העתיק אותה תשובה ממקור אחד פעמיים. אבל דומה שמציאותם של גושי תשובות לרי"ף מוכיחה שאלה נלקחו מקובץ תשובות ולא מספר אחר.

השיקול השלישי להוכחת טיעון זה הוא שכל התשובות נמצאות בסוף קובץ תשובות הרי"ף. ההסבר הפשוט ביותר לתופעה זו הוא שהמאסף השתמש בקובץ תשובות שרק סופו נשמר ואם קובץ זה היה כרוך עם תשובות הגאונים, מסתבר שקובץ תשובות הרי"ף היה החלק הראשון, ועל כן ראשו הלך לאיבוד, כמו שמצינו בכתב יד גסטר-אלמנצי שתשובות הרי"ף באו בו בראש.

ההוכחה העיקרית לתלותו של "שערי תשובה" בקובץ גסטר-אלמנצי היא, שכמעט כל התשובות מסימן א' עד סימן קנ"ב ועד בכלל, נמצאות בשני חלקי תשובות הגאונים שבקובץ גסטר-אלמנצי או בתשובות הרי"ף הנלוות לו. המאסף שינה את סידרן אבל השאיר קבוצות קטנות באותו סדר שבו הן מופיעות בכתבי היד⁶¹, היות שהסדר בכה"י מתאים ברובו לסדר שבספרים המקוריים, "הלכות כלולות",

61 הושה הילדסהיימר, עמ' 234—235, שהביא ראיות מן הסדר לגבי החלק הראשון של כ"י אלמנצי.

"ספר העתים" ו"ספר האשכול", סביר הוא שהמאסף "שערי תשובה" הוא ששינה את הסדר, אף על פי שאין אנו יכולים לגלות את טעמיו ושיטתו בשינויים. היוצאות מן הכלל שבחלק הזה של "שערי תשובה" שאינן בקובץ גסטר-אלמנצי מונות בס"ה כ-10 תשובות. יתכן שהמספר אף קטן יותר מכיון שלחלק מן התשובות החסרות בכ"י יש מקבילות, ויתכן שהמאסף לקח את המצוי בכ"י ועיבד אותו, כמו שעשה בתשובות אחרות. דוגמא לכך היא סימן ט"ו, שאינו נמצא בכ"י בסגנון הנדפס, אבל דוקא עליו ביקש הרב חזן לסמוך כדי לקבוע שמאסף "שערי תשובה" השתמש בכ"י ביבאנטי, בגלל שיבוש המשותף לכתב היד ולתשובה הנדפסת.⁶² לסימן ל"ח וקמ"ג, הדנים באמירת "כל נדרי", וחזן חושב אותם לתשובה אחת, יש גם מקבילה בכה"י (ח"א י"ב—ט"ו) וכן הדין לסימן פ' הדין בשתיית מים בתקופה.⁶³ שלשה סימנים, פ"ו, וקל"ב—קל"ג, דנים בעניני חושן משפט וזה כמעט כל מה שיש ב"שערי תשובה" מעניני חושן משפט. המענין ביותר הוא שסימנים קל"א וקל"ד מהווים סימן אחד בכתב היד (חלק א' קי"ט), והמסדר הפריד ביניהם על ידי הכנסת סימנים קל"ב—קל"ג ביניהם, ולסימנים אלה אין כל קשר עם אותם הדברים שהם מפרידים ביניהם. אחת התשובות ב"שערי תשובה" החסרה בכתב היד, סימן צ"ט, חשודה מזמן כתובה מזויפת.⁶⁴ ומכאן סיוע נוסף לכך. סימן ק"ו, שלא מצאתי בכה"י, נמצא בחלקו הגדול בספר העתים, עמ' 42. מלבד אלה, נשארו רק שלשה סימנים שלא מצאתים: ס"ט, ע"ב, ופ"א. אולי בדיקה נוספת תגלה גם את אלה בקובץ זה.

מאסף "שערי תשובה" סידר קטעים מקובץ גסטר-אלמנצי במקום נוסף באוסף שלו, והוא בסימנים קצ"ב—ר"ג. כל הסימנים האלה, פרט לסימן ר"א שלא מצאתי, נמצאים בכתב היד. רובם אינם לגאונים והם מצוינים בפירוש כתשובות הראשונים. יתכן שהמסדר ליקט את תשובות הראשונים לחוד וסידר אותם בסוף. בכל אופן, שיטת הסידור משונה. הסימנים שלפני קובץ זה, מקנ"ג עד קצ"א, וכן הסימנים שלאחריו, מסימן ר"ד ואילך, מסודרים לפי נושאים, והילדסהיימר כבר הראה את זיקתם לתשובות הגאונים "הלכות פסוקות". קשה להבין מדוע הכניס המסדר כאן קובץ נוסף, המלוקט מן הקובץ שלנו, אבל דומה שהעובדות מדברות בעד עצמן שכך הם פני הדברים.

יש אמנם מספר תשובות נוספות ב"שערי תשובה" הנמצאות בקובץ גסטר-אלמנצי אבל מספרן מועט. סימן ש' נמצא בכה"י (חלק א' קפ"ג—קפ"ד), אבל הוא כפול בסימן ר"ב, והסימן האחרון מתאים יותר בנסחתו לכתב היד. כפילות זו מוכיחה שהמקבילה לקוחה ממקור אחר. וכן הדין בסימנים רפ"ח ורפ"ד (כה"י חלק א' קנ"א—קנ"ג) הכפול בסימן ק'. משום כך, אין לדעת, לחשוב על שימוש נוסף בקובץ הזה בסידור שערי תשובה. יתכן שהמסדר לקח את סימן שכ"ו, המצוי בכתב היד בח"א ט', וסימן שכ"ט, המצוי בכתב היד בחלק ב' סי' נ"ד, ממקור אחר, אבל יתכן גם שהוא סידר כאן לקט ופאה מן הקובץ שלנו, ואין בזה כדי לשנות את התמונה הכללית.

62 איי הים, סימן ט"ו. הראיה היא מן הלשון "מכות מרדות מ' חסר אחת". השוה ש. אברמסון, רב נסים גאון, תשכ"ה, עמ' 290.

63 ח"ב סי' כ'. אברמסון מעלה את האפשרות שהקטע מיוסד על דברי רב נסים גאון. ר' שם, עמ' 213.

64 ש. אסף, תקופת הגאונים וספרותה, תשט"ו, עמ' שכ"ג, הערה 1.

נחמיה אלוני

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

שני חלקי המאמר המתפרסמים בזה לא נתגלו ביחד¹. הדף הראשון, ובו חידות לריה"ל, זוהה על-ידי לראשונה לפני שלוש שנים, וכבר היה מוכן לדפוס לפני שנתיים ימים. הדף השני, ובו חידות לריה"ל מועתקות לנקי בידי המשורר עצמו — בניגוד לדף הקודם, שהוא דף טיוטה של המשורר — זוהה רק השנה.

בקטעים אלה חדשות רבות לספרותנו: בדף א מתגלה המשורר הגדול בשעת יצירתו ובדרך יצירתו, ובו חידות רבות חדשות. זהו דף טיוטה. בדף ב מעתיק ריה"ל לנקי את בתי שיריו ומשכללם, ובו חידות רבות חדשות. כבר ידענו אוטוגראפים של ריה"ל, והם כולם אגרות, וכעת לראשונה צורת שירתו ויצירתה.

אוטוגראפים כתיבת ידו של ריה"ל גילה לראשונה גויטיין, ואף הוא הקדיש לא מעט מזמנו ומכוחו למשוררנו זה בשנים תשט"ו—תשכ"א, אולם בכל אלה לא מצאנו משירתו של ריה"ל.

והנה נודמן לידי דף אחד, שכבר התגולל בביתי שנים רבות בין התצלומים, ורק בחורף זה (תשל"ה) עלה בדעתי, כי זהו דף משירתו של ריה"ל ובכתיבת ידו ממש. עלי להודות, כי הזמן שהשקעתי בדף זה היה רב מאוד, ורק זיהויו כאוטוגראף של ריה"ל מצדיק השקעה זו. עשר פעמים נודמן זה לידי ולא טיפלתי בו. עכשיו שהקדשתי לו מזמני ומעמלי, הנני מזדרז למסרו לידיעת חכמינו ומלומדינו בארץ ובחוץ לארץ, כדי שיוכלו להוסיף עליו.

1 אשתמש במאמרי זה בקיצורים הבאים להלן:

אלוני¹ = נ' אלוני, תורת המשקלים, ירושלים תשי"א.

אלוני² = נ' אלוני, רשימת נכבדים ותאריהם במאה ה"ב, ספר בן צבי, ירושלים תשכ"ד, עמ' קכו—קלו.

בו"ש = בר ושראק, דקדוקי הטעמים, לייפציג, 1879.

ברודי = ח' ברודי, דיואן ריה"ל, הערות, ע' ריה"ל.

גוט-וור' = R. Gottheil and W. H. Worrell, Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection, New York, 1927.

גויטיין = ש"ד גויטיין, אוטוגראפים מידו של ריה"ל, תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 393—412 (שם גם 4 פקסימילים).

דותן = א' דותן, דקדוקי הטעמים, ירושלים תשכ"ז.

ילין¹ = ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים תש"ש.

ילין² = ד' ילין, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה, ירושלים תרצ"ט.

ריה"ל = יהודה הלוי, דיואן, ד כרכים, ברלין תרס"א—תר"ץ.

רמש"ש = מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים תשכ"ה. — זהו תרגום מגרמנית: M. Steinschneider, Vorlesungen ueber die Kunde hebraeischer Handschriften, Berlin 1897.

שירמן = ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, תל-אביב, תשט"ו.
תוה"ש = ע' ילין¹.

א. דף אוטוגראף מס' המשורר ריה"ל

תיאור כתב היד. קמבריג, וסימונו: T-S. Misc. 8/74. דף אחד. הגודל: 20×15 ס"מ; השטח הכתוב: 19×12 ס"מ. עמוד א נכתב אחרי שקופל הדף לאורכו לשניים, ובו אפוא שתי עמודות.

עמוד א, עמודה א כתוב לאורך ערבית יהודית ולמטה שש שורות שירה עברית. עמוד א, עמודה ב כולו שירה עברית, חמש עשרה שורות כתובות לרוחב העמוד. עמוד ב השורות כתובות לרוחב העמוד וכולו שירה עברית, עשרים ושלוש שורות, וכלולות בהן שמונה שורות כתובות בין השורות, ואילו לשורות רגילות בתוך העמוד יש לחשוב גם בעמוד זה חמש עשרה.

הדף מחורר וסדוק במקומות שונים, ואף לקוי בחסר בקרן הזווית העליונה לצד שמאל, ולקה אף הכתוב בזווית זו. הוא לקוי בחסר גם בקרן הזווית מצד ימין, אלא שאין הכתוב בזווית זו חסר מאומה. במקומות אחדים יש מחיקות מלים בקו באמצע האותיות, ויש סימני איחוד של שורות על ידי קוי חיבור, בדמות חצאי עיגולים מחוברים זה לזה.

בדף זה שלושה סוגי כתב קורסיבי ואחד חטוף יותר מחבירו; וגם כתב חצי מרובע:

- (1) הכתוב בע"ב ובע"א — קורסיב רגיל.
- (2) הכתוב בין השורות — קורסיב חטוף יותר מהראשון.
- (3) הכתוב בערבית יהודית כפתיחה לאיגרת הפרטית, והוא חטוף יותר משני הקודמים.

(4) יש גם שורה אחת כתב חצי מרובע בע"ב: (ש' 28). קוי הכתב האופייניים הם נהדרים בצורתם גם בחצי המרובע (ש' 28) וגם בקורסיב (כל היתר). קשה הכתב לפענוח, כי דומות האותיות: א—ד; א למד ביחד — מ — ע; ב — כ; ה — ת; דו, די — רי, כשהן מחוברות יחד. סדר הכתיבה בדף נראה לי כך: (1) כתיבת ע"א האיגרת שנפסקה כתיבתה בראשיתה ובאמצע המלה; (2) כתיבת החידות בע"ב; (3) כתיבת החידות בע"א; (4) כתיבת בתי השיר בע"ב בלא סדר שורות.

הזיהוי. אין ספק כי לפנינו דף היוצר מיד המשורר, ואלה הן ההוכחות:

- (1) זיהות הכתב בעמוד זה לכתב האוטוגראפים שפרסם גויטיין, האלף בצירופה ללמד; הכף הסופית המשובלת; הקוף המשובלת; ועוד.
- (2) שינויי הנוסח בחיבור השירה, מלים וגם טורים שלמים מעל לשורות בניסוחם הראשון.

- (3) המחיקות בקווים לשם שינוי הנוסח.
- (4) נסיונות הניסוח לבתים שונים בשורה שאינה כלולה כאן.
- (5) השוואת כל יחידה ויחידה להלן שיש לה תקבולת בשירת ריה"ל הנדפסת או שנדפסה כמות שהיא, וחשוב יותר — כאשר הניסוח שלפנינו שונה הוא. חשיבותו המיוחדת של דף היוצר מבית המשורר, שהוא מלמדנו על דרך כתיבת השירים של משוררינו בארץ ספרד, ויש ללמוד ממנו על כל שירת ספרד כולה. והרי פרטים אחדים:

(א) הבתים נכתבים בצורת בית בכל שורה, וסימן נקודה בסופו.

(ב) הדלת נפרדת מן הסוגר על ידי נקודה מפרידה.

(ג) תיקון בית נעשה מעל לשורה הכתובה.

נחמיה אלוני

ד) המחיקה היא בקו באמצע האותיות, או מחיקה גמורה של המלה בקוי כתיבה רבים.

ה) איחוד טורים לשיר הוא בקו מקיף מצד ימין.

ו) תוספת בשוליים סימנה עיגול בפנים ועיגול ליד התוספת בשוליים.

ה ת ו כ ן . רב תוכן הוא דף זה, כי דף טיוטה הוא, ועל כן נכללו בו דברים רבים יותר מאשר בדף שירה רגיל: דברים בערבית יהודית, חידות רבות והן עיקרו ורובו של הדף, ונסיונות כתיבה של בתי שיר. הרי פירוט התוכן לפי סדר העמודים, וכפי שחולקו ליחידות, בצירוף הציון בשורות:

עמוד א עמודה א 1—5: נסיון כתיבה של איגרת בערבית יהודית [א].

6—11 חידה: ראיתם דג [ב].

עמודה ב 12—14 חידה: ועלמה שחרה [ג].

15—16 חידה: כתבנית יד [ד].

17—18 חידה: יצק שמן [ה].

19—20 חידה: קחי יונה [ו].

21—24 חידה: והרוצה להפליא [ז].

25—27 חידה: חצי עזים [ח].

בית שיר: דמעות ידידים [ט].

עמוד ב

29 חידה: בידיך זרה קצח [י].

30—35 חידה: צבי יגאה [יא].

31 טור שיר: דמעות כמים [יב].

31 — טור שיר: שבי יצוד [יג].

36 — חידה: ואיו [יעלה] אל בית [יד].

37 — חידה: הפוך השם [טו].

38 — חידה: בלוחות לב [טז].

39 — חידה: ארי נצב עלי מים [יז].

40 — חידה: שמו צפון [יח].

41 — חידה: בנה מבצר שכל [יט].

42 — חידה: מחצית הכף [כ].

43—44 חידה: צחק זמן [כא].

45 — בית שיר: צבי [נד ב] עלות שמש [כב].

46 — חידה: חצי הראש תחבר אל [כג].

47 — חידה: עלמה ארב תשים אלי [כד].

48—51 חידה: [אזי ?] אלי יכוון סוד בשובר [כה].

לפנינו שלושים טורי שיר בערך (בסי' יא — שלושה טורים), וסך הכול השתמש בשישה משקלים בלבד:²

ה מ ר ו ב ה : ב, ד, ו, ז, ח, יד, טו, טז, יח, כב, כה 11

ה מ ר נ י ן : ג, ה, י, יא, יג, יז, כב, כג 8

ה ת נ ו ע ה : כ, כד 2

ה א ר ו ך : יב, יט 2

2 עי' ילין¹, עמ' 47—53; ילין², עמ' קפח—רח.

ה ש ל ם : ט 1
ה מ ה י ר : כא 1

ה א י ג ר ת . לפנינו רק פתיחתה של איגרת, כי הפסיק ריה"ל את כתיבתה בראשיתה, ואיננו יודעים למי נכתבה.
האיגרת הקרובה ביותר לאיגרתנו הוא מכתב ג שפירסם גויטיין (עמ' 407).
באיגרת נזכר "כתאב", ומסתבר, כי משמעותה מכתב ולא רמז כאן לספר "הכוזרי" הנזכר אצל גויטיין במכתב ד (עמ' 16/409).

ה. ב ת י ה ש י ר ה . כל הכתוב בדף זה פרט לאיגרת הוא שירה, אולם הכוונה כאן לבתי שיר בשירה רגילה שאינה חידות (גם חידות שירה הן).
מסתבר בעיני, כי בודדים הם הטורים, ועוד יותר בודדים הם טורי השיר שאינם שייכים לחידות ויימנו כאן כולם :

1. דמעות ידידים [ט].
2. דמעות כמים [יב].
3. שבי יצוד לבבינו [יג].
4. ארי נצב עלי מים (אולי חידה ?) [יז].
5. צבי [נד] בעלות שמש [כב].

אף בשרידים אלה ייתכן, כי חלק מהם שייך לחידות ורובם הם רק חלקי טורים וחלקי בתים. ייתכן, כי בית אחד לפנינו, שהוא מורכב משני חלקים בלתי סמוכים. מכיוון שאלה נסיונות כתיבה, רצוי הוא לגלות את הבתים, שהם ניסוח סופי של נסיונות אלה, ועלי להודות, כי לא גיליתי את הבתים האלה בשירי ריה"ל.

ו. ה ח י ד ו ת . אלה תופסות את החלק המכריע בדף זה, ובאלה חידושים רבים לנו ביצירת ריה"ל.

בסך הכול נמצאות בדף זה עשרים חידות : ב—ח, י, יא, יד—כא, כג—כה. מהן ידענו לפני גילוי דף זה רק שניים, שאחד מהם [טו] : "הפוך השם" נתפרסם בדיוק בנוסחו המלא, ואילו השני [ב] "ראיתם דג אשר בלע ליונה" נתפרסם בנוסח שונה מאוד. נמצא, כי רק עשרה אחוזים מן החידות היו ידועים לנו, ואילו יתר שמונה עשרה החידות נודעו לנו כאן לראשונה. מכיוון שסך הכול ידענו ארבעים ותשע חידות, הרי שנוספו לנו שליש חדש מיצירתו, וכיום ידועות לנו שישים ושבע.
לא נפתרו לגמרי מן החידות החדשות רק שתיים בגלל הנוסח הלקוי בשתייהן. מן הראוי לציין, כי באחת מהן יש המלה "פרש", וחידה מעין זו הייתה בדיואן, ובה המלה "פרש" וגם היא לא נפתרה, אף כי נוסחה אינו לקוי.
ואלה הם הפתרונות לחידות :

אברהם (טז, יז, כד, כה)	יצחק (ד, ה, ז, ח, י, כג)
איוב ? (יד)	יעקב (כ)
חנניה (ב)	משה (טו)
יהודא (ד)	ציונה (ו)
יואב ? (יד)	צפניהו (יח)
יונה (יח)	קערה (ג)
יוסף (יט)	לא נפתרו (יא, כא).

אין החידות שעשוע סתם למשורר, אלא הם חלק מחוויותיו, ויש בחידות אלה עדות לרחשי ליבו לידידיו.³

אם נתבונן היטב בשמות העצם הפרטיים, נמצא ביניהם חבריו וידידיו, חסידי ומעריציו:

חנניה ומשה הם שני בניו של שמואל בן חנניה הנגיד, ראש קהילות מצרים כולה ועל כולן קהילת קהיר המרכזית והגדולה.

אברהם יצחק ויעקב הם לא רק שמות האבות, אלא היו אלה ידידיו בקהיר ובאופן מיוחד יצחק. מסתבר, כי הכוונה היא לחבירו יצחק אבן ברוך או לחבירו יצחק בן הרב עובדיה.

לתשומת לב מיוחדת ראוי השם ציון והוא שם העיר שנפש המשורר הייתה קשורה בה בדרכו לעלייתו ארצה.

רבה היא ספרות החידות בספרותנו בימי הביניים,⁴ ועד עצם היום הזה לא נדונה כראוי מבחינה מדעית. בדיואן ריה"ל כונסו חידות חדשות שלא נודעו עד כה, שליש נוסף. משמונה עשרה החידות בדף שלפנינו לא נפתרו שתים (יא, כא), ולא נפתרו פתרון מלא עוד שלוש (יד, יז, כב) וביחד הן חמש, ואף זה מגיע לשליש, וינסו נא בעלי הפתרונות לגלותם.

סיכום וסיום. קטע זה בגניזת קהיר הוא אחד הצימוקים הנפלאים באוצרות החדשים המפוזרים בספריות תבל כולה. זה ארבעים שנים שאני עוסק בקטעי הגניזה, והוא אחד הבודדים שלא רק אחזתי בו, אלא הוא אחז בי מיום שזיהיתיו, ועד היום שמסרתיו לפרסום.

חשיבותו רבה מאוד ואין ערוך לו, כי בעזרתו ניתנה לנו האפשרות להציץ לחדר יצירתו של המשורר הגדול והאהוב עלינו ביותר בימי הביניים. מדף בודד ששימש למשורר דף טיטה אנו למדים על דרך יצירתם של משוררי ספרד בכלל ועל דרך יצירתו של ריה"ל בפרט: הניסוח הראשון והניסוח השני, ליטוש השיר ושכלולו, דרכי המחיקה והתיקונים ביד המשורר. באמצעות דף זה נתקרב המשורר לליבנו עוד יותר.

ואין ספק, כי שמונה עשרה החידות החדשות שלא נודעו לנו ממקור אחר, וייתכן שאף ביקש ריה"ל לגנון, הן רכוש רב נוסף לאוצרות יצירתו של ריה"ל.⁵

3 כמעט כל משוררי נפרד השתמשו בכתיבת סוג שירה זה, וייזכרו כאן רק השמות: דונש בן לבראט, רשב"ג, ריה"ל, ראב"ע ועוד. בהכנת מהדורה חדשה של דיוואן ריה"ל עוסק עתה ד"ר ד. ירדן.

4 בין פותרי חידות בשירת ספרד יימנו כאן מהדירי הדיואנים: ח' ברדי, דיואן ריה"ל; דוד כהנא, דיואן ראב"ע; דוד רוזין, דיואן ראב"ע; ועליהם יש להוסיף: שמואל בן שבת, תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 385—392; ג"ה טור סיני, לשוננו, יד (תש"ו), עמ' 177—188; יהודה רצהבי, לשוננו, י (תרצ"ט), עמ' 318—322.

5 עלי להודות כאן לידידי ולחברי שקראתי לפנייהם חידות אלה, והושיטו לי את עזרתם בפתרון החידות: מ' בית אריה, א"מ הברמן, ח' קלעי, י' טובי.

ה מקור

T-S Misc. 8/74, ע"א שמאל שורות כתובות לאורך

[	מלתום בית אלמתאת'ם [ג'לאל]תה אל]	1
[	יא מולאי וסידי אלאג'ל ואלמולאי וסנדי אלאפצ'ל אלאכמל	2
[	ג'לאל ומתצל אלסעד ואלאקבאל כתאבי [אל]	3
[	אפט'ע ואלמצאב אלאכ'שע ואלנביה אלאכ'שע מא כאן מן קדר]	4
	וחתמה אלסאדק אמנה ומולאי וסנדי אלא[פצ'ל אלאכמל	5

T-S. Misc. 8/74, עמוד א שמאל למטה — שורות כתובות לרוחב

6	ראיתם דג אשר בלע ליונה ותשבחות לעם ארץ בסודי והבא ראש חמור עליו עטרת ונתן
10	והעת נהפכו מעיו והקיא אשר בלע ומצאתי ידידי

T-S Misc. 8/74, עמוד א עמודה לצד ימין

12	ועלמה שחרה דודה. וידה פרשה לעב. וידה הפכה ומת. והעת הפכה ידה. בצמא מת וגם רעב.

15	כתבנית יד עלי ראש מחמדי. והוא יושב בצד חיקה ושוכב.

יצק שמן עבדיהן.
עלי צואר בכור צידון.

20	קחי יונה אשר ישנה לצדי. שלומותי רשא אל מחמדי.

והרוצה להפליא שם ידידו.
שמו הטוב יהי יוצר עלי חק .
ואת ראש יוצרו יכרות בידו.
ויתלהו כוו מחץ לרחוק.

25	חצי עצים חצי אלים תחבר תקבר.

27	וביניהם כמספרם תכנס.

T-S. Misc. 8/74, עמוד א

T-S. Misc. 8/74, עמוד ב

28 דמעות ידידים נתכו נשכחו. כי אחרי [

בידיך זרה קצת. ותמצא א[ת שמו כמנ].

30 צבי יגא[ה ויצוד את]

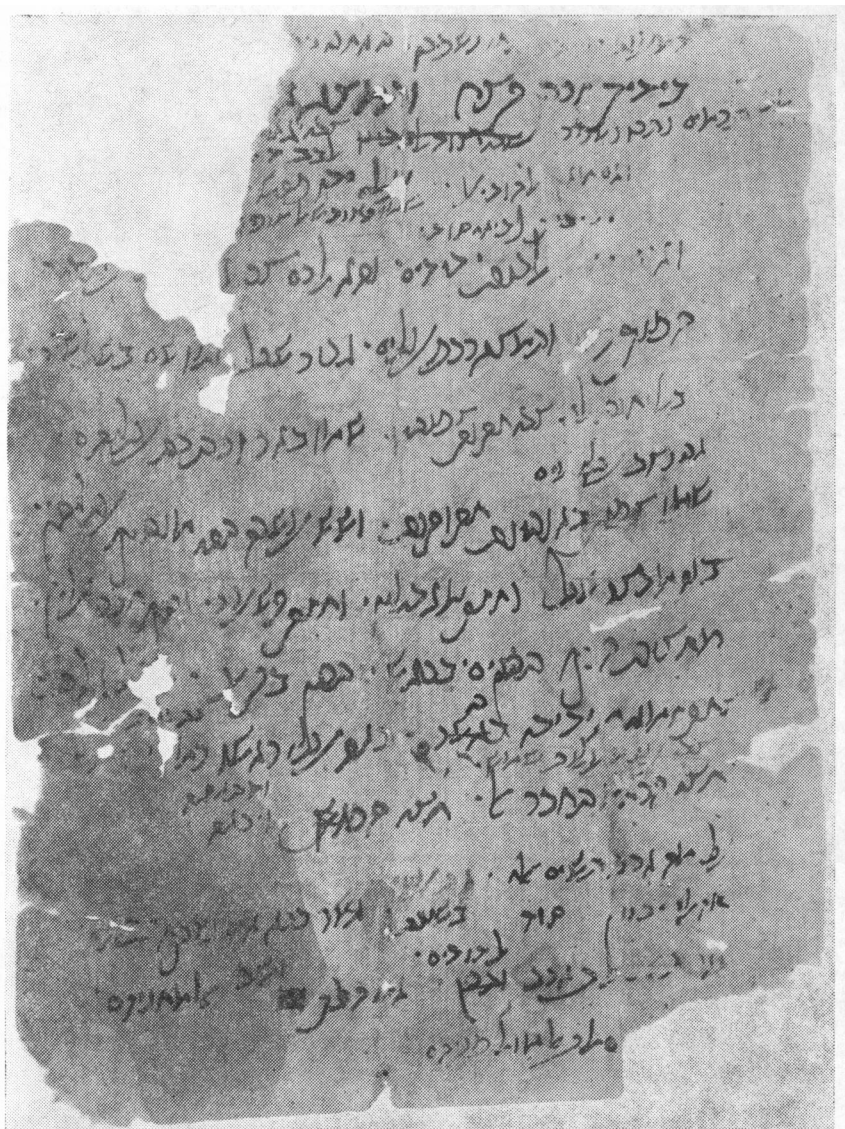
שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

- דמעות כמים נתכו נשפכו. שבי יצוד לבבינו
[לבב ד]ודו
[ועל ידו פרש]
[ואם מאן להודיע. שמו הטוב שאל צופי]
35 ישיבוך נביאי סוד
ואיו [יעלה] אל בית ידידים. והא לכם צב[י בשל]שים.
הפוך השם ותמצא רב פעלים. גביר שכל ולו שם בשלשים.
בלוחות לב צבי חקוק צפנתיו. שמו באר ונכתבת עליהם.
ארי נצב עלי מים
40 שמו צפון באותיות חקוקות. ושש עשרה תהי מוסיף עליהן.
בנה מבצר שכל וחזק מגדליו. וחזק השער וסף חבר אליו.
מחצית הכף תשים בראש. בהן בקע הגלגלת.
כי כתבנית.
צחק זמן... ידידי באשר ° יראה עלי ראשו כמו פרש.
45 צבי [נד] בעלות שמש ותתחזק (?)
חצי הראש תחבר אל חצי הפוך ויראה.
עלמה ארב תשים אלי. את עי[ניה].
[אזי ?] אלי יכוון סוד בשוכך. אשר ברא אזי נטרף בפיהם.
לדודים
50 ואם תשים לך ארב ובהן. אזי הלך ושב אל מתניהם.
° לך אל מול פניהם

א (ש' 1—5) ה ת ר ג ו ם

- 1 היושב בבית בקביעות המאשים את כבודו
- 2 אדוני ורבי הנכבד ואדוני ומשענתי המכובד והשלם
- 3 כבוד ובן המזל וקבלת איגרותי ה
- 4 המסוכן והנפגע הנכנע והער הצנוע מה שהיה בכוחי
- 5 וסיימה אותו האמתי והנאמן אדוני ומשענתי הנכבד והשלם

- 1 מלתום, הש' גויטיין, 409/כתובת.
- 2 יא מולאי וסדי, הש' גויטיין, 1/403 ; 1/405 ; ועוד.

T-S. Misc. 8/74, עמוד ב

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

ב (ש' 6—11)

נוסח ראשון

רְאִיתֶם דָּג אֲשֶׁר בָּלַע לִיּוֹנָה / וְהִבָּא רֹאשׁ חֲמוֹר עָלָיו עֲטָרַת
וְנָתַן [ ] / [ ]

נוסח שני

רְאִיתֶם דָּג אֲשֶׁר בָּלַע לִיּוֹנָה / וְתִשְׁבְּחוּת לְעַם אֶרֶץ בְּסוּדֵי
וְהָעֵת נִהְפְּכוּ מַעְיָו וְהָקִיא / אֲשֶׁר בָּלַע וּמִצָּאֵתִי יְדִידִי

— חידה זו היא החידה שנדפסה בדיואן בשינוי (ריה"ל, ב, 206/לה);

נוסח שלישי

רְאִיתֶם דָּג בָּלַע דָּג / וְדָג בָּלַע חֲמֹשׁ עֶשְׂרֵה
וְקָם לִפְנֵי אָחִי צִידֵן / אֲשֶׁר לִפְנֵי אֶרֶם קוֹרָא

— המשקל: המרובה.

— החרוז: בנוסח ראשון: רת; בנוסח שני: די.

— הפתרון: חנניה, כי דג — גון — ג בצירוף יונה — נניה וחית.

— חית של "ותשבחות" (ותשבחת) = חנני. ויש לומר, כי בנוסח ראשון "ראש חמור" נהיר יותר, אולם מסתבר, כי ביטל נוסח זה, מאחר שחשש לעלבון ולפגיעה בכבוד ידידו חנניה בן ר' שמואל הנגיד, אחי משה.

— והבא, אינני בטוח בקריאתי, כי בכה"י כתב על גבי מלה זו, ולא נתפרשו לי שני הקווים לאורך: לאל (?).

— נהפכו, הש' ריה"ל, 24—23/70.

ג (ש' 12—14)

נוסח ראשון

וְעִלְמָה שְׁחָרָה דוֹדָה / וַיֵּדָה פֶּרֶשֶׁה לָעֵב
וְהָעֵת הִפְכָּה יֵדָה / בְּצִמָּא מֵת וְגַם רָעַב.

נוסח שני

וְעִלְמָה שְׁחָרָה דוֹדָה / וַיֵּדָה פֶּרֶשֶׁה לָעֵב
וַיֵּדָה הִפְכָּה וּמֵת / בְּצִמָּא מֵת וְגַם רָעַב.

— הש' ריה"ל, ב, 215/ב:

אָחִי שָׁכַל אֲשֶׁר יָדָיו לְאוֹרְחִים / וְלֹהֶלֶךְ בְּהִתְנַדֵּב בְּנֵי עֵב
מִלֵּאָה מְנַעִים אוֹכֵל תַּנִּי / לִנְגָדָם כִּי עֲטוּפִים הֵם בְּרָעַב.

- המשקל : המרגנין.
- החרוז : עב.
- הפתרון : קערה, כשיש בה היא מקדמת את אוהבה ; ואם היא הפוכה, אין בה לא מזון ולא משקה.
- עב, הש' ריה"ל, א 21/8, 24 ; 2/82 ; 63/85.
- סדר הכתיבה : תחילה כתב את הבית הראשון והדלת של בית שני, והפסיק וניסח דלת זו שנית מעליה, ואחרי כן כתב הסוגר של בית שני, כפי שרומזים לזה שני רמזים : הסוגר של בית שני נוטה באלכסון לבית ראשון, והקיף המשורר את החידה בקו מצד ימין.

ד (15—16)

פְּתַבְנִית יָד עָלֵי רֹאשׁ מַחְמְדִּי / וְהוּא יוֹשֵׁב בְּצַד חִיקָה, וְשׁוֹכֵב.

- המשקל : המרובה.
- החרוז : אין.
- הפתרון : יצחק, יד — יוד וצד וחק = יצחק. — אין בדיואן חידה לשם זה ובקטע שלפנינו חמש חידות לשם זה. ושמה : יהודא, יד והוא = יהודא. אין בדיואן חידה לשם זה.
- הדלת, כתבנית יד, הש' ריה"ל, ב 267/מא ; 4 ; על פי יש' מד, יג—יד, אין ספק, כי שם האות יוד ; הש' ריה"ל, ב, 5/270.
- הסוגר, הש' ריה"ל, ב, 194/ג ; 2 ; 197/יא—3—4.
- כתבנית יד, הש' ריה"ל, א, 32/139.

ה (ש' 17—18)

יִצְק שָׁמֶן עֲבָדֶיהֶן / עָלֵי צִוָּאר בְּכוֹר צִידוֹן.

- המשקל : המרגנין.
- החרוז : אין.
- הפתרון : יצחק, אם מצרפים את "יצק" לאות חת (בר' י, טו) : וכנען ילד את צידן בכורו ואת חת = יצחק. — בכור צידון, הש' ריה"ל, ב, 206/לה : וקם לפני אחי צידון, ושם השם : חנניה.
- עֲבָדֶיהֶן, ולא : עֲבָדֶיהֶן, ע' קה' ט, א.

ו (ש' 19—20)

קָחִי יוֹנָה אֲשֶׁר יִשְׁנָה לְצַדִּי / שְׁלוֹמוֹתֵי וְשֵׂא אֶל מַחְמְדִּי.

- המשקל : המרובה.
- החרוז : די.
- הפתרון : ציונה, הצדי בראש המלה "ציונה" = ציונה ; ווהי חידה הנותנת ביטוי לחוויות המשורר בקהיר בדרכו ארצה, הש' ריה"ל, ב, 25/181.
- קחי ... ושא, חסיר תיאום ; ושמה צ"ל : קחה ?

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

— מחמדי, הש' ריה"ל, ב, 3/ט/196 : תמצא ידידי מחמד נפשי.

— שלומותי, הש' ריה"ל, ב, 2/269/מד.

ז (ש' 21—24)

וְהַרְצָה לְהַפְלִיא שֵׁם יְדִידוֹ / שְׁמוֹ הַטּוֹב יְהִי יוֹצֵר עָלַי חֶק
וְאֵת רֹאשׁ יוֹצְרוֹ יִכְרוֹת בְּיָדוֹ / וְיִתְּלֶהוּ בְּוֹ מַחֵץ לְרַחוּק.

— המשקל : המרובה.

— החרוז — בדלתות : "דו" ; בסוגרים : חק.

— הפתרון : יצחק, בקיצור השם : חק ובצירוף יצ = יצחק. — השם "יצחק" אפשר
לצרף בבית הראשון בלבד.

— להפליא, הש' ריה"ל, ב, 202/כג.

— הויו במלה יוצר ויוצרו — יוצ, יש להרחיק ויהיה : יצ. עפ"י תהלים צד, כ.

— מכיון שלחידה זו הקדיש ארבע שורות הקיפן מצד ימין בקו מאחד.

ח (ש' 25—27)

חֲצִי עֵצִים חֲצִי אֱלִים תַּחְבֵּר / וּבִינֵיהֶם כְּמִסְפָּרם תִּקְבֵּר.

— המשקל : המרובה.

— החרוז : $\times$ בר.

— הפתרון : יצחק. עזים = 127 ; אלים = 81 ; בסך הכול 208 ; לחלק לשניים
(חצי) = 104 ; להוסיף במספרם 104 = 208 ; וזה מספר השם יצחק = 208.

— תקבר, תחילה כתב בנוסח : "תכנס" ולא חרוזה המלה, על כן שינה, וכתב
"תקבר" מעליה ואותה מחק בקו באמצע האותיות.

ט (ש' 28)

דְּמַעוֹת יְדִידִים נִתְּכוּ וְנִשְׁפְּכוּ / כִּי אַחֲרַי] .[

— המשקל : השלם.

— החרוז : $\times$ כו.

— מסתבר, כי נסיון כתיבת בית לפנינו בשיר רגיל.

— כמים נתכו, על פי איוב ג, כד.

י (ש' 29)

בִּידֶיךָ זֶרֶה קֶצֶח / וְתִמְצָא אֶת שְׁמוֹ כְּמֶן.]

— המשקל : המרגין.

— החרוז : אין.

— הפתרון : יצחק, אם משנים סדר קצח — צחק, בצירוף יוד של בידך = יצחק.

— על פי יש' כת, כה : והפיץ קצח וכמון.

נחמיה אלוני

יא (ש' 35)

צְבִי יִנָּא[ה וַיִּצוֹר אֶת] / לִבְבִּי דוֹדוֹ [ ]
וְאִם מֵאֵן לְהוֹדִיעַ / שְׁמוֹ הַטּוֹב שָׁאֵל צוֹפִי[ם]
יְשִׁיבוּךָ נְבִיאֵי סוּד / עָלֵי יָדוֹ פֶּרֶשׁ[ ].

— המשקל : המרגין.

— החרוז אין.

— הפתרון : ?

הרמז לחידה בדלת וגם "שמו" בסוגר.

הש' ריה"ל, ב, 4/294/עב.

יב (ש' 35)

[דְּמַעוֹת כְּמִים נִתְּכוּ וְשָׁפְכוּ] פִּי אֶ/תָּרִי

— המשקל : הארוך.

— החרוז אין.

— מסתבר, כי זהו נסיון כתיבה של בית שיר בשיר רגיל, כמו ט.

— הקריאה אינה בטוחה, וממילא אין התוכן נהיר.

יג (ש' 30—33)

שְׁבִי יִצוֹר לְבַבִּינוּ (ש' 31).

— המשקל : המרגין.

— החרוז אין.

— מסתבר, כי זהו נסיון ניסוח בתי שיר בשיר רגיל. עי"ל יא/1.

יד (ש' 36)

וְאִינוֹ יַעֲלֶה[אֶל בֵּית יְדִידִים / וְהָא לְכֶם צְבִי] בְּשָׁל[שִׁים].

— המשקל : המרובה.

— החרוז : ×ים.

— הפתרון : יואב ? ועי' שמ"ב כג, יח, כד.

— צבי, שמא צריך לקרוא : צרי.

— בשלשים, ועי' בסמור, שבו אין ספק במלה "בשלשים".

טו (ש' 37)

הַפּוֹךְ הַשֵּׁם וְתִמְצָא רַב פְּעָלִים / גְּבִיר שֶׁכֵּל וְלוֹ שֵׁם בְּשָׁלְשִׁים.

— המשקל : המרובה.

— החרוז : ×ים.

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

- הפתרון: משה, השם בשינוי אנאגרמטי, ושינוי נוסף בסוגר: שמה. זוהי החידה היחידה שנתפרסמה בדיואן כלשונה בלא שינויים.
- הסוגר, הש' ברודי, ריה"ל, ב, 203/כד; והערות ברודי, 150/כד: הכוונה על שם שמה הנקרא בין שלשים גבורי דוד (שמ"ב כג, לג), וזה טעם "ולו שם בשלשים". לדעתי הקדיש חידה זו לשם משה בן שמואל הנגיד.
- חידה נוספת לשם משה עי' ריה"ל, ב, 208/מא.
- רב פעלים, הש' ריה"ל, א, 40/55.

טז (ש' 38)

בְּלוּחוֹת לֵב צָבִי חָקוֹק צְפֻנְתִּי / שְׁמוֹ בָּאֵר וְנִכְתָּבַת עֲלֵיהֶם.

- המשקל: המרובה.
- החרוז אין.
- הפתרון: אברהם, אם מצרפים באר--"אבר" אל "הם" = אברהם.
- באר, רמז לשם באר שבע, שבה חפר אברהם בארות (בר' כ, כב—לא). והש' ריה"ל, ב, 17/310.
- ונכתבת, ל"ג, כי באר ל"ג.
- ושמא רמז לשם "אברהם" גם בשורה הסמוכה (עי"ש). ויש לריה"ל חידה לשם זה (ריה"ל, ב, 207/לח).
- בלוחות לב, הש' ריה"ל, ב, 12/272.

יז (ש' 39)

אֶרִי נֶצֶב עָלֵי מַיִם [

- המשקל: המרנין; ואם חסיר בדלת חלק יהיה המרובה.
- החרוז לא ברור.
- הפתרון: אברהם, כי "אר" ומים = א[ב]ר[ה]ם.
- ושמא זה נסיון כתיבה של בית שיר בשיר רגיל.

יח (ש' 40)

שְׁמוֹ צִפּוֹן בְּאוֹתֵיחוֹת חָקוֹקוֹת / וְשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה תָּהִי מוֹסִיף עֲלֵיהֶן.

- המשקל: המרובה.
- החרוז אין.
- הפתרון: יונה, שש עשרה — "יו" בצירוף "הן" = יונה.
- ויש פתרון אחר: צפניהו, "צפ" — "יו" — "נה" (עלי "הן" = צפניה) (חנוך קלעי).
- הדלת, הש' ריה"ל, ב, 202/כג.
- הסוגר, הש' ריה"ל, ב, 206/לה: ודג בלע ח מ ש ע ש ר ה (חננייה).

יט (ש' 41)

בְּנֵה מִבְּצָר שְׂכָל וְחֹזֶק מִגְדָּלָיו / וְחֹזֶק הַשְּׁעָר וְסֵף חֵבֶר אֶלָּיו.

נחמיה אלוני

- המשקל : הארוך בשינוי ; הש' ריה"ל, ב, 247/כה.
- החרוז : ×יו.
- הפתרון : יוסף, כי "סף" בצירוף "יו" (אל-יו) = יוסף.

כ (ש' 42)

מחצית הכף תשים בראש / בָּהֶן בַּקַּע הַגְּלָגֶלֶת.

- המשקל : התנועה.
- החרוז אין.
- הפתרון : יעקב, מחצית הכף — "י", בצירוף בקע — עקב = יעקב.
- לשם "יעקב", הש' ריה"ל, ב, 203/כו ; 204/כט.
- מחצית הכף, הש' ריה"ל, ב, 210/סי' מו.

כא (ש' 43—44)

צָחַק זַמְ(א)ן יְדִידִי כִי / יִרְאֶה עָלֵי רֹאשׁוֹ כִּמּוֹ פֶּרֶשׁ.

- המשקל : המהיר.
- החרוז אין.
- הפתרון ? זבולון ? כי זבל = פרש, בראש.
- כמו פרש, הש' לעיל ש' 33 ; ריה"ל, ב, 203/כה ;
- יְדִידִים שְׁאֵלוּ עַל שֵׁם עַמִּיתִי / וְרֹאִים אֶמְרוּ אִיזוֹ בְּפִיהֶם
- וַיַּעֲמְדוּ לִפְנֵי הַנְּפִילִים / וְהוּא פֶּרֶשׁ מְזֹרֶה עַל פְּנִיָּהֶם.
- ואין שם פתרון לחידה.
- כי, בכה"י : "כאשר" או "באשר" בתוך השורה ו"כי" מעל לשורה.

כב (ש' 45)

צָבִי [נָד] בַּעֲלוֹת שְׁמֶשׁ /

- המשקל : המרנין, ואם חסיר עמוד יהי משקלו : המרובה.
- החרוז אין.
- מסתבר, כי זה נסיון כתיבת בית בשיר רגיל.
- ייתכן, כי הסוגר רשום בשוליים שם, מאחר שיש עיגול קטן הרומז להשלמה בפנים ואותו עיגול נמצא בשוליים :
- צָבִי [נָד] בַּעֲלוֹת שְׁמֶשׁ / לָהּ אֵל מוֹל פְּנִיָּהֶם.
- הש' ריה"ל, ב, 14/310 : אָנִי אֵלָךְ עָלֵי רֹאשִׁי וּפְנִי.
- בעלות שמש, הש' ריה"ל, א, 40/139 ; 7/37. — הסוגר, אולי שייך לסי' כה/ב.

כג (ש' 46)

חֲצִי הָרֹאשׁ תַּחְבֵּר אֶל / חֲצִי הַפֶּה וַיִּרְאֶה.

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

- המשקל : המרנין.
- החרוז אין.
- הפתרון : יצחק, חצי הראש — "ק", ובצירוף "חצי" כשאותיות הן בסדר הפוך = יצחק.
- ויראה, מעל לשורה : ותתאזן.
- הפוך, תחילה היה כתוב : הראש, ושינה.

כד (ש' 47)

עֲלֵמָה אָרַב תְּשִׁים אֵלַי / אֶת עֵינֵיהָ וְתוֹרַת חֲצִים].

- המשקל : התנועה.
- החרוז לא ברור.
- מסתבר, כי זה נסיון כתיבת חידה, ואף ייתכן, כי הקטע הבא הוא הנסיון השני לו במשקל אחר.
- הפתרון : אברהם, מה ארב = אברהם.

כה (ש' 48—51)

[אלי יכונן סוד בְּשׁוֹבֶךְ / אֲשֶׁר בָּרָא אֲזִי נִטְרָף בְּפִיָּהֶם
וְאֵם תְּשִׁים לָךְ אָרַב לְדוֹדִים / אֲזִי הִלַּךְ וְשָׁב אֶל מַחְנֵיהֶם.

- המשקל : המרובה.
- החרוז : הם.
- הפתרון : אברהם, כי בשני הבתים יש "אבר" ו"הם". קשה קריאת ראש הדלת הראשונה.
- 2 לדודים, בתוך השורה כתוב היה "ותכין", ומחק בקו באמצע האותיות. ולא נפתרה החידה. — הסוגר, ייתכן כי יש לצרף סוגר סי' כב ולקרוא :
אֲזִי הִלַּךְ לָךְ אֶל מוֹל פְּנִיָּהֶם.

ב. אוטוגראף נוסף מסף המשורר ריה"ל

פתיחה*. לפני שנתיים נתגלה לראשונה דף ראשון משירתו של ריה"ל כתוב בעצם ידו, והיה זה חדש בעינינו, כי על ידו נתקרבנו לבית סדנתו של המשורר הגדול והאהוב עלינו. ויש להזכיר כאן, כי כבר ידענו כמה דפים אוטוגראפיים

* אלה הקיצורים במאמרי זה :

א — עי' כ"א; ב — עי' כ"ב.

בר' = ח' ברודי, ביאור הדיואן לריה"ל (עי' הע' 2 להלן).

ד' = י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ד' כרכים, ניו יורק, תרפ"ה—תרצ"ג.

כ"א = כתב יד א — T-S. Misc. 8/74

כ"ב = כתב יד ב — T-S. Misc. 10/20

- 1 עי' ש"ד גויטיין, אוטוגראפים מידו של ריה"ל, תרביץ, כח (תשט"ז), עמ' 393—412.
ועי' כ"א.

מידו של ריה"ל, אולם אלה היו כולם אגרות לידידיו ולא מיצירתו בשירה. אף באותו דף בודד היה רבע אחד מוקדש לפתיחת איגרת, וזו הייתה החוליה המקשרת בין הדפים הקודמים לדף החדש, ואף שימש כאחת ההוכחות לזיהויו. אולם תוכנו היה כולו חידות, ונוספו לנו חידות רבות שלא ידענו כלל וכלל, כשליש מכל אשר נתפרסם משירתו של ריה"ל בחלק החידות בדיואן.² והנה נפל לידי שוב דף אחד בודד, ולדאבוננו רק מחציתו לארכו, וזוהה על ידי כאוטוגראף נוסף מיצירתו של ריה"ל בשירה. אף הוא כולו תוכנו חידות, והוא ערוך ומסודר להפליא, וכתביתו תמה ונהדרת שובה לב ועין.

תיאור כה"י. קמברג, וסימונו: T-S. Misc. 10/20. מחציתו של דף אחד, שנחצה באמצעו על ידי קמט לאורכו כשהיה מקופל. הגודל: 8×19.5 ס"מ; השטח הכתוב: 15.5×6.5 ס"מ. נמצא, כי הדף בשלימותו מידותיו: הגודל: 16×19.5 ס"מ; השטח הכתוב: 15.5×13 ס"מ. הכתב חצי מרובע ספרדי גדול. הכתיבה תמה ונהדרת. מלה אחת כתובה בסכ"י **لُغْنُ** (לגז = חידה) ואף היא כתובה כתיבה

תמה ונהדרת, והיא חוזרת פעמים רבות ככותרת. לא ברור איזהו עמוד א ואיזהו עמוד ב, וקבעתי, כי העמוד שבו פתיחות השירים ייחשב לעמוד א. ויש להעיר, כי בעמוד ב נרשם שיר בן שני בתים ולאורך הדף ואם הוא עמוד ב, הרי שהכתיבה לאורך הדף הייתה לצד הפנימי, אולם ייתכן, כי היה זה דף בודד, ואין אפוא הבדל בין עמוד א לעמוד ב. זמן כתיבת הדף הוא תת"ק או תתק"א, כלומר בשנת שהותו של ריה"ל במצרים. אף מסתבר, כי לאחר עברו לקהיר כתב דף זה. יש אף להוסיף, כי דף זה נכתב אחרי שנכתב הדף הקודם, שהרי דף זה הוא העתקה לגקי.

הזיהוי. זיהוי המחבר והאוטוגראף הוא על יסוד ההוכחות הבאות:

- (1) בכי"א יש שורה אחת בכתב דומה כמו בכי"ב, אולם אינה זהה עם אף שורה אחת בכי"ב במלותיה.
- (2) כל הכתוב בדף זה הוא חידות כמו בכי"א.
- (3) ארבע משבע החידות בכי"ב הן זהות עם החידות בכי"א: א, ב, ט, יא.
- (4) חידה אחת הורכבה בכי"א אחרי שנתגלתה בכי"ב ערוכה ומסודרת, בשעה שבכי"א הייתה כתובה בצורה מפורזת ובלתי רצופה (א).

ואלה סימני הזיהוי למחצית הדף החסירה:

- (1) המלה הערבית תחזור חמש פעמים ככותרת בראש כל חידה.
- (2) גודל המחצית החסירה יהיה 8×19.5 ס"מ.
- (3) נוסח פתיחה אחת צריך להיות: "חצי עזים חצי אלים".
- (4) הכתב חצי המרובע הנהדר.

התוכן. חידות ומספרן אחת עשרה. מכיוון שחסירה מחציתו של הדף, אפשר להביא פתיחות רק במחציתן, ואילו מן המחצית השנייה אפשר להביא רק את היציאות:

2 עי' דיואן ריה"ל, מהד' ח' ברודי, ב, ברלין תר"ע, עמ' 191–211.

פתיחות	יציאות
אלה יתורו	בַּר
אם טבעת	חַק
והרוצה להפליא	לֵד
ועלמה שיחרה	לוֹ
ושם דודי	לַח
חצי עוזים	לֶךְ
צבי יגאה	עֵב
	פִּים

המשקלים הם : המרובה ח—יא ; המרנין א—ג ; התנועה ד—ז.
הפתרונות נפתרו במיעוטם, ואילו פתרון רובן חסיר.
מעניין, כי הכותרת מעל לחידות **לִגְזַר** (לגז) נכתבה בסכ"י דווקא, וזוהי המלה
היחידה כאוטוגראף בנסכ"י מידו של המשורר.
מבין ארבעים ותשע החידות בדיואן ב"ר אין אפילו חידה אחת בכי"ב (בכ"א
יש שתיים).

המקור

עמוד א

לִגְזַר [א]

צבי יגאה ויצוד את. לכב דוד [פים].
ואם מאן להודיע. שמו הטו[ב שאל צופים].
ישיבוך נביאי סוד. עלי יד[ו פרש] פים].

לִגְזַר [ב]

ועלמה שחרה דודה. וידה [פרשה לעב].
וידה הפכה ומת. בצמאון [וגם רעב].

לִגְזַר [ג]

ושם דודי כהר זתים. אשר נבק[ע].
ומשם צץ בעת נהפך. ולא נהפ[ך].

לִגְזַר [ד]

אם טבעת ביון צולת. בין יד[ו].
עת הושיט את כפו אלי. הוא היה [ ].

לִגְזַר [ה]

אנה יתורו מחשבות. וישוטט [ו].
אל תדרשו לוח הלב. כתוב הו[א על].

עמוד ב

לְגִזְרִי	[ו]	
		] [חלו אנשי חלד
		] [. [ששה מאין יולד
		] [. [נעדר מת הילד
לְגִזְרִי	[ז]	
		] [י] בוא כי הוא על תום הולך.
		] [. [אי] לו עשו גם הוא מולך.
		] [. [ע] שר ידות לי במלך.
לְגִזְרִי	[ח]	
		] [. ואינה עד בלי עמד וצלח.
		] [א]זן. [ומי הוא זה אשר ידו ישלח
לְגִזְרִי	[ט]	
		] [ר. ושם דודי ושם רעי יחבר.
לְגִזְרִי	[י]	
		] [. די מחסור ואשר יחסר לו.
		] [. לכם זרע צא תאמר לו.
לְגִזְרִי	[יא]	

בשוליים

והרוצה להפליא שם ידידו. שמו הטוב יהי יוצר עלי חק.
ואת ראש יוצרו יכרות בידו. ויתלהו בו מחוץ לרחוק.

החידות וביאורן

[א]
צְבִי יִגְאֶה וַיִּצְוֶה אֶת / לְבַב דָּוִד [פִּים]
וְאִם מֵאֵן לְהוֹדִיעַ / שְׁמוֹ הַטּוֹב שְׁאֵל צוֹפִים]
יִשְׁכַּב וְנִבְיֵא סוֹד / עָלֵי יָדוֹ פֶּרֶשׁ [פִּים]

המשקל : המרגין.

חרוז : פִּים.

הפתרון : יצחק (?)

1. ע'י כ"א ס'י יא.

2. הדלת יר' ט, ה. — הסוגר, קה' ז, א.

3. הדלת עמ' ג, ז. הסוגר, יש' כה, יא ; ועוד.

כי"א (ש' 30—35) :

צְבִי יִגְאֶה וַיִּצְוֶה אֶת / לְבַב דָּוִד [פִּים]
וְאִם מֵאֵן לְהוֹדִיעַ / שְׁמוֹ הַטּוֹב שְׁאֵל צוֹפִים]
יִשְׁכַּב וְנִבְיֵא סוֹד / עָלֵי יָדוֹ פֶּרֶשׁ [פִּים]

חלל גנש חלל
 בשם סגן יולד
 ערב שבת
 בארבעה על תוס חסד
 לעצמו פסח סמלך
 צי יחיד בנגל
 נגיד יעקב יעקב
 נגן ומקום דגש דגש
 ג. ושם דגש ושם דגש
 ד. מלך דגש ושם דגש
 ז. דגש דגש דגש

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

נוסח שלישי

[ב]

וְעִלְמָה שְׁחָרָה דֹדָה / וַיָּדָה [פְּרִשָּׁה לְעֵב]
וַיָּדָה, הִפְכָּה וַיָּמַת / בְּצִמְאוֹן [וְגַם רָעַב]

— עי' כ"א חידה ג (ש' 12—14)

המשקל : המרובה.

החרוז : עב.

הפתרון : קערה.

2. הסוגר, כ"א ס' כא : בצמא מת וגם רעב.

[ג]

וְשֵׁם דֹדִי פֶהָר וַתִּים / אֲשֶׁר נִבְקָ[ע]
וּמִשָּׁם צִץ בָּעֵת נִהַפֶּף / וְלֹא נִהַפֶּף[ד]

המשקל : המרנין.

החרוז : אין.

הפתרון : יעקב (?). נבקע — עקב בסילוק הנון בראש ויש להוסיף יוד.

1. זכריה יד, ד : ונבקע הר הזיתים.

2.

[ד]

אִם טִבְעָתָ בֵּין צוּלָת / בֵּין יָד[עָת]
עֵת הוֹשִׁיט אֶת כַּפּוֹ אֵלַי / הוּא הָיָה [ ]

המשקל : התנועה.

החרוז : אין.

הפתרון : מיכאל (?). כף (כפו), ו"אלי", וחסרה מ"ם.

1. הדלת, תה' סט, נג.

2. הדלת, אס' ד, יא.

[ה]

אֵלָה יְתוּרוֹ מַחְשָׁבוֹת / וַיִּשְׁוֹטֹט [ ]
אֵל תְּדַרְשׁוּ לְוִיחַ הַלֵּב / כְּתוּב הוּא[עַל] [ ]

המשקל : התנועה.

החרוז : אין.

הפתרון : אלעזר (?) או אליהוא (?).

נחמיה אלוני

[ו]

[ ] / [חלו אֲנִשִּׁי חָלָד
[ ] / [שָׁשָׂה מֵאֵין יוֹלֵד
[ ] / [עַד כִּי מֵת הָיָלָד

המשקל : התנועה.

החרוז : אין.

הפתרון :

[ז]

[ ] / [י]בוא כי הוא על תום הולך
[ ] / [א]י לו עשו גם הוא מולך
[ ] / [ע]שר ידות לי במלך

המשקל : התנועה.

החרוז : לך לך.

הפתרון : יעקב (?).

[ח]

[ ] / [ו]אינה עב בלי עמד וצלח
[ ] / [ו]מי הוא זה אשר ידו ישלח

המשקל : המרובה.

החרוז : לח.

הפתרון : יצחק (?).

1. הסוגר, שמ"ב יט, יח.

2. הסוגר, עמ' ו, א.

[ט]

[חצי עזים חצי] אלים [תקבר] / ושם דודי ושם רעי יחבר

המשקל : המרובה.

החרוז : בר.

הפתרון : יצחק [עזים — 127 ; אלים — 81 ; בסך הכל 208].
— נוסח כ"א (ש' 25—27)

חצי עזים חצי אלים תחבר / וביניהם כמספרם תקבר

[י]

[ ] / [די מחסור ואשר יחסר לו
[ ] / [רם] זרעי צא תאמר לו

שלושים חידות אוטוגראפיות לר' יהודה הלוי

המשקל : המרובה ?

החרוז : × ר לו.

הפתרון : אלעזר (?).

1. הסוגר, דב' טו, ח.

2. הסוגר יש', ל, כב.

[יא]

וְהָרוּצָה לְהַפְלִיא שֵׁם יְדִידוֹ / שְׁמוֹ הַטּוֹב יְהִי יוֹצֵר עָלַי חֶק

וְאֶת רֹאשׁ יוֹצְרוֹ יִכְרוֹת בְּיָדוֹ / וַיִּתְּלֶהוּ בְּוֹ מַחוּץ לְרַחוּק

המשקל : המרובה.

החרוז : חק.

הפתרון : יצחק.

— נמצא גם כ"א/2 בשינוי מעט.

1. הסוגר, קה' ז, א.

2. הדלת, שמ"א לא, ט. הסוגר, מחוץ, כ"א : מחץ.

ישראל תא-שמע

היכן נתחבר ספר "עלילות-דברים"?

ספר "עלילות-דברים" והפרוש הנלווה לו כחלק אורגני ממנו — אך ר' להלן, הע' 27 — הוא כתב-שיטנה סאטירי אנטי-רבני, מאת מחבר אנונימי שכתב את דבריו בשנת רכ"ח. הספר תוקף, בדברים חריפים ביותר, את התרבות הרבנית על כל גילוייה העיקריים, ודיון נמרץ מקדש לתופעות הבאות: הפיכת ה"תוספות" לעיקר — והתלמוד לטפל לו — בדרך לימוד התורה בישיבות, שליטתה של שיטת הפלפול בלימוד התלמוד, העיסוק בקבלה ובתורת הנסתר, סרוס נוסח התפילה ע"י השמטות, תוספות ודילוגים, עוות המנהגים, וההתרחקות מן ה"הגיון" הראציונאליסטי, הפילוסופיה והלוגיקה. לשונו של הספר בוטה כמדקרות חרב, ואין הוא חוסך מהרבנים ביטויים פוגעים ביותר. לדעת המחבר, אי-סדר ושיבושים אלו שמנה בתחומי הדת, התרבות והרוח, — ושלחם אחראים, במישרין, הרבנים — הם חטאו העיקרי של עם ישראל בגלותו, והם הסיבה הגדולה לשפל מצבו המתמשך והמייאש. מקום רב מקדש להדגמה מפורטת ונרחבת מכל תחומי הביקורת הנ"ל, והספר מסיים ב"דברי נחמה" מזורים, לפיהם תקוות האומה בצרתה הם דווקא — בני המומרים! לדעת המחבר, עתידים אלה להתגגע אל צור מחצבתם ולשוב אל חיק היהדות, ומכיון שיהיו משוחררים מכל נטל החינוך היהודי הקלוקל, יוכלו דווקא הם לחדש את פני דתם כקדם, ולהסיר מעליה את החטטורות שנוספו לה ע"י התרבות הרבנית לדורותיה, מלאחר חתימת התלמוד¹.

יצירה זו, "אשר בסגנונה השנון ובתוכנה ובתכליתה תזכיר לנו כתבי הסטירה של יצחק ערטער"², אכן לא נדפסה אלא באמצע המאה ה-19, ובידי המשכילים חביריו של ערטער³; אך היא נפוצה למדי הרבה קודם לכן בכ"י, שכמה מהם הגיעו לידינו⁴.

1 מהלך הרעיונות דומה, באופן מפתיע, לקריאה שנשמעה בין הנוצרים באיטליה, במפנה המאות ה-15/16, לשוב אל האמונה האפוסטולית בטהרתה, ולהסיר ממנה תוספות ופלפולים מיותרים. היהודים באיטליה הכירו קריאה זו יפה, ואברהם פריצול — אשר העתיק גם את ספר "עלילות-דברים" עצמו בשנת רל"ג במנטובה; ר' להלן הע' 4 — העלה אותה, בין יתר דעות חדשניות דוגמתה, יהודיות כנוצריות, בספרו "מגן אברהם". — ור' מש"כ ח. ה. בן-ששון, היהודים מול הריפורמציה, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ד' חוברת 5, תש"ל. וכל זה מתיישב היטב עם מסקנתינו להלן, כי הספר נכתב באיטליה הצפונית — ולא בספרד — וע"י יהודי מקהילת המהגרים האשכנזיים בצפון-איטליה.

2 גרץ-שפ"ר, כרך ו', פרק י"א, ציון ט'. על דבר הספר "עלילות-דברים" וזמן ומקום חיבורו.

3 לראשונה, בצורה חלקית, ע"י יש"ר, באגרותיו, תקצ"ד (ור' החלוץ א', תרי"ב), ובשלימות ע"י "מיכאל בן ראובן", אוצר-נחמד, ד', תרכ"ד, עמ' 176—214.

4 ואלו הם כה"י שאת צילומיהם ראיתי במכון לתצלומי כ"י עבריים בירושלים, בעזרתם הלבבית של עובדי המכון: 1. כ"י מונטיפיורי 266. הקולופון: והיתה השלמת מלאכתו יום ג' י"ג בניסן שנת רכ"ח לפ"ק. ובשורה הבאה נרשם שם הסופר ושוב נמחק בדי

שם מחבר הספר נעלם מאתנו, אך את מקום חיבורו ניתן, לכאורה, לשער, והסכמת רוב החוקרים, עד היום, כי הוא נכתב בספרד⁵. אחד היה א.ת. וייס⁶, שטען כי הספר נתחבר כנגד יהודים אשכנזים, וע"כ לא נתחבר בספרד, כי אם באיטליה הצפונית, שם ישב במאה ה-15 ציבור אשכנזי גדול ומלוכד, על גדוליו וחכמיו. וייס גם העיר, בקצור נמרץ, כי נזכרים בספר פיוטים ומנהגים אשכנזיים, אך לא פירט, וע"כ נשכחה טענתו ולא נידונה כלל. להלן אוכיח כי צדק וייס בדבריו, וכי חלק נכבד מאד מהדוגמאות שהביא המחבר האנונימי להמחשת טענותיו, לא ייתכן — ואף לא יכול היה להיות מובן מעיקרו — אלא בקרב צבור אשכנזי, שאליו הופנו הדברים.

אך נראה תחילה מה הנה הראיות שהובאו להוכחת מוצאו הספרדי של הספר. א. הספר רומז למאורעות הטראגיים שנתחוללו בספרד בשנות קנ"א וקע"ב, ולאנוסים שם. וז"ל הפיסקה הרומזת לכך:

"ואין אנחנו עוברים את פי ה' להכעיסו ולעבוד על פניו לזולתו, ומתים אנחנו על מצותו, ואם אחד מעיר ושנים ממשפחה ימירו דתם, כבר יצאו מכללינו וגורשו מהסתפח בעדתינו, וגם בכל אלה איש אחד מאלף לא מצאתי שעבד אל זר לעבור ברית, אך כבד עליהם עול גלותם ולשונם תצמיד מרמה ואין בקרבם הוות, ורבים מאלה לקוחים בזרוע טרם ידעו טוב ורע, וגם היום אינם יודעים בטיב יהודים, והמה נהפכו לנו לאויבים מבלי דעת... ואם כל אלה עברו את פי ה' מזדון לבם, למען הכעיסו, הן בחרו מות למען הקדישו רבבות אלפי ישראל, אשר כף רגלם לא נסתה לנוס מעבודתו ואף בלשונם בלבד...". (עמ' 180).

ב. נמצאים בספר לעזים בספרדית.

ג. הטענות הכלולות בספר בדבר ירידת ערך דרישת התורה בקרב ההמון, דומות לטענותיו של שלמה אלעמי הספרדי, באגרת המוסר.

ד. "הפלפול אשר עליו ביותר יתעבר בעל 'עלילות דברים', נתן אז מקום לתלונה

ואין לקוראו כלל. 2. כ"י ניו-יורק, ביהמ"ל, מס' 2230. נכתב, כנראה, 50 שנה לערך מאוחר יותר והסופר, שהעתיק ככל הנראה מכ"י 1 (או מן הדומה לו), העתיק גם את הקולופון הנ"ל מלה במלה, מלבד שם הסופר שכבר היה מחוק לפניו ולא יכול היה לקוראו. 3. כ"י מוסקבה-גינצבורג 180, הוא כה"י שנכתב בידי אברהם פריצול, בשנת רל"ג במנטובה, ואשר ממנו נדפס ב"אוצר-נחמד". 4. כ"י מוסקבה-גינצבורג 528, שהוא מן המאה ה"ח. 5. כ"י שהיה שייך למשה מורפורגו, אשר חתם עליו חתימת בעלים, בגוריצא 1826 (קטע, בהמ"ל בנ"י) — והוא כה"י שהכין יש"ר להדפסה, וכתב לו הקדמה. 6. כ"י אוכספורד בודלי, 2222, מן המאה ה"ט. 7-8. 2 כ"י מאוחרים, משנות תקצ"א ותקצ"ב, שהעתיקו עפ"י כ"י בודלי הנ"ל, ברשמו ע"י ד. ש. לוינגר במאמרו: לקוטים מס' מגן-אברהם, הצופה לחכמת-ישראל, י"ב, עמ' 278, תרפ"ח. כל כה"י, בלא יוצא מן הכלל, נכתבו באיטליה. בחלק מכה"י נשתבש הטכסט מעט, בגלל כובד מליצתו. ור' להלן, הע' 11.

5 גר"ץ—שפ"ר, שם; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ב', 214—218, 1956; ב. נתניהו וס. בארון, הנזכרים להלן, הערה 9; מ. ברויאר, עליית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז, בתוך: ספר הזכרון לרב י. י. ויינברג, עמ' רמ"ו, והע' 19. אכן, בספרו הגדול של י. בער על תולדות היהודים בספרד הנוצרית, אין הספר ובעיותיו נזכרים כלל, ובודאי לא שייכו בער לתחום התרבות היהודי-ספרדי.

6 דור דור ודורשיו, ה', 288/9, תרפ"ד.

רק בספרד". — דברי גרץ. גם בקורת הרבנות והרבנים דומה מאד, לדעת גרץ, לביקרתו של בעל ספר הקנה, שפעל בספרד.

ובאמת אין בכל הטענות הללו כלום. הקטע הראשון אינו מרמז כלל, לפי פשוטו, לפרעות קנ"א וקע"ב וגם לא לאנוסים הספרדים. וזה שיעורו של הקטע במילים ברורות: יהודים נהרגים, בדרך כלל, ועפ"י רוב מכריע, על דתם, ואין הם ממירים את דתם. המיעוט הזעיר הממיר, יוצא לחלוטין מכלל ישראל, וגם הוא עושה זאת לא מתוך הכרה והחלטה דתית, אלא מתוך לחץ ואונס, והמרתו היא מן השפה ולחוץ בלבד, ואינה מבטאת שינוי ערכים של עמדה אידיאית. מלבד זאת יש בין המומרים המועטים הללו גם רבים שנלקחו בכוח כילדים, ולא ידעו על יהדותם דבר מעולם. ואף אם נרצה להתעלם מכל זה, ונאמר שלמושומדים אין התנצלות בכל מקרה, ויש לראותם כולם כמכעיסים וכבוגדים, הרי יש כנגדם "רבבות אלפי ישראל" בכל הדורות, שהרגו עצמם על קדושת השם ולא המירו.

ואנוסים במשמע של יהודים-בסתר, מאן דכר שמייהו. אדרבא. לא זו בלבד שאין גזרה ספציפית נרמזת כאן — ובודאי לא אנוסים — גם המצב הכללי המתואר פה, של מסירות-נפש וקדושה-השם ככלל היסטורי, והמרת-דת כיוצא-מן-הכלל וחרגה, נתקיים דווקא באשכנז הקדומה⁷, ולא בספרד.

לאחרונה הקדיש ב. נתניהו⁸ דיון מיוחד לספר 'עלילות דברים'. בדבריו הארוכים לא דן כלל בשאלת מוצא הספר, והניח בוודאות כי נתחבר בספרד, וכי היתה למחברו תפיסה מיוחדת ביחס לאנוסים ולעתידם כיהודים. נתניהו הבחין בקושי העצום ליישב את דברי הספר — המדגיש את מספרם הזעיר של המומרים — עם המציאות ההפוכה של המרה המונית בעקבות גזירות קנ"א וקע"ב, וע"כ קבע פירוש חדש לפיסקה הנ"ל. לפי פירוש זה התכוון המחבר בדבריו רק למצב ההמרה בימיו ממש, ולא לקהילת האנוסים בכלל, ולפי דעתו של נתניהו נצטמצם אן, בסביבות שנת רכ"ח, מספר המומרים עד למימדים אפסיים. ומניין לנו שאכן נצטמצם מספרם כל-כך תוך יובל שנים? מן הקטע הזה גופו!

פרוש זה מהווה דוגמה יוצאת-דופן למערכה-על-הדרוש. ועוד: הרי בשאלת ההמרה דן המחבר בהקשר לעיוני הכוללים על אודות שפלות האומה הישראלית בגלותה השניה, ובדבריו הוא מבקש להסיר טענה אפשרית כאילו סבת הדבר בזה שאין האומה עומדת בהצלחה בנסיון הנאמנות לדתה. מבחינה זו, הסגוריה ששמה בפיו פרשנותו המקורית של נתניהו היא מגוחכת ונלעגת; כאילו יש למצב המסוים ששרר בשנת רכ"ח — אם אכן שרר מצב כזה! — ערך מיוחד בתולדות האומה. הפרוש שמציע נתניהו מתעלם מהקשרה של הפיסקה אל מה שלפניה ולאחריה, וממקומה במהלך ההגיוני של החבור בשלימותו; כאילו ניתן לפרש פיסקה בחיבור שלם כדרך שמפרשים פרגמנט.

גם דבריו האחרים של נתניהו שם, בפרוש הפסוקים הקשים שבסוף הספר, מופרכים מבחינה מתודית: ראשית משווה החוקר לטכסט שלפניו תוכן שאינו כתוב בו, ואח"כ הוא משתמש באותו טכסט עצמו כדי לדלות ממנו אינפורמציה על אודות אותו תוכן דמיוני⁹.

7 ר' מאמרו המונומנטלי של י. כץ, בין תתנ"ו לת"ח/ט, ספר היובל לי. בער, תשכ"א.

8 בנספח הרביעי לספרו The Marranos of Spain, 227-237, 1964.

9 דוגמה לדרך פרשנותו של נתניהו בטכסט זה הם דבריו, כאילו נתכוון מחבר הספר לרמוז לכך, שבעוד הנוצרים מתכוונים לפגוע במספר היהודים ע"י המרתם בכוח,

ענין הלעזים אינו עומד כלל בפני הבקורת. גרץ מזכיר ארבעה מלים שכאלה, מהן אחת לא נתפרשה לו כלל, לפי הודאתו, אחת הוא משבש לגמרי כדי לפרשה, ושתי הנותרות משקפות שינויים דיאלקטיים בלבד. אין אף מילה ספרדית-ייחודית בטוחה אחת בכל הטכסט.

הראיה השלישית, מתוכחתו של שלמה אלעמי, תמוהה מאד. אלעמי טוען שהעם אינו נוהג כבוד בחכמיו, והם מזולזלים, עניים מרודים ומצבם שפל. ע"כ נמנעים הכל מלהקנות לבניהם חינוך גבוה, ומפנים אותם ללמוד מלאכה המפרנסת את בעליה. ספר "עלילות-דברים", לעומתו, טוען כנגד הפלפול חסר התכלית. לדבריו פורשים ממנו רבים לאחר שהקדישו לו שנים הרבה מחייהם ועמרו, באיחור, על עקרותו וחוסר תועלתו. ע"כ נמנע רוב הציבור מלשלוח ילדים מוכשרים ללמוד בסגנון הזה, ונמצא ממילא כי רוב המתעסקים בזה הם אנשים בלתי-מוכשרים ללימוד אחר, או כאלה החפצים בכבוד מדומה ובבצע כסף, ואין האמת מגמת-פניהם. אין שום קשר ענייני בין שתי התוכחות, וההשוואה שעשה גרץ ביניהן היא, בלשון המעטה, שטחית.

ולענין ראייה ד': את טענותיו של האנונימוס כנגד הפלפול ניתן היה אמנם להעלות גם כנגד הפלפול הספרדי, אך הן מסתברות דווקא כנגד הפלפול האשכנזי, ושלא כדברי גרץ הנ"ל, אלא שהוא לא ידע עדיין על דבר קיומו של פלפול אשכנזי במאה ה-15.¹⁰

ומה שטען בעניין קרבתה של הביקורת, מכמה צדדים, לספר הקנה, היא טעות גמורה, משום שעל אף הסכמת כל החוקרים, עד היום הזה, כי ספר הקנה נתחבר בספרד, ניתן להוכיח כי לא נתחבר שם, וכמו שאני עתיד לבאר במסגרת מאמר מיוחד על מוצאו האמיתי של ספר הקנה.

**

לעומת ראיות אלה, המיוסדות, בעיקרן, על הבנה מוטעית וספקולאציה בפשטי הפסוקים, ניתן להוכיח בודאות, כי הצבור שאליו מתכוונת הביקורת בספר "עלילות-דברים" הוא צבור אשכנזי מבהק.

אחד הנושאים העיקריים העומדים לביקורת בספר, היא התפילה ונוסחה. המחבר מתאר חלום-כביכול, שהיה לו: "וארא בחלום והנני עומד בהיכל מלך נורא מאד, והמלך יושב על כסאו, והנה אשה לקראתו, מוכה ומעונה, ותפול לפניו ותתחנן לו לאמור, הושיעה המלך, הושיעה המלך". לשאלת המלך מתארת האשה, במשל

הרי השיגו, בעצם, זאת בלבד, שמספרם של האנוסים — ששמרו על יהדותם בסתר — נתרבה עד למאד דווקא בתוך תחומי הנצרות. והיכן נרמז דבר זה? לדברי נתניהו (מתורגמים לעברית) אומר בעל "עלילות-דברים" כי: "קרה דבר דומה [להתרבות מספר היהודים אצל פרעה, בניגוד לרצונו לצמצם את מספרם] אצל אלה שאנסו יהודים להימנות 'בספר תמורה'—התייחסות נוספת לשמד—במטרה לכלותם". אך לפנינו ב'עלילות-דברים' (עמ' 195) כתוב: "כן קרה לאשר מרוב המור ההאבדו, ונתחלף לו ספר 'מורה נבוכים' בספר 'תמורה' דמיוני. מחקרו זה של נתניהו נכלל, על מסקנותיו, בספרו הגדול של ס. בארון: Social and Religious History of the Jews, XIII, p. 285, n. 89.

10 הענין הזה לפרטיו נידון במאמרי: תוספות גורניש, סיני, ס"ח, עמ' קנ"ג-קס"א, תשל"א; ידיעות חדשות על "תוספות גורניש" ועניינן, עלי-ספר, ב', 79—90, תשל"ו. ושם דנתי גם בפסקאות אחדות מספר "עלילות-דברים".

ובמליצה, את מסכת עינוייה וייסוריה, ואת כל אשר נעשה בה לרעה (עמ' 185). לאחר זאת ניתן שוברו של החלום: "האשה היא התפילה... והמכות אשר היו בבשרה הן תוספות באו בתפילה ונתחדשו בה...", וניתנות דוגמאות קונקרטיות, ואלו הן (לפי סדרן בספר):

- א. אמירת 'הכל יודוך' בשבת, במקום 'אל ברוך גדול דעה'.
- ב. אמירת 'והחיות ישוררו' במקום 'והאופנים' כאשר אומרים פיוטי אופן.
- ג. אמירת פיוטי היוצר, האופן והזולת במועדים וברגלים.
- ד. אמירת 'אל מלך נאמן' לפני קריאת-שמע.
- ה. הוספת פסוקי 'כוס ישועות' ו'ליהודים' לפני ההבדלה.
- ז. אמירת פסוק 'ועתה יגדל' בלחש [לפני קדיש].
- ח. אמירת ברכות השחר יחד, בלי קשר לסדר היקיצה ולפעולות האדם.
- ט. קדוש לבנה שלא עם חידושה מיד.
- י. ההוספות בתפילת מוסף, "מהן שאלת צרכים ומהם סיפורים תלמודיים", והקדמת 'מסוד חכמים' כגטילת-רשות להוספות אלו.
- יא. השמטת המלים 'גואלינו ד' צבאות קדוש ישראל' מברכת הגאולה, בגלל שיקולי גימטריה, והוספת המשפט 'וחמושים עלו בני ישראל' בברכה זו.¹¹
- יב. אמירת 'שלום רב' תחת 'שים שלום'.
- יג. הסרת הכותרת 'למנצח בנגינות על השמינית מזמור לדוד' ממזמור ו' שבתהלים, והמרתה במלים 'רחום וחנן מלא רחמים', בראש סדר תחנון.
- יד. אמירת 'מלאכי רחמים', 'מכניסי תפלה', 'שבת הכסא', וכד' אמצעיים אחרים, המתבקשים לתווך את תפילתם של ישראל לפני הבורא.
- טו. פיוטו של הקליר 'ואתה און קול מפאריך'.
- טז. פיוטי העקידה מותקפים על שהם מפייטים את הדרשות האגדיות בענין העקדה, כך שקצתן סותרות את קצתן.

רוב הסעיפים מופנה כלפי מנהג האשכנזים בלבד, ותוכנם לא יכול היה להיות מובן לחלוטין (או חלקית) לציבור של ספרדים. לאידך, כל הנוסחים הנזכרים פה, ללא יוצא מן הכלל, מתאימים לנוסח אשכנז ומנהגיו, וחלקם אף מאפיין נוסח זה. אין, אמנם, לדבר על "נוסח ספרד" אחיד ומגובש בתקופה זו (המאה ה-15), אך קיימים כמה סימנים מבהקים כלליים האופייניים לנוסח זה, כמו העדר פיוטי הקליר, ו"שאיין הוא גורס לא יוצר ולא קרובה לשלוש רגלים ולשבתות המצויינות"¹², ועוד. מעניין כי דווקא תחומים אופייניים אלה נכללים בביקורת התפילה שבספרנו – הלוא הם סימנים ב-ג' הנוגעים לאמירת היוצר "במועדים וברגלים", סי' ט"ו העוסק

11 במקום זה נשמטה שורה שלימה מכה"י שממנו נדפס הטכסט. לפנינו כתוב: "הנה אמרו בברכות הגאולה ואחרים חדלו לספור ויסירו גואלינו", אולם בכ"י 2 הנ"ל בהע' 4 כתוב: "הנה אמרו בברכת הגאולה וגאמר / גואלינו, ואחר בא איש המספר ויסיף עליה 'וחמושים עלו בני ישראל', ואחרים / חדלו לספור ויסירו גואלינו". הקו הנטוי מציין סוף שורה ככה"י, ורציתי להדגיש כי כה"י ששימש להדפסה לא העתק מכ"י נ"י, ככל המסתבר משיעור ההשמטה מבחינה גראפית.

12 י. מ. אלבווג, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, מהדורה עברית מעודכנת וערוכה, ירושלים, תשל"ב, עמ' 274, הע' 11.

בקליר¹³, וסי' ט"ז — בו מותקפים פיוטי ה"עקידה", שהם יצירה פיוטית אשכנזית במובהק ובמאופיין¹⁴. ענין אשכנזי אופייני אחר הוא קביעת מטבע הברכות עפ"י שיקולים מספריים של גימטריה, בכל הנוגע למנין האותיות והמלים. עיקרון זה, הקשור גם בכוונות ובייחודים הנחוצים למהלך התפילה, הוא, בעיקר, חידושם של חסידי אשכנז¹⁵, ומופיע לרוב בספריהם. משם הובא ע"י חכמים אשכנזים, ובראשם הרא"ש, לספרד, ונקבע בפרוט רב בהלכה שיצאה מבית מדרשו, ע"י בנו יעקב, בספר הטור. לביקורת ענין זה מוקדש סי' י"א הנ"ל, וגם "המפרש" שם ציין ל"רוקח ואורח חיים" כדוגמה ל"איש המספר". אגב: ענין 'גואלינו' הנזכר בסימן זה ידוע — ר' סדור 'עבודת ישראל' במקומו, וסדור רבינו שלמה מגרמיזא, מהד' מ. הרשלר, ירושלים תשל"ב, עמ' צ"ט—ק"א — אך ענין 'וחמושים' וכו' הנזכר כאן אינו ידוע מה הוא. ואפשר שזו פרודיה. סימן י"ד מתאר סגנון פניה פיוטי אל המלאכים ו"אמצעים" אחרים, כפי שהיה מקובל — עפ"י מסורת בבל — בין האשכנזים¹⁶, ובהקשר זה גם נזכר הפיוט "שבת הכסא", שהוא פיוטו של ר' שמעון ב"ר יצחק, שפעל במגנצה במפנה המאות ה-10/11 והוא פיוט אשכנזי מבהק, וכן הפיוט "שערי שמים" לר' שמעון בר' יצחק זה, אשר אותו "מבקר" מחברנו (עמ' 187) בצורה פארודיסטית¹⁷. כל הרמיזות והאמירות האמורות בספר ביחס לשלשת הפיוטים: ואתה אזור, שבת הכסא, ושערי שמים, היו נופלות על אזנים ערלות לגמרי לוא נאמרו בפני קהל ספרדים. נוסח אשכנזי בלעדי הוא גם ברכת "שלוש רב" תחת "שים שלום" בתפילות עמידה שאין בהן גשיאת כפים¹⁸ (סי' י"ב), וכן הוא גם ענין הסרת הכותרת מפרק ו' בתהלים (סי' י"ג) והחלפתה במשפט אחר, שהרי עצם אמירת פרק ו' היא מנהג אשכנזי¹⁹, והספרדים אמרו לתחונן פרק כ"ה, או פרקים אחרים, לפי בחירתם; וכן הוא גם ענין הוספת הפסוקים לפני ההבדלה על

13 בקטעי ביקורת זה משתקפת היטב בורותו של המחבר במקורות. שהרי הוא מדקדק בכל דבריו שלא להתקיף כלל את דברי חז"ל במשנה ובתלמוד; אדרבא, כל מגמתו, כביכול, להחזיר עטרת התלמוד למקומו ולהצילו מחיבוקם של בעלי התוספות, המקובלים והפייטנים וחבריהם, שעוותו את דרכיו. והנה לפנינו לועג המחבר למנין האברים שקבע הקליר בפיוטו הנודע, והוא מציע מספרים משלו, לפי ידיעותיו שלו באנטומיה, ולא ידע כלל כי כל המספרים שקבע הקליר בפיוט זה ("ואתה אזור") לקוחים בדקדוק מן המשנה באהלות (א', ט"י), ומה הקליר כי גליו עליו בזה.

14 ע. פליישר, שירת הקודש העברית ביה"ב, 469—470, תשל"ה. י. שפיגל, מאגדות העקידה, ספר היובל לא. מארכס, תש"י.

15 ר' י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, 76—79, תשכ"ח; א. א. אורבך, ערוגת הבושם, ד', עמ' 84—111, תשכ"ג, ובעמ' 84—86 מבוארת פרשת 'גואלינו ד' צבאות', שהפולמוס האשכנזי בעניינה משמש כאן כדוגמה קונקרטית למכשלת הגימטריות.

16 ר' מש"כ ד. גולשמידט, במבואו ל"סדר סליחות", ירושלים, תשכ"ה, עמ' 11—12, תשכ"ה.

17 שני הפיוטים נדפסו לאחרונה ב"סדר הסליחות" מהד' ד. גולדשמידט, הנ"ל, סי' ס"ז ונ"ט.

18 התפילה בישראל, שם, עמ' 46, ור' בהערה שבעמ' 396 שם, על מוצאו הקדום של הנוסח.

19 אלבונו הנ"ל, עמ' 60, ובהע' בעמ' 402. טעה א. ברלינר שקבע (כתבים נבחרים, א', ירושלים, תש"ה, עמ' 29) כי פרק ו' נתקבל ונקבע בתחונן האשכנזי רק לפני כ-150 שנה; והרי לפנינו עדותו של בעל 'עלילות דברים' שכתב דבריו בשנת רכ"ח. גם איני יודע כוונתו במספר 150 דווקא.

הכוס במוצאי-שבת (סי' ה'), ואמירת 'אל מלך נאמן' לפני קריאת-שמע²⁰. אמירת 'עתה יגדל' לפני הקדיש ידועה כבר בין חסידי אשכנז, ונוכרת בסדור רבנו שלמה מורמייזא (מהד' הרשלה, עמ' ה), ומוסברת בטעמה²¹.

ודוק: גם אם היו בספרד קבוצות מגובשות שאמרו בתפילותיהם נוסח-אשכנז, וקבוצות כאלה היו בלי ספק, בעיקר לאחר הגירת הרא"ש ומשפחתו לספרד, ועם התפשטותה של הקבלה שם — ומ"מ ברור כי אז נתגוון ונתמזג נוסח ספרד המקורי, ונוצרו קבוצות-קבוצות שאחזו במנהגים שונים ואף בעקרונות שונים²² — אי-אפשר להעלות על הדעת שאלהיה נתכוון בעל ספר 'עלילות-דברים' בתוכחתו. שהרי בתוכחה זו — על כל סעיפיה, ודוגמאותיה, תולה המחבר את קלקלת כל-ל-ישראל, ואת הסיבה המכרעת לשפל מצב האומה כולה וענשה הקשה ביד אלהיה. התלונה הקשה על קלקול סדר התפילה, כמוה כתלונותיו האחרות על קלקולי הקבלה ועוותי המנהגים, מתייחסת ופונה לצבור רחב, לגוף העיקרי של העם, כפי שהיה מוכר למחבר במדינותיו, — והיא נעדרת טעם וענין אם חודה מופנה כלפי קבוצות בודדות פה ושם, שאינן צריכות לשאת באחריות לאומית לכלל-ישראל. בקורת נוסח התפילה בספר היא בקורת נוסח-אשכנז בתפילה, וע"פ עדות הלעזים המועטים אין ספק כי הספר נתחבר באיטליה הצפונית, שם חי ופעל באמצע המאה ה-15 קיבוץ יהודי אשכנזי גדול וחשוב, שגדולי התורה שעמדו בראשו היו מגדולי הפוסקים המוכרים באירופה בתקופה ההיא. לציבור זה, ולמאות אלפי האשכנזים העומדים בצרה ובצוקה בגולת אשכנז גופה, מופנות תלונותיו של הספר הזה. אין, כמוכח, אפשרות לדעת את זהותו, או את מוצאו, של המחבר, ואפשר שהיה ספרדי שפגש את נוסח אשכנז על אדמת איטליה; אכן, יותר נראה כי היה אשכנזי גם הוא, שכן היכרותו את נוסח אשכנז ומנהגיו היא אינטימית מאד, וניכר גם כי לא ידע על קיומו של נוסח ספרדי נבדל, החפשי מכמה מן הליקויים העיקריים שמנה הוא בנוסח-אשכנז.

ארבעים שנה מאוחר יותר, בשנים רס"ח/ט, נפגוש, באותו אזור גאוגרפי עצמו,

20 על אופיו האשכנזי של מנהג זה ראה מאמרי: אל מלך נאמן, תרביץ, ל"ט, תשל"ו.
21 וכן הוא בסדור רש"י ועוד. גם פסוק זה נאמר כאן בגלל ערכו בגימטריה, אף שטעם זה לא נתפרש בשני הספרים שנזכרו כאן. ור' האריכות בזה בין נושאי הכלים על דברי הרמ"א באו"ח סי' נ"ו. אצל הספרדים לא נודע הדבר ולא נתפרש, מלבד קצת מתלמידי האשכנזים. מעניינת עדותו של ר' חיים ב"ר שמואל מטולידו, בספרו "צרור החיים" (סי' ז'; עמ' ה'): "יש בני אדם שאומ' בשעה שמתחיל החזן לומר קדיש ועתה יגדל נא כח ה' וגו', ושמעתי למורי הרשב"א ששמע [הרמב"ן ז"ל] שאינו שום ענין...". ואף בפירוש התפילות של ר' יהודה ב"ר יקר, תלמיד הצרפתים ורבו של הרמב"ן, אין פסוקים אלו.

22 דוגמה למנהגים המגוונים — והמשתנים! — שנהגו בסדרי התפילה בספרד, ודווקא בעניין הנדון בספר 'עלילות-דברים', היא אמירת הקרובץ. בהלכות קריאת-שמע, סי' ס"ה, מביא הטור את תשובת רבי מאיר אבולעפיה מטולידו (הרמ"ה), האוסר על אמירת הקרובץ ומסביר לשואליו שמאחר ואין לו אפשרות מעשית למחות ולבטל את אמירתו בבית הכנסת שבו הוא מתפלל, ע"כ הוא יושב עם המתפללים בעת אמירת הקרובץ, אך אינו אומר עמם את היוצרות אלא לוחש לעצמו ברכות ק"ש. נמצא לפי עדות זו כי במחצית הראשונה של המאה ה-13 אמרו בטולידו יוצרות בפומבי ב"יום הקרובץ" ולא יכלו חכמים למחות בידם. אולם בהלכות יום הכפורים נרשם בטור כך: 'ואם יש מנהג ביוצר אור ובאהבה רבה ובאמת ויצבי לומר תוספת, הרשות בידו, וכן נוהגין באשכנז, אבל יותר נכון מנהג טוליטולה שאין מוסיפין בהן'. ורמז אח"כ לדבריו בהלכות ק"ש. וא"כ נשתנה מנהג טולידו על-פיו תוך פחות ממאה שנה.

בצפון-איטליה, בפולמוס-נוסחאות אחר, הדומה, מבחינת תוכנו ומבחינת צורתו הספרותית, לפולמוס הזה, אלא שעוקצו יהיה מופנה הפעם נגד נוסח-ספרד דווקא. מחברו הוא החכם האשכנזי ר' אשר לעמליין רויטלינגען²⁸, ומגמתו להגן על נוסח-אשכנז בתפילה, ובעיקר על דקדוק אותיותיו ומילותיו עפ"י שיטת הגימטריה הנ"ל. גם הוא מציג את הנושא בסגנון של חזיון-ספרותי. התפילה נגלית אליו בחזונו כ"אשה יפה להלל בכל מעלה, והיא היתה המלילה [את היללה הגדולה הנזכרת קודם] ומראיה נורא מאד והדורה, וכולה היתה לבושה שחורה". היא מפרשת לו מי היא, ואת גודל ייחוסה ומעלתה מקדם, ואת אשר אירע אותה בהווה. גם בחיבור זה מותקפים הרבנים בכל עז, אלא שמחבר זה קורא להכיר בקבלה כמדרגה העליונה בידיעת התורה, ולהודות במעלתה על פני ההלכה הנגלית כפשוטה, כפי שהיא מחזקת בידי הרבנים; ובזה הוא דומה לספר הקנה. בין תקופת חיבורם של ספרי 'עלילות-דברים' וחזיונות ר' אשר לעמליין, אירע המפנה ההיסטורי בתולדות יהודי אירופה, עם גירוש היהודים מספרד ופורטוגל, בשנים רנ"ב—רנ"ו. בעקבות גירושם אלו נקלעו יהודים ספרדים רבים לצפון-איטליה, והמפגש היהודי הבינלאומי, במונחים דאז, על אדמת איטליה הצפונית, גרם למעורבים בו להתייחס, ולהגיב, לחיוב ולשלילה, איש על מנהגי רעהו ואורחות חייו. לא כך היה בזמן חיבור הספר 'עלילות-דברים', בטרם אירע המפגש הגדול הזה; לא ניתן לדבר בשנה התיא, שנת רכ"ח, על מפגש ספרדי-אשכנזי על אדמת איטליה, אך המפגש בין יהדות אשכנז לבין יהדות איטליה וסביבתה, שהיתה אז בתקופת שיא פריחתו של ההומאניזם, עורר אף הוא תסיסות, שהדיו נשמעים בין דפי ספר 'עלילות-דברים'.

אופיו האשכנזי של הספר ניכר גם בחלק מן המנהגים העומדים בו לביקורת: א. תשליך. ב. כפרות. ג. שפיכת היין מן הכוס על הארץ, לפני ההבדלה, ורחיצת העיניים משאריות כוס ההבדלה. ד. נענוע הגוף בתפילה ובלימוד. ה. אמירת 'ונקה לא ינקה' בתוך י"ג מידות. ו. אמירת 'ה' הוא האלהים' ז' פעמים בסוף יום-כיפור, ואמירת 'ה' ימלוך' פעמיים. ז. הוספת ערבות, יותר משנים, עד למגין ששים ושמונה [?]. ח. כנגד אותיות לולב, וזאת נגד דעת הרמב"ם שאסר להוסיף על שני בדי ערבה. ט. הריקוד כנגד הלבנה בשעת קידושה. י. השטתחות על קברות המתים. יא. נרמז, כנראה, גם לאמירת ההלל בדילוגים (עמ' 188) ובזמרת חזן, אך למרות אורכו של הקטע הדן בזה לא ירדתי לסוף דעתו ברמיזותיו ובמליצותיו הרמות. סעיף אחר דן באמירת 'הוא אלהינו' בקדושה לראש השנה. בפרשה זו מופיע הפסוק הסתום הזה: "ביום ההוא [המפרש: ר"ה] פתחו את פיהם וענו קול גדול [המפרש: צעקו 'הוא', באמרם 'הוא אלהינו'] גם כחשו בה' [המפרש: כי אמרו שמילת 'הוא' הוא שם, ולזה צעקו בזאת המילה, והניחו השם המיוחד וכווננו בזה, ולזה אמר כחשו בה'], ואמרו לו 'הוא' [המפרש: אמרו ששמו הוא; כך ג"ל מתוך דבריו והשם יודע]. גם זה לא נתברר לי כלל. — ואולי כוונתו לבעיה הכרוכה בנוסח "אחד הוא אלהינו, שבו יש וואריאנטים אחדים, ואכמ"ל²⁸.

23 א. קופפר, חזיונותיו של ר' אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגען, קובץ על יד, ס"ח, ח', תשל"ו, ובעיקר עמ' 397—402.

*23 וראה עתה: ג. וידר, לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון, סיני, ע"ח, תשל"ו, עמ' ק"י/א.

חלק מן המנהגים האלה אכן נהג בספרד, כגון סדר כפרות, הכפלת ה' ימלך לעולם ועד, נענוע הגוף בתפילה ובלימוד ועוד, אולם חלק ניכר לא נהג אלא באשכנז ולא בספרד. לאידך, אין בספרנו אף מנהג אחד שלא נתקיים באשכנז. התשליך הוא מנהג אשכנזי טיפוסי. נזכר לראשונה באשכנז במאה הי"ד, ושם נמצא שם היה²⁴. אינו נזכר בשום ספר ספרדי עד לגרוש. אין כל ספק גם באשכנזיותו של מנהג אמירת ה' הוא האלהים' ו' פעמים לאחר תפילת נעילה. גם הוא אינו נזכר, למיטב ידיעתי, בשום ספר ספרדי²⁵, אך הוא ממלא את כל ספרי ההלכה האשכנזיים הקדמונים. תשומת-לב מיוחדת יש לתת למנהגי ההבדלה הנזכרים כאן:

"גם אלה ביין שגו, על הארץ ישפכוהו כמים, להבדיל בין קודש לחול, ומבדילים בחונן הדעת, ברחוץ כל אחד מן היין אשר יתן בכוס עינו, וישאלו אנשי המקום אשר יבחר השם בו על הדבר הזה לאמור, מה העבודה הזאת לכם, הלא ידעתם כי נחש ינחש איש אשר יעשה כמוהו ויענו ויאמרו כי המעשים האלה היו ניחוש מצוה, ולא אמרו היכן ציונו ה', וה' אמר לא תנחשו... גם אמרו כי טוב יהיה לעיניים שעלו מן הרחצה, ויעידו להם התלמוד ואמרו שייירי מצוה מעכבין מן הפורענות...".

דברים אלו מתייחסים לתשובה הקדומה, שהובאה בכמה מקורות אשכנזיים: ראבי"ה (ב', 245/6), מרדכי (ראש מסכת יומא), מעשה רוקח (סי' קל"ט), או"ז (ב', סי' רנ"ז), ובקצת ליקוטי תשובות גאונים כחמדה גנוזה (סי' צ"ג), ועוד. לפי כותרתה ב"גנזי-נסתרות" [קבק], ג', עמ' 4/5, (תרכ"ח), הינה "תשובה שהשיבו אנשי ארץ-ישראל לאנשי בבל". התשובה עוסקת בכמה מנהגים: "שחקתם (או: ששחקתם) ואמרתם שאנו נוחשים ניחוש, שאנו רגילים ליקח ראשי כבשים... ושאנו מסתכלים בצפרניים בבורא מאורי האש, ומטילין מים בכוס של הבדלה ורוחצים פנינו. זה הניחוש טוב הוא... ומה שאנו מסתכלין בצפרניים זה הדבר שנוי בתלמוד הבבלי... ומאחר שכן שנינו אין זה כי אם ניחוש של מצוה, ומה שאנו מטילין מים בכוס של הבדלה, ומה שנשתייר אנו רוחצין פנינו, כדי לחבב את המצוות, ואמרו חכמים שייירי מצוה מעכבין את הפורענות..." (עפ"י הנוסח שקבע לוין באוצה"ג לברכות, עמ' 124/5).

כבר הרגיש לוין (שם) בקשר שבין התשובה הזו והתשובה האחרת שהשיבו חכמי ירושלים, ר' אליהו הכהן ור' אביתר, לחכמי מגנצא ובראשם ר' משולם ב"ר משה, וע"כ הציע לתקן בגנז' "לחכמי אשכנז" במקום "לחכמי בבל". אלא שסימוכין ספרותיים מפורשים למקורה הארץ-ישראלי של התשובה נודעו לו אך ורק מן

24 כל החומר בענין התשליך נאסף ע"י לאוטרבך במאמרו המקיף על שרשיו העתיקים של המנהג הזה, שנדפס ב-HUCA, XI, 1936. מאמרו מחזיק חומר רב ביותר, רובו אינו נוגע במישרין לנושא, אך בכללו נמצא כל החומר הרלוואנטי לעניינינו. מסוג אחר לגמרי, אך בהחלט לא חסר-ענין, הוא ספרו הקטן של הרב שמואל הכהן שווארטץ מסאטמאר, "פני המים" — "יכיל בקרבו מקור ומנהג ישראל סבא באמירת סדר התשליך", ניו-יורק, תשכ"ג (מהדורה ראשונה: סאטמאר, תרצ"ט).

25 מלבד דרשות ז' שועיב וספר "צרור החיים", שניהם תלמידי הרשב"א. ראה מש"כ ש. אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, תשל"ד, עמ' 288/9.

היכן נתחבר ספר "עלילות-דברים"?

הכותרת שבנוסח "גנזי-נסתרות"²⁶. והנה לפנינו מקור ספרותי נוסף, מאמצע המאה ה-15, המאשר כותרת זו, והוא נוסח בלתי-תלוי בטכסט שגדפס בגנז"נ, שכן דווקא המלים המכריעות ("כי אם ניחוש של מצוה"), שאותם הוא רוצה לשים ללעג, חסרות בכה"י שממנו הדפיס קבק, והן מצויות בנוסח שהביא המרדכי²⁷. [ולענין טיבו האשכנזי של "עלילות-דברים" ראה עתה גם הערתו של א. קופפר להלן, עמ' 168].

26 בירור רחב יותר נמצא בתוך מאמרו של Sol Finesinger, The Custom of Looking at the Fingernails at the Outgoing of the Sabaath, HUCA, XII-XIII, 1937/8, p.

27 יש מקום לטעון, לכאורה, כי מכאן ראייה מחלטת שבעל הפירוש ל'עלילות-דברים' אינו המחבר עצמו, בניגוד לדעת כל החוקרים המנויים לעיל, ובניגוד למה שהייתי סבור גם אני. שהרי המשפט "וישאלו אנשי המקום אשר יבחר ה' על הדבר הזה . . .". צריך לנקדו וישאלו, בבנין נפעל, כלומר: ששאלו אותם, ואילו המפרש במקום פירש: "חכמי א"י שלחו לשאול על זה". וזו לכאורה ראייה ברורה לגמרי שהוא לא הבין נכונה את אשר לפניו, וא"כ אינו המחבר. אם נאמר בכל-יזאת כי המחבר עצמו הוא שפירש את הדברים, נצטרך להפוך את הכותרת הנ"ל, ולקרוא "תשובה שהשיבו לאנשי א"י וכו', וזה בודאי דבר מתמיה. וצ"ע.

יהודה רצה בי

שיר סופרים קדום לתורה

כמה וכמה כתרי־תורה (תיג'אן בערבית), שהועתקו בתימן, בידי מעתיקים שונים, במאות הט"ו—הט"ז, חותמים, נוסף לקולפון המקובל, בשיר שבח לתורה, שפתיחתו "אמונה יוצרה". הראשון שעשה פומבי לשיר היה ר' יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת תרי"ט (1859). הוא גילה את השיר בשני כתרי תורה, ומתוך התפעלות מעריבות־השיר וקדמותו פרסמו בספרו¹. שמונים שנה אחריו פרסמו שנית ר' עמרם קרח², על פי כתר תורה אחר שהיה לנגד עיניו. כספיר גם הוא הדגיש קדמותו ו"יקרת ערכו" של השיר³.

"אמונה יוצרה", מצד תוכנו, הוא שיר שבח לתורה וללומדיה. הוא פותח בבריאת התורה, ממשיך בתיאור מעמד הר סיני ובערכה של תורה, ועובר למעלת העוסקים בה ושכרם בעולם הזה ובעולם הבא. הפייטן מייסד דבריו על פרקים ופסוקים במקרא, שבפשטם או במדרשם נאמרו על התורה⁴. סוף השיר מוקדש למאורע של השלמת ההעתקה, והוא מעין קולפון בשיר. בשני בתים מצויינים שם המעתיק ותאריך סיום ההעתקה, וסופו חותם בתפילה לגאולת האומה ולשיבת ציון.

השיר, שנתחבר בסוף המאה הט"ו, נמנה עם ניצני שירת תימן, ומבחינה זו נודעת לו חשיבות מרובה. שטף סגנונו ובהירות לשונו מעידים ששירת תימן הגיעה באותה תקופה לרמת התפתחות ניאותה. שליטת הפייטן במשקל מליאה, לבד מאותם שני בתים של שם המעתיק ותאריך הכתיבה⁵, שדוחק משקלם מקורו בקשיים של התאמת שמות פרטיים ותאריכי שנים למשקל השיר; ואף במעתיקים, שעיבדו אותם לצורכיהם, ולא היו מאומנים דים במשקלי השירה. לשיר היו פירות ספרותיים. ר' זכריה אלצ'אהרי, משורר ואיש מסעות שחי במאה הט"ו, חיבר בעקבותיו את שירו "אמונה יצרה", שנקבע במחזורם של בני תימן כפיוט לשמחת תורה⁶.

דיונו ברשימה זו יוקדש לבירור בעיית מחבר השיר, שעדיין לא נתלבנה די צורכה. נעשה זאת על פי כתרי התורה, ששרדו מאותה תקופה, הן אלו שבספריות ציבוריות ברחבי העולם, והן אלו שבידי יחידים. נסדיר את כתבי היד לפי הסדר

1 אבן ספיר, ח"ב, מגנצא 1874, עמ' רלב—רלג.

2 סערת תימן, ירושלים 1954, עמ' קסב—קסג.

3 שם, עמ' קא.

4 הפרקים העיקריים הם: שופטים ה, ד—ה; משלי ג, א—ח; ח, כז—כח.

5 עיין להלן כתרי תורה מס' ג, ה, ח.

6 עיין דוידזון, אוצר השירה והפיוט, אות א', סי' 5597. השיר ראה אור בפירוש מלא ב"ספר המוסר" לר' זכריה אלצ'אהרי, שההדיר כתב טורים אלה (הוצאת מכון בן צבי, ירושלים תשכ"ה, עמ' 197—199).

שיר סופרים קדום לתורה

הכרונולוגי של כתיבתם, ונעתיק מתוכם את בתי השיר הנוגעים למעתיקים ולתאריכי ההעתקה:

א. בניה בן סעדיה. אתשפ"א (1470)

בניה נחשב לגדול המעתיקים בתימן⁷. תאריך סיום ההעתקה: טבת אתשפ"א לשטרות⁸. השיר תואם את נוסח ספיר, אך חסרים בו הבתים 30 (כתבתיה אני וכו') ו-33 (עדי ישקיף וכו').

חתמתיה שנת אתשפ"א למנין / לאום זרה תהא סוף חשבונה⁹

ב. בניה בן סעדיה } אתשצ"ד (1483)
משה

ר' עמרם קרח ראה בצנעא כתר תורה, שמעתיקו לפי הקולופון הוא בניה בן סעדיה¹⁰, ואילו לפי השיר — משה¹¹.

כתבתיה אני משה צעירה / ילוד רבי קטן חברי המונה
חתמתיה שנת אתשצ"ד למנין / לאום זרה תהא סוף חשבונה¹²

ג. דוד בן בניה. אתשצ"ה (1484)

לפי הקולופון המעתיק הוא דוד בן בניה ולפי השיר דוד.
כתבתיה אני דוד צעירה / ילוד רבי קטן חברי המונה
חתמתיה שנת את שצ"ה¹³ למנין / לאום זרה תהא סוף חשבונה
ותהיה ראש לפדיון אום עניה / יואל¹⁴ גולה וסורה ממכונה¹⁵

ד. דוד בן בניה. אתת"ב (1491)

כתבתיה אני דוד צעירה / ילוד בניה¹³ קטן חברי המונה
חתמתיה שנת אתת"ב למנין וכו'¹⁶

ה. יוסף בן בניה. שבט אתת"ט (1508)

כתבתיה אני הקל יהוסף בן בניה / ילוד חזמק¹⁷ קטן חברי המונה
חתמתיה שנת אתת"ט¹⁸ למנין / לאום זרה תהא סוף חשבונה
ותהיה רא לפדיון אום עניה / יואל¹⁴ גולה וסורה ממכונה¹⁹

ו. אברהם בן יוסף. אתתקי"ז (1606)

7 פרטים עליו עיין מאמרי, סיני, כרך עו, תשל"ה, עמ' רלג—רלה.
8 גם בקולופון וגם בשיר תוקן התאריך, ביד מאוחרת, לאתקפ"א (1270) כדי להקדימו במאתים שנה. תקופת חייו של בניה ידועה לנו בבירור מתוך התאריכים השונים לכתבי יד שהעתיק, וכולם אחרי שנת את"ש.

9 כ"י ששון, קטלוג "אהל דוד", אוקספורד 1932, ח"ב, סי' 964, עמ' 605.

10 סערת תימן, עמ' קא.

11 שם, עמ' קסג. הסבר לסתירה זו עיין להלן הערה 41.

12 שם, עמ' קסג. 13 המשקל לקוי.

14 כינויה של העיר צנעא.

15 כ"י קמברידג' 1174. קטלוג המוזיאון הבריטי 1899, ח"א עמ' 66. יש להניח שזהו כתר תורה שראה ספיר ושמחוכו הדפיס את השיר (אבן ספיר ח"ב עמ' רלב—רלג).

16 שם, סי' 90, עמ' 66. 17 סעיד באתב"ש, והוא סעדיה.

18 המשקל לקוי אלא אם כן נקרא תתי"ט.

19 כתר תורה של קלף. לשעבר בבעלות גמליאל יוסף גמיל, עקיר. עתה ברשות ביה"ס הלאומי.

כתבתיה אני הקל תשגצי²⁰ / ילוד מפחו²¹ קטן חברי המונה
חתמתיה שנת אתתקי"ז²² למנין וכו'²³

ז. יחיא בשירי. אתתקל"ד (1623)

כתבתיה אני הקל זכריה²⁴ / ילוד אברם קטן חברי המונה
חתמתיה שנת אתתקל"ד²⁵ למנין וכו'²⁶

ח. משה בן סעדיה אלקטיעי²⁷. אתתקפ"ח (1677)

כתבתיה אני משה צעירה / ילוד סעדיא¹³ קטן חברי המונה
חתמתיה שנת אתתקפ"ח²⁸ למנין וכו'²⁹

ט. מעודד בן סעדיה בן מעודד. בי"ט (1708)

כתבתיה אני מעודד¹³ צעירה / ילוד חזמק¹⁷ קטן חברי המונה
חתמתיה שנת בי"ט למנין וכו'³⁰

כל כתרי התורה שמנינו אינם אלא מקצת מכתבי היד שכללו את השיר. אף על פי כן נקל לקבוע לפיהם שלפנינו שיר יחיד, שבמרוצת השנים נעשה נחלת הרבים. המעתיק הראשון יסדו כשיר חתימה לכתר תורה שהעתיק, ואף קבע שמו בו. באו מעתיקים אחרים ומצאו שהשיר כשר וראוי לשמש גם להם. אך כיון שהמעתיק הראשון ציין שמו ותאריך העתקתו בגוף השיר, נאלצו, לשם התאמה, להחליפו בשם שלהם ובתאריך שלהם. אין לחשוד בהם, חלילה, שנתכוונו לזכות בשיר שאינו שלהם, שהרי לא יחסו לעצמם את גוף השיר אלא אותם שני בתים הדנים בהעתקה ובתאריכה.

מי הוא איפוא מחבר השיר? ספיר שפירסם את השיר לראשונה לא נגע בבעיית מחברו, אך ציין במרכאות את השמות, הקבועים בגוף השיר, שראה בשני ספרים: "אני דוד צעירה", "אני משה צעירה". לפי זה הבין ספיר ש"צעירה" הוא שם המשפחה של המעתיקים. כמוהו סבר גם ישראל דוידזון שרשם את "צעירה" כשם משפחה.³¹ הנחה זו בטעות יסודה, לפי שאין "צעירה" מקובל כשם בקהילות תימן. "צעירה" אינו אלא תצורה נקבית של "צעיר", שנוצרה בדוחק המשקל. "צעיר", בפי בני תימן, הוא כינוי של ענוה והמעטה, והוא שכיח ביותר בחתימותיהם.³² שתי ראיות מאשרות כי "צעירה", בפי המעתיקים, הוא במשמעות כללית:

20 אברהם באתב"ש. 21 יוסף באתב"ש.

22 המשקל לקוי אלא אם כן נקרא תקי"ז.

23 כתר תורה ברשות ר' שלמה מלאכי, תל-אביב.

24 הוא יחיא הוא חיים. עיין רשימתי "לחקר השמות יחיא, זכריה וחיים", לשוננו תש"ה, עמ' 165–166.

25 המשקל לקוי אלא אם כן נקרא תקל"ד.

26 כתר תורה ברשות ר' שמעון צאלח.

27 בכתב ידו נשתמר כתר תורה אחר, עם פירוש בעל הטורים, שהועתק בשנת אתתק"ץ (עיין אהל דוד, ח"ב, עמ' 1091).

28 המשקל לקוי אלא אם כן נקרא תקפ"ח.

29 כ"י ביה"ס הלאומי Heb. 11. 30 ספריית מוסד הרב קוק, כ 272. Yah. ms.

31 אוצר השירה והפיוט, אות א' סי' 5595; וכן לוח הפייטנים, כרך ד, עמ' 450.

32 לדוגמה: הצעיר, צעיר הצאן, הקל והצעיר וכיוצא. "צעיר" כאן משמעותו קטן במקביל ל"צגיר" בערבית. עיין מאמרי, לשוננו לעם, מחזור כ, קונטרס קצח, תשכ"ט, עמ' 166/7.

1. חותמים ב"צעירה" גם מעתיקים ששם, שם אבותיהם ומשפחותיהם נקובים ומפורשים³³.
  2. מעתיקים אחרים משתמשים בכינוי "הקל" במקום "צעירה"³⁴.
ספיר לא הכריע מי משני השמות הקבועים בשיר — דוד ומשה — הוא המחבר. הדעת נותנת שהשם הנקוב בשיר, הנושא את התאריך הקדום ביותר, הוא המחבר. כתר תורה הקדום ביותר, שבו כלול השיר, הוא של בניה בן סעדיה משנת 1470 (מס' א). קרוב לודאי שהוא הוא מחבר השיר. וכמה ראיות לדבר:
1. נוסח שלו הוא מהדורה ראשונה של השיר, לפי שחסרים בו שני בתים³⁵. שני בתים אלה נוספו אחרי כן על ידי בניה, או על ידי אחרים, כמהדורה בתרא. כנגד כתב יד זה מצוי כתב יד אחר, גם כן בהעתקתו של ר' בניה באותה שנה, ובשיר שבו לא מצויין המחבר כלל³⁶. דבר זה בא ללמדנו שהשיר התגבש באותה שנה, בשתי מהדורות, בהעתקתיו של בניה.
2. בניה משך בעט משוררים, וידוע לו שיר-קולופון נוסף באותו משקל, "למי חמדת יקר", שחיבר בשנת אתשפ"ו (1475)³⁷. שני השירים מסיימים בחתימה "נשלם והלל לה"³⁸.
  3. הראשונים, שהשתמשו בשיר, היו המעתיקים דוד, יוסף ומשה (מס' ב—ה). דוד ויוסף היו בודאי בניו של הסופר בניה, כפי שמעידות חתימותיהם בספרים שהעתיקו. לגבי משה מצוי בידינו שיר בעברית-ערבית "אודה לאל חי"³⁹, שמחברו מצויין במפורש בגוף השיר "משה ילוד רב בניה"⁴⁰ ולא מן הנמנע שהוא המעתיק שלנו⁴¹. שמו של בניה מלווה בכינוי "רב" או "רבי". שלושת המעתיקים הללו מציינים שם אביהם או בשמו "בניה" (מס' ד) או בכינוי בלבד "רבי" (מס' ב—ג). כיון שמעתיקים הללו היו בניו של הרב בניה, השתמשו בשיר אביהם לצורכיהם ולא ראו דופי בדבר. מהם ראו ועשו גם מעתיקים אחרים. באופן זה יצא השיר מתחום המשפחה ועבר לרשות המעתיקים, והדבר נמשך והלך עד סוף המאה הי"ז⁴².
  4. דוד ששון, שתיאר כתר תורה⁴³, הניח שהוא מחבר השיר, ומעתיקים מאוחרים הם שנטלוהו ממנו ושילבו בו שמותיהם ותאריכי העתקותיהם.
- עד כאן לגבי בעיית מחבר השיר. אשר לשכיחות השיר בכתרי תורה יש להעיר שאין הוא מצוי בכל ספר שהועתק בימים ההם. גם אלה שידעוהו לא צירפוהו לכל

33 ראה משה בן סעדיה אלקטעי ומעודד בן סעדיה בן מעודד, לעיל מס' ח, ט.

34 עיין לעיל מס' ה—ו.

35 עיין לעיל מס' א.

36 עיין אהל דוד, ח"ב מס' 942, עמ' 607—608.

37 פרסמתי ב"סיני", כרך עו, תשל"ה, עמ' רלה—רלו.

38 סיני, שם, עמ' רלד, ולהלן עמ' 60.

39 נדפס בדיואן "חפץ חיים", מהדורת מקיטון, ירושלים תשכ"ו, שידות סי' יז, עמ' חכב/ג.

40 שם, עמ' קכג.

41 בדרך זו תתיישב בעיית שני המעתיקים בכתר תורה מס' ב: סעדיה בן בניה לפי הקולופון, ומשה לפי השיר. נראה שההעתיקה היתה מלאכה משותפת של שניהם.

42 עד מאה זו נהגו המעתיקים להעתיק את התורה מקרא ומסורה בלבד. מן המאה הי"ח ואילך העתיקו סופרים את התורה בשיטה מורחבת חדשה. על המקרא הוסיפו תרגום ותפסיר ואף מפרשים. בתאגידים מאוחרים אלה לא נהגו המעתיקים לצרף את השיר.

43 אהל דוד ח"ב, סי' 964, עמ' 605.

כתר תורה שהעתיקו. דוד בן בניה למשל שילבו בשני כתרי תורה (מס' ג—ד), ואילו בעותק שלישי שכתב בשנת אתשצ"ו (1485) השמיטו⁴⁴. כתרי תורה הללו, הכוללים את השיר, חשובים הם ביותר מצד מסורת המקרא הקדומה שבהם. אלה שנתגלגלו לספריות העולם זכו לתיאורים מלאים בקטלוגים השונים, והם עומדים לרשות המחקר והחוקרים. אולם אלה שבידי פרטיות עדיין עלומים הם. מאחר שאין לדעת מה יהא גורלם בעתיד מציל אני קולופונים שבהם ומפרסמם כאן. כן הוספתי פירוש לשיר, שלא נתפרש עד עתה, למרות קדמותו וחשיבותו הספרותית. לשם הקלה על הקוראים הכנסתי בגופי הקולופונים סימני הפסק ואף ציינתי ציוני חריזה.

ה ש י ר ו פ י ר ו ש

שִׁירוֹ לִי שִׁיר חֲדָשׁ*

אֲמוֹנָה יוֹצְרָה אֲצִלּוֹ אֲמִנָּה / וְעַד לֹא נוֹסְדָה אֶרֶץ הַכִּינִיָּה
וְעַד לֹא טִפְחָה יְדוֹ שְׁחָקִים / בְּחִבּוּיִי מְאֻרֹתָיו צָפְנָה
מִשְׁחָקָתָ לְמֹל יוֹצְרָה בְּכָל עַת / מִשְׁעֲשַׁעַת בְּטוֹבוֹ שְׁחַנְנָה
לְאוֹרָה חֲפָרוֹ כָּל כּוֹכְבֵי אוֹר / וְהִשָּׁח כָּל בְּנֵי אֱלִים גְּאוּנָה
5 וְעֵבִים נְטָפוֹ מִים בְּרִדְתָּהּ / וְאַרְץ רַעֲשָׁה יוֹם צוֹר נִתְּנָה
וְשָׁחָק זַע וְרָהוּ כָּל שְׁכֵנָיו / וְצוּרִים נִתְּכוּ מֵאֵשׁ חֲרוּנָה
וְהִשְׁמֵשׁ בְּצִאתוֹ שָׁב לְאַחֹר / וְעִישׁ שְׁכָחָה רִבְצָה וְקָנָה
תִּדְמִיּוֹת בְּטוֹב אֶרֶץ וְאַרְץ / נִקְלָה מִצֶּרוֹף גִּדְּהָ פְּנִינָה
הַתְּעֲרוֹף לָהּ זֶהָ אוֹפִיר וְסָפִיר / וְצוּפָה אוֹ חֲבֻצֶלֶת שְׁרוּנָה
10 וְאַלְהָ טִיט וְעֶפֶר מִשְׁכָּנוֹתָם / וְהָיָא עַל כּוֹכְבֵי שָׁחַק מְכוּנָה

44 העותק ברשות עזר חבשוש, תל-אביב.

- * ישעיה מב, י. רמז לשיר שחיבר הפייטן בשבח האל והתורה.
1 אמונה — כינויה של תורה, על פי הכתוב "ואהיה אצלו אמון" (משלי ח, ל). ועד לא נוסדה וכו' — עדה"כ משלי ח, כו. הקב"ה ברא את התורה לפני בריאת שמים וארץ (עיי' משלי ח, כב—כט; בבלי פסחים נד, א; בראשית רבה, פרשה א).
2 עדה"כ משלי ח, כז—כח; ישעיה מח, יג. בחביוני וכו' — התורה היא אור (משלי ו, כג; בבלי תענית ד, ב) ולפני בריאת העולם היתה ספונה עם המאורות.
3 עדה"כ משלי ח, ל.
4 אור התורה מעיב אורם של כוכבים. בני אלים — כתות המלאכים. עפ"י תרגום הכתוב בתהלים כט, א.
5 עדה"כ שופטים ה, ד. ודרשוהו יונתן והמפרשים על מתן תורה.
6 ורהו — יראו וחדרו. שכניו — דרי מעלה. וצורים נתכו — עפ"י שופטים ה, ה.
8 כלפי אלה המדמים את התורה לחמדת העולם (זהב ואבנים יקרות), טוען המשורר, כי הפנינים פחותות בערכן לעומתה. בעקבות הכתוב "יקרה היא מפנינים" (משלי ג, טו).
9 וצופה... שרונה — נראה שהכינוי חוזר ל"ארץ" ולא ל"אופיר".
10 טיט ועפר משכנותם — מוסב ל"זהב" ול"ספיר", שהאדמה היא מקור מחצבתם (השוה איוב כח, א—ב).

שיר סופרים קדום לתורה

פְּרִי עֵצָה מִבֶּכֶר לְחִדְשֵׁי / וְלֹא יָבוֹשׁ לְעוֹלָם מַעֲיָנָה
אֲשֶׁר נִפְשׁוּ לְפֶת חֲכָמָה רַעְבָּה / וְלִרְוֹת מִמְּקוֹר בֵּינָה רִצּוֹנָה
רָדָה אֶל בֵּן סִתְרִיָּה וְתַמְצָא / פְּרִי חֲכָמָה יַחֲיָה לֵב מְבִינָה
וּמַעֲיָנָה שָׂאֵב לֶף מִי תְבוּנָה / תְּרוּהָ נִפְשָׁהּ בּוֹ צִמְאוֹנָה
15 וְיִזְרַח בְּתַדְרִיָּה לֶף אֹר / אֲשֶׁר יִפְקַח לְעֵינָהּ עֲוֹנוֹנָה
וְתַמְצָא דַעְתָּהּ דַּעַת אֱלֹהִים / וְתַנְיִחַ וְתִשְׁקֹט מִשְׁאוֹנָה
לְבוֹשָׁה שֵׁם אֱלֹהִים עֹז וְהֶדֶר / וְתוֹרַת חֵן וְחֶסֶד עַל לְשׁוֹנָה
עֲטֻרַת פֶּז וְלוֹיֵת חֵן לְרֹאשָׁהּ / וְרִבִּיד וַעֲנֹק הוֹד עַל גְּרוֹנָה
וּבִשְׁמָאֵלָה מִצּוֹא עוֹשֶׁר וְכְבוֹד / וְחֵי עוֹלָם בְּמַתַּת יָד יְמִינָה
20 וַעֲיֵץ חַיִּים לְמַחְזִיק בָּהּ וּמִרְפָּא / לְנִפְשָׁהּ חֵלְתָהּ מְרֹב יְגוֹנָה
וְלַמַּעֲקֹשׁ דֶּרֶכָיו אֵשׁ וְנִפְרִית / תִּצּוֹ עָלָיו לְהַמְטִיר אֶת עֲנָנָה
כָּאֵשׁ תֹּאִיר וְגַם תִּשְׁלַף וְכֵן הִיא / עֲנִיּוֹת יִמְצְאוּ אוֹרָה וְחַנָּה
וְלִצִּים יִרְדּוּ לְשֹׂאוֹל בְּעוֹצֵב / וְיִהְיֶה מֵאֲכֻלָּתָהּ אֵשׁ בְּבִטְנָהּ
לְזֹאת אֲשֶׁרִי אֲנֹשׁ מַחְזִיק בְּחֻקָּהּ / וְעוֹשָׂה מֵאֲמַר דָּתָהּ וְדִינָהּ
25 וְאֲשֶׁרִי אֵישׁ לְמַשְׁמַעְתָּהּ יְהִי סֵר / וְלֹא יִמְרָה דְּבֵר צוּרָה וְקוֹנָה
תְּהִי עָלָיו בְּיוֹם צָרָה לְמִלִּיץ / וְיִתְכַפֵּר לְנִפְשׁוֹ בָּהּ עוֹנָה
וְיִשְׁנָה בְּאַהֲבִיָּה וְיִשְׁקֹד / בְּכָל לְבוֹ עָלֵי דְלִתִּי מַעֲוֹנָה

11 עדה"כ יחזקאל מז, יב. מבכר לחדשיו — מניב ביכורי פירותיו מדי חודש בחודשו.
השוות: לחדשיו יבכר — למחדשיו תורה, שמחדשין את התורה בכל יום תמיד (תנא דבי
אליהו רבה, יח). ולא יבוש וכו' — מעינה איתן ולא יכובו מימיו, ושמא צ"ל "ייבש"
במקום "יבוש".

12 עדה"כ בישעיה נה, א.

13 גן סתריה — סודות התורה.

15 עדה"כ משלי כז, ד. אשר יפקח וכו' — השווה: מאור עינים ישמח לב (משלי טו, ל) —
אלו דברי תורה שהן מאירין עיניו של אדם ומשמחין לבו (אבות דרבי נתן, טו).
לעינך — במקור: לעיניך, והוגה עפ"י המשקל. לשון יחיד הולם יפה את התואר
"עורונה".

16 עדה"כ משלי ב, ה.

17 משלי לא, כה. וכל הפרק נדרש על התורה (עיין פירוש רש"י). ותורת חן — משלי לא, כו.

18 משלי א, ט; ד, ט.

19 משלי ג, טו.

20 משלי ג, יח; משלי ד, כב; ג, ח.

21 עדה"כ יחזקאל לח, כב; ישעיה ה, ו. השווה לשון הווה: כל מאן דאשתדל באורייתא ...
לא דחיל ממרעין בישין דעלמא (זוהר הקדמה יא) [כל המשתדל בתורה ... לא יירא
מחוללים רעים של העולם הזה].

22 וגם תשרף — השווה: כל הפורש מדברי תורה אש אוכלתו (בבא בתרא עט, א).

23 ולצים וכו' — השווה: כל הפורש מדברי תורה נופל בגיהנם (שם, שם). ויהיו מאכלת
אש — עדה"כ ישעיה ט, ד.

24 עדה"כ ישעיה נו, ב.

25 עדה"כ שמואל א כב, יד.

27 משלי ה, יט. ודרשוהו על התורה (עיין פירוש רש"י לכתוב); משלי ח, לד.

הָכִי בָּהּ תַּחֲיָה נִפְשׁוֹ וְתִשָּׁג / רִצּוֹן צוּרָה וְלֹא תַחֲסֹר מְזוֹנָה
וְאֲשֵׁרִי אִישׁ כְּתָבָה עַל לִבָּבוֹ / וְעַל סֵפֶר חֻקָּהּ וְהִבְיָנָה
30 כְּתַבְתִּיהָ אֲנִי... צִעִירָה / יְלֹד... קֶטֶן חִבְרֵי הַמּוֹנָה
חֲתַמְתִּיהָ שְׁנַת... לְמִנָּן / לְאוֹם זָרָה תִּהְיֶה סוֹף חֲשִׁבּוֹנָה
וְתִהְיֶה רֹאשׁ לְפָדִיּוֹן אוֹם עֲנִיָּה / נְטוּשָׁה הִיא וְסוּרָה מִמְּכֹנָה
עַדִּי יִשְׁקִיף בְּרַחֲמָיו אֶל יִקְבָּץ / פְּזוּרִיָּה וְעַד יִרְאֶה בְּעֵינָהּ
וְיַחֲשֶׁה לָּהּ מְבוֹא יֵשַׁע וְיָשִׁיב / עַלִּי קִדְקֵד אֲמַתָּה אֶת זִדּוֹנָה
35 וְיִשְׁמַע צִעֲקָהּ חֲלֵף הַגּוֹתָהּ / בְּדַת צִדְקוֹ וְיִוְשִׁיעָהּ לְמַעַנָּה
וְיַעֲלֶה לְעִיר קִדְשׁוֹ וְכִימִי / נְעוּרֶיהָ יַחֲדֵשׁ אֶת שְׁשׁוֹנָה
נִשְׁלֵם וְהִלֵּל לָהּ

קולופונים

- א. דוד בן בניה. אתשצ"ו (1485)
נכתבה זאת התורה הטהורה/ התמימה המאושרת/ לחבר הטוב והנעים/ נטע
שעשועים/ אורי ומ"ע¹ יהודה יש"ל² בן יוסף שצ"ו³ בן דוד רי"ת⁴ בן מעודד
תנצב"ה⁵. אלהים ישימיה עליו סימן טוב וברכה ועל זרעו וז"ו⁶. ויקיים עליו
- 28 הכי — באמת (עיין ספר השרשים לבן ג'נאח, ערך "כי").
29 עדה"כ ירמיה יו, א, וישעיה ל, ח. ותירגם יונתן: ועל שיטין דספר רשום [ועל שורות
ספר רשומות]. הסוגר מרמז על מלאכת המעתיק, שכתב את התורה על ספר.
30 כתבתיה — מוסב לתורה. צעירה — צורת נקיבה של "צעיר". ילוד — בן. קטן חברי
המונה — קטן שבחברים בהמון עוסקי התורה.
31 חתמתיה — מלאכת ההעתקה. לאום זרה — למניין השטרות המתחיל בשנת מלכותו
של סילווקוס מלך יון (312 לפני הספירה). סוף חשבונה — חזור "לאום זרה". תפילה
לאובדנה של האומה הנכרית.
32 ותהיה ראש וכו' — שנת סיום ההעתקה תהיה תחילת ישועתם של ישראל (אום עניה)
לעומת כליונם של הנכרים (אום זרה). וסורה ממכונה — גולה ונוודת מארצה.
33 עדה"כ איכה ג, נ; שמואל ב טז, יב. בעינה — תירגם יונתן "דמעת עיני". לפי הכתיב
"בעוני" פירשו רד"ק: בעניי.
34 מבוא ישע — ביאת ישועה. וישיב עלי וכו' — בעקבות תהלים ז, יז. אמתה —
הישמעאלים בני הגר, שפחת שרה.
35 וישמע וכו' — יקבל תפילתה בשכר התעסקותה בתורה. למענה — מוסב ל"בדת".
36 לעיר קדשו — לירושלים. וכימי נעוריה — עפ"י איכה ה, כא.
37 נשלם — חזור להעתקת הספר. והלל לה' — לשון שבח לרגל סיום המלאכה, עדה"כ
דהי"א טז, לו. השווה פירוש רד"ק: "זה הפסוק הוא סוף התהלות והתשבחות ותפלות
המשוררים במוזמרים האלה. ואמר בסוף זה הפסוק ויאמרו כל העם אמן והלל לה'".

- 1 ומאור עיני; ומחמד עיני.
2 ינון שמו לעד; יחי שמו לעולם — ברכה לחיים.
3 שמרו צורו ויוצרו — ברכה לחיים.
4 רוח ה' תניחנו — ברכה למתים. "תניחנו" — תמציא לו מנוחה בגן עדן.
5 תהא נפשו צרורה בצרור החיים.
6 וזרע זרעו.

קרא דכת' לא ימ' ספ' התו' הז' מפ' והג' בו יומ' ולילה⁷. ויקיים עליו קרא דכת' יברכך יי' יאר יי' ישא יי'⁸ אמן, כן יאמר רחום.
ספרא קלא דוד יש"ל² בירב בניה יש"ל² בן סעדיה רי"ת⁴ בן זכריה תנצב"ה⁵ בן עודד רי"ת⁴ אלהים יזכיני ללמוד ולהשיג אמתת דרכיו אנ"ס⁹. בחדש אלול בשנת אתשצ"ו ישע יקרת¹⁰ / ששון יערב / אמן. ואם טעיתי ושגיתי במעשי / ירחמני אלהי עושי / צופה עלומי ובוחר מעשי / בו חסיתי מכל שוסי / אכי"ר¹¹.
ב. יוסף בן בניה. אתתי"ט (1508)
נכתבה זאת התורה / אשר היא לעיני דורשיה מאירה / וכשמש מזהירה / לג"ק¹² צפירת תפארת הריע האהוב והנכבד, המעוז המגדול¹³, אשר ימינו בנדיבות כנחר פישון רחבה / והחסידות בלבו חצובה / והידידות בנפשו כתובה / ישפיע לו אלהי כל טובה / הוא חמדת לבבי ומאור עיני / וענק צוארוני / העדינו העצני¹⁴ / שלמה ש"צ¹⁵ / בירבי יוסף ש"צ¹⁵ בירבי דוד זק"ל¹⁶ בירבי חלפון נע"ג¹⁷ הידוע אלטוילי אלענסי. האל ישימיה עליו סימן טוב וברכה מעתה ועד עולם. ויקיים עליו מק' שכת' לא ימוש ספר התורה הז' מפ' והג' בו יומ' ולי⁷. ויתקים עליו עוד מק' שכת' לא ימוש מפיד ומפי זרעך ומפי זר' זרע' מע' וע' עולם¹⁸. ויזכה ללמוד וללמד ולהגות בה יומם ולילה, ולגלות מצפוניה / ולדקדק בעניניה / באהבה וביראה ובענוה, הוא וזרעו וזרע עד סוף כל הדורות. ויזכה לכל מדה טובה / ולזקנה ושיבה / ולשמחת בית השואבה¹⁹ / לחיי העולם הבא / כן יאמר אל נערץ בסוד קדושים רבה²⁰ / אנ"ס⁹. ויזכה לבנים הגונים / יגלו בזאת התורה כל ענינים / כן יאמר האל שוכן מעונים. נשלם וברוך העוזר. ונבצעה²¹ בחדש שבט שנת אתתי"ט לשטרי. ישע יקרב / ששון יערב²².
ג. אברהם בן יוסף. אתתקי"ז (1606)
כתבתי ונקדתי ודקדקתי בחמשה חומשי תורה הללו עם המחברת הגדולה²³ כפי יכולתי על קו האמת והצדק... והשלמתי בערב שבת תשע עשרי יומין לירח אייר

- 7 יהושע א, ת.
- 8 במדבר ו, כד—כו.
- 9 אמן, נצח, סלה.
- 10 פליטת קולמוס, ויש להגיה "יקרב" והוא נחרז עם הלשון שלאחריו: ישע יקרב / ששון יערב (ראה להלן קולפון מס' ב' בסופו).
- 11 אמן, כן יהי רצון; אמן, כן יאמר רחום. — כתב יד פרטי (עיין מבוא, הערה 44).
- 12 לגדולת קדושת.
- 13 מגדל עוז.
- 14 שמואל ב כג, ח.
- 15 שמרו צורו — ברכה לחיים.
- 16 זכר קדוש לברכה — ברכה למתים.
- 17 נוחו עדן גן — ברכה למתים.
- 18 ישעיה נט, כא.
- 19 כך גורסים בני תימן תיבה זו.
- 20 תהלים פט, ח.
- 21 הועתקה (שימוש שגור בפי סופרי תימן).
- 22 כתב יד פרטי מופקד בביה"ס הלאומי (עיין מבוא, הערה 19).
- 23 מחברת התיג'אן, הדנה בדקדוק ומסורה, שנהגו המעתיקים להעתיק בראש כל כתר תורה; עיין עליה "קריית ספר" כח תשי"ג, עמ' 260 מס' 1.

שנת אתתק"ז שנין לשטרי במאתא אלגאהלי יחרוב ויצדי²⁴ וירושלם קרתא קדישתא תתבני ותשתכלל בעגלא ובזמן קריב אנס"ל²⁵. ה' ימחול לי על כל מה ששגיתי ונסתר מעיני כדכתי' שגיאות מי יבין מנסתרות נקיני²⁶. ונכתבה זאת התורה המאירה / שהיא לעיני דורשיה מזהירה / על שם התלמיד הטוב / הדומה לעץ רטוב²⁷ / גם ה' יתן לו הטוב / הנחמד והנעים / ונטע שעשועים / אביר הרועים / סעדיא בן שלמה בן דוד הידוע אלטביעה ש"צ¹⁵. יזכה הכותב והנכתב לו לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו²⁸. וגם יזכו הם וזרעם וזרע זרעם לתורה מרובה / ולזקנה ושיבה / ולחיי [העולם] הבא / ולשמחת בית השאובה¹⁹ / אמן כן יאמר אל נערץ בסוד קדושים רבה²⁰. / ועוד יתקיים עליהן מקרא שכת' יברכך ה' וישמריך, יאר ה' פניו אליך ויחנך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום⁸. במש"ל כ"י עמ"ר שושר"ש²⁹.

ד. יחיא בשירי. אתתקל"ד (1623)

נשלמה זאת התורה התמימה / הנתונה משוכן שמימה / לבני ישראל היוצאים ממצרימה / על יד ציר עניו נקרא / אשר היא לעיני דורשיה מאירה / וכמעט מזהירה / יום רביעי דהוא שתת עשר לירח סיון שנת אתתקל"ד שנין לשטורות. תהא סוף וקץ לכל הבשורות³⁰.

כתבתי כפי השגת ידי, והגהתי / ונקדתי / וצינתי / וזיינתי / וכפפתי³¹ / וכפלתי / ועיקמתי / היחלתי / והשלמתי / ובה' בטחתי / ומתורתו לא שטייתי / כי באהבתה שגיתי / ולבי אליה פניתי / ומאורח רשעים פניתי / ולקרבה אל המלאכה קרבתי / אני הסופר הקל והצעיר חיים²⁴ בכ"ר אברהם זלה"ה בירב סעדיה נע"ג¹⁷ בירב אברהם תנצב"ה בירב סעדיה. נב"ת וי"א³² בירב אברהם רי"ת⁴ בן שמריה יש"ל² הידוע אלבשירי³³.

24 יחרב וישם. תרגום "תשאה שממה" (ישעיה ו, יא) — תחרוב ותצדי. מנהג סופרים לקלל מקום מגוריהם בגולה ולהתפלל לבניינה של ירושלים.

25 אמן, נצח, סלה, לעד.

26 תהלים יט, יג.

27 לעץ רטוב — שיח הבושם "אהל" (תרגום שאול מערבית "עוד רטב").

28 תהלים כז, ד.

29 לא עלה בידי לפענח ראשי תיבות אלו במלואן. במש"ל כ"י עמ"ר = ברוך מי שנתן ליעף כח, ירבה עצמה(?)... שושר"ש — שלים ולא שלימו רחמי שמיא [תמה] [ההעתקה] אך לא תמו רחמי שמים]. — כתב יד פרטי ברשות ר' שלמה מלאכי (עיין מבוא, הערה 23).

30 הבשורות — שיעורו: תהיה שנה זו שנת הקץ והגאולה ויתקיימו בה כל בשורות הנחמה, שניבאו עליהן הנביאים.

31 וכפפתי — אותיות עקומות.

32 נפשו בטוב תלין וזרעו יירשו ארץ (תהלים כה, יג).

33 כתב יד פרטי ברשות ר' שמעון צאלח.

אליאב שוחטמן

"בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני והגהות ר' בצלאל אשכנזי לסדר קדשים

מבוא

על פעולתו הספרותית הנרחבת של רבינו בצלאל אשכנזי יודעים אנו הן מספריו הנדפסים והן ממקורות אחרים המלמדים על חיבוריו שבכ"י¹. ידוע ביותר הוא חיבורו "שיטה מקובצת" על התלמוד, אך בעוד אשר ייחוסה של השטמ"ק למספר מסכתות אינו מסופק כלל, הרי ביחס למסכתות אחרות התעוררו ספקות.² עניננו כאן הוא בביור שאלת ייחוסו של חיבור "שיטה מקובצת" על סדר קדשים לר' בצלאל אשכנזי. לציבור הלומדים והחוקרים ידועה השטמ"ק לקדשים בעיקר מתוך הגמרות, הנדפסות — מאז ש"ס וילנא (ר' להלן) — עם שטמ"ק על כל סדר קדשים. אבל נוסף לכך מצויים כ"י אחדים, המיוחסים לר"ב אשכנזי והנחשבים להגהותיו על סדר קדשים, ולפעמים במפורש ל"שיטה מקובצת" שלו על סדר קדשים. נוסחם של אלה שונה זה מזה, והעלתה השערה שהמדובר במהדורות שונות.³ והענין דורש ביור.

1 ראה שה"ג לחיד"א בערכו; ש. ליברמן, על שני כתבי יד, קרית ספר י"ג, תרצ"ו/ז, עמ' 105, ולאחרונה: א. דוד בערך על ר' בצלאל אשכנזי, אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), III עמ' 724. ראוי להעיר כאן על קיומו של חיבור נוסף, שלא נזכר בין יתר חיבוריו המובאים בספרות המחקר והביבליוגרפיה. זהו ספר המאמרים והדרשות הנמצא בכ"י אוקספורד בודלי 1015, ובדקתי עפ"י תצלומו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים (מספרו: ס' 22501). בראש כה"י כתוב: "דרושים ומאמרים להחכם השלם הרב כמוהר"ר בצלאל אשכנזי נר"ו...". והוא, איפוא, מזמנו של ר"ב אשכנזי. כה"י מונה 207 דפים, אבל הוא קטוע בסופו ואין לדעת כמה חסר. ייחוסו מתאשר, ללא ספק, מתוך כך שמזכיר מספר פעמים את רבו, ר' ישראל די קוריאל, כגון: "ושמעתי ממרנא ורבנא מוהר"ר ישראל די קוריאל זל"ה... והייתי קטן כששמעתי ממנו ז"ל ואיני זכור...". גם בחיבור זה הוא מרבה להעיר על טעויות ושיבושים שנפלו בדפוסים, ומציין לנוסחאות אחרות שבכ"י. חשיבותו של כה"י גם בדברי חכמים הנזכרים בו, כגון: "החכם השלם כה"ר אהרן מטראני ז"ל" (ב); "מהר"ר יצחק ק' לב" (155, ב); "מהר"י גאקון (172, ב); "חכם זקן שמו הר' יוסף חדידא ז"ל" (202, א). יש גם שנזכר תאריך הדרשה, כגון: "זה דרשתי בראש השנה שנת השמג בס"ד" (42, א, וראה 81, ב). ראוי כ"י זה למחקר ולהו"ל. בהגדה של פסח, עם פירוש "נאות דשא", שנדפסה בניו יורק תש"י, נדפסו בסופה "פרפראות לרבנו בעל שיטה מקובצת זי"ע השייכים להגדה של פסח מלוקט מקצירת הלשון מתוך דרשותיו אשר בכתב יד", ומסתבר שהכוונה לכה"י האמור (וראה דברי המו"ל שם בקשר לכך).

2 ראה סיכום הספיקות אצל א. דוד הנ"ל בהע' 1.

3 ראה שיטה מקובצת למסכת תמורה, מהדורת י. ד. אילן, בני ברק תשל"ה, בהקדמה, עמ' 8, ובשיטה מקובצת למסכת בכורות, מהדורה הנ"ל, בהקדמה עמ' ו. ור' הע' 94 להלן.

דפוס וילנא וכ"י ירושלים

אחד התחידושים החשובים בש"ס וילנא (תר"מ—תרמ"ו) היה "שיטה מקובצת" לסדר קדשים שנדפסה שם לראשונה מתוך כ"י שנמצא בירושלים. ב"אחרית דבר" שפרסמו המדפיסים בסוף הכרך האחרון של התלמוד, מהדורה הנ"ל, בא תיאור של כל התוספות שנתחדשו בו, וביחס לחיבור דגן הם כותבים ששטמ"ק שהדפיסו "נעתק מעצם כ"ק⁴ מגליון הש"ס שלו על ידי הרה"ג מוהר"ר אברהם ב"ר צבי הירש אייזענשטיין... שעמל ויגע בהעתקתו כעשרים שנה. וקנינו ההעתקה מידו...".

ואכן, בספרות ההלכה נזכר תלמודו של ר"ב אשכנזי כמה וכמה פעמים, כאשר נעשה בו שימוש לצורך ציטוט מהגהות וליקוטים שנרשמו בו. אחדים מן המקורות הללו צוינו ע"י מדפיסי ש"ס וילנא ב"אחרית דבר" הנ"ל.⁵ כן הביאו המדפיסים מדברי רנ"ג רבינוביץ⁶: "גם היה בידי השטה מקובצת להג"מ בצלאל אשכנזי כ"י שאלתיו מאת ידידי המדפיסים בני ראם בוילנא והוא הגיה את כל סדר קדשים דפוס ווינציא... ע"פ כתבי יד שהיו בידו...". עוד הביאו המדפיסים מדברי רבני ירושלים באותה עת—הר"ר אברהם אשכנזי ור' מאיר אויערבאך, שלא הטילו בהסכמתם כל ספק בשיוכו של כה"י האמור לר"ב אשכנזי, וראו בו חלק מחיבורו המפורסם—"שיטה מקובצת" על התלמוד.

בבית הספרים הלאומי בירושלים (להלן: כ"י ירושלים) מצויים חמשה כרכים של תלמוד דפוס ונציא רפ"ב—רפ"ח מסדר קדשים, שעל גבי גליונותיהם רשומים בכ"י הרבה הגהות וליקוטים מחידושי הראשונים.⁷ קיים דמיון רב, ועל פי רוב גם זהות מוחלטת, בין ההגהות והליקוטים הרשומים בכ"י זה לבין מה שנדפס בש"ס וילנא, ויש מי שהגיע למסקנה ש"כפי הנראה בברור הוא המקור לנדפס בש"ס"⁸.

4 של רב"א.

5 שם צויין לשו"ת בתי כהונה, שאלוניקי תקי"ד, חלק ב, סי' כא, דף לח, ע"ד, וכן לדברי הרב חיד"א. וראה גם מש"כ ר' דוד קונפורטי בספרו קורא הדורות, מהדורת קאסעל, ברלין תר"ו, עמ' מ"א: "גם בהיותי בירושלים תוב"ב בא לידי תלמוד שלו מדפוס ווינציאה והיה כלו מוגה מכתיבת ידו ובפרטות בס' קדשים וטהרות וכל הגליון מלא פה לפה מכתיבת ידו...". בקשר לכך ראוי להפנות לדברי ר' שלמה עדני בפירושו למשנת נגעים ח', ו', בהגהה: "ולא מצאתי מוגה בפ"י משנה זו ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות", היינו חלק קטן בלבד של תלמוד סדר טהרות הוגה ע"י ר"ב אשכנזי, כפי עדות תלמידו ר' שלמה עדני. יש לפקפק, איפוא, אם תלמוד סדר טהרות אותו ראה קונפורטי היה של ר"ב אשכנזי. על טופס מוגה של סדר טהרות, דפוס ווינציאה, והתייחסותו לר"ב אשכנזי, ראה להלן, עמ' 88. עוד אעיר שמסכת נדה נזכרה ע"י ר' אברהם הלוי, בקונטרס שבסוף שו"ת דרכי נועם לר' מרדכי הלוי, וינציאה תנ"ח: "דברי ה"ר אלחנן בכתיבת יד בתלמוד הרב בצלאל אשכ" ז"ל שכתב על הד' דיוצא דופן וז"ל...". מסכת בכורות, מיוחסת לר"ב אשכנזי, מזכיר ר"א הלוי באותו קונטרס (דף ח, 3): "וכן מצאתי כתוב בכתיבת יד בגליון גמ' דבכורות אומרים שהוא מהרב בצלאל...".

6 דקדוקי סופרים לזבחים, מינכן, תרמ"ד, עמ' 7.

7 ר' י. יואל, רשימת כתבי היד העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים, תרצ"ד, עמ' 10, מס' 95—99.

8 ראה דברי י. ד. אילן הנ"ל בהע' 3, עמ' 8 ו-10. ויש להעיר: ב"אחרית דבר" כותבים

"בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני

המדפיסים: "ולמסכת מנחות לא נמצא בו רק עד דף ק"ו... והשלמנו החסר... מכ"י ירושלים העתקת תלמידו הג"מ שלמה עדני ז"ל... ולמסכת בכורות נחסר הרבה מהכ"י בראשו ובסופו כי שני הזמן אכלו קצותיו ומלאנו החסרון בהפי' שנדפס בספר מזבח כפרה מראש המסכת עד דף י"ז ומדף נ"ח עד הסוף". והנה, מסכת מנחות מכ"י ירושלים (כ"י 49 79) חסרה אמנם את הדפים האמורים, אבל במסכת בכורות (כ"י 37 49) לא חסר בראש המסכת אלא עד דף ז', ולא י"ז. אכן, מהשוואת נוסח השטמ"ק שבש"ס וילנא עם הנוסח שבספר מזבח-כפרה, נראה אמנם שהועתק משם רק עד דף ו', ע"ב, ומדף ז' ואילך הועתק מכ"י ירושלים, ולפי"ז יש להגיה ב"אחרית דבר" הנ"ל: "עד דף ז' " (אגב: כתוצאה משיבוש זה כבר אירעה תקלה: ב"מזבח כפרה" שצולם מחדש בבני ברק, בתוספת הספר "שמן רוקח" (חש"ד), הודיעו המדפיסים בראש בכורות: "השטמנו החידושים עד דף י"ז... מכיוון שנדפסו כולם בש"ס וילנא...". וחסרים א"כ בהוצאה זו עשרה דפים מספר מזבח כפרה). ואולם, חוסר התאמה שאין לו כל הסבר, קיים ביחס לסוף המסכת: בעוד שלפי דברי המדפיסים כנ"ל חסר כה"י של בכורות מדף נ"ח עד הסוף, הרי מסכת בכורות דגן אינה חסרה מאומה בסופה. חוסר התאמה קיים גם בנוסח ההגהות והליקוטים, ואף שעפ"י הנוסח זה, יש גם שינויים. בעיקר ברצוני להצביע על קטעים בדפוס וילנא, החסרים, או שנוסחם שונה, בכ"י ירושלים: א. בראש מסכת תמורה, ציון א', מובאה ארוכה מתוס' אחרות. מובאה זו אינה מצויה בכ"י ירושלים. ב. בשטמ"ק לזבחים כ"ד, ע"א, ציון ג', נדפס: "תיבת גינהו נמחק", ואילו בכ"י ירושלים לא נמחקה המילה כולה, אלא רק חלקה והוגה ותוקן למילה: "הוא". ג. בשטמ"ק לזבחים כ"ח, ע"א, ציונים א' וד', נדפס בסופם: "תו"ח" (= תוספות חיצוניות); ציון זה של מקור המובאה, אינו בכ"י ירושלים. ד. בשטמ"ק בבכורות כ"ב, ע"ב, ציון כ"ט, נדפס: "ובהיה דציר וכו' גי' צ"ע דהא כבר הקשו התוס' לעיל גבי ציר זאת הקושיא ותירצו בה תירוצ' מרווח וכו' ד"ת". ואילו בכ"י ירושלים נמצא כתוב: "צ"ע... זאת הקושיא ותירצו אותה ע"כ גי'". עדות מעניינת לכך שהעתקת ר"א אייזנשטיין לא עפ"י כ"י ירושלים נעשתה, מצאתי בדברי הספד שכתב עליו ר' יוסף ריבלין בעתון הצב"י שנה ב' (תרמ"ו), גליון מ"ה, עמ' קפ"ב (קטעים מדברי הספד אלו הביא י. גליס בספרו: מגדולי ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' ס"ח ואילך). במאמר זה, הנושא את הכותרת: "נפש צדיקים", כותב ר' יוסף ריבלין, בין היתר: "וד' הזמין לידו ס' "שטה מקובצת" לס' קדשים כ"י ויהי הוא יושב ומעיין בו בלילה לאור הנר, ויתנמנם מעט, ותפול הנר על הספר ותבער בגליוניו. ויהי טרם הקיץ וטרם כבה, ויאכל האש קצה העלים לארכם, וימאן הר"א להתנחם על האבדה הזאת, ויקבל עליו להחזירה מפלפולו ומיום ההוא והלאה שם כל מעינו בספר הזה להשלימו. אין קצה לכל העמל והיגיעה אשר הסב אל המלאכה הזאת עד השלימה. ויהי אך כלה מלאכתו, ויאמר להביא את פרי עמלו לביה"ד, והנה מו"ס אחד השיג כ"י שלם אחר, וידיפסהו. רב מאד היה צערו כי עלתה יגיעתו לתוהו, אך גם רבה מאד שמחתו בראותו כי כיון תמיד אל האמת, קלע אל השערה ולא החטיא". בדקתי את כל חמשת טפסי הגמרא שעליהם מצוי כ"י ירושלים, ולא מצאתי באף אחד מהם זכר לשריפה שפגעה בו — לא לאורך הדפים, ולא לרחבם. ביחס לסוף דבריו של ריבלין שמהם ניתן להסיק כאילו כל השטמ"ק לקדשים נדפסה עפ"י כ"י אחר, יש להעיר שעפ"י אותו כ"י לא נדפסה אלא שטמ"ק למסכת כריתות בלבד (וינא תרל"ח, וראה להלן בעמ' 79). אמנם ב"שרי האלף" (ניו יורק, תשי"ט), צויין — בטעות — שבוינא תרל"ח נדפסה שטמ"ק גם למסכתות מעילה, מדות וקנין.

לפעילותו של ר"א אייזנשטיין בהו"ל של כתבי ראשונים, ראה הערתו של א. ריבלין בתולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ח—תר"ץ, חלק המילואים, עמ' 74, ס' צד. אייזנשטיין עסק גם בהכנת ספר הר"ן ליבמות לדפוס. בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל בירושלים, מצוי מכתב (סימונו הזמני: J/78) שנשלח ע"י מאיר יעקב גינצבורג מווילנא אל ר"א אייזנשטיין, בענין הוצאת ספריו לאור, ובין היתר נאמר שם: "כתבתי לו במכתבי הנ"ל אשר ייטיב לשלוח כעת ס' הר"ן יבמות ואראה להדפיסו אי"ה בתכלית ההידור ככל האפשר".

ברם, הפקפוק ביחס לייחוסו של כ"י ירושלים לר"ב אשכנזי התעורר כבר לפני שנים הרבה. בשנת תרצ"ו תיאר הר"ש ליברמן⁹ כיצד נתגלה לו בהיסח הדעת שכה"י הזה אין לייחסו לר"ב אשכנזי, אלא ל"אחד מגדולי ישראל שחי בזמן קרוב לר"ב אשכנזי (אולי אחד מתלמידיו) שהיה בקיא נפלא בכל ענפי הספרות התלמודית". למסקנה זו הגיע לאחר שרכש כרך אחד שהכיל מדרשים ועליו הגהות בכ"י, ומתוך השוואתו עם כה"י דנן התברר שהם שייכים "בלי שום ספק ופקפוק" לאותו אדם. ומאחר שבכה"י צויין מראה מקום לספר שנדפס לאחר פטירת ר"ב אשכנזי, "ממילא יוצא שגם ההגהות בגמרות מיוחסות אליו בטעות". אף שעדיין קיימת האפשרות, גם לאור האמור, שהמצוי בכה"י הוא אמנם שטמ"ק לר"ב אשכנזי, אלא שאין זה כה"י המקורי של המחבר, כי אם העתקה, יתברר להלן שאף להשערה זו אין יסוד ואין מקום להתייחס לכה"י כאל שטמ"ק לסדר קדשים, אלא שליקוטי ר"ב אשכנזי בתלמודו היוו אחד המקורות החשובים למחבר כה"י. עוד יתברר שגם מה שנדפס בש"ס וילנא בתור שטמ"ק לקדשים מחוזק בטעות, ואין נוסחו זהה עם נוסח ההגהות והליקוטים שנרשמו ע"י ר"ב אשכנזי בתלמודו.

כ"י ר' שלמה עדני

מתוך כ"י ירושלים, העתקת הר"א איזנשטיין, לא יכול מדפיסי ש"ס וילנא להו"ל אלא את רובו של מה שנחשב על ידם לשטמ"ק לקדשים. לא נמצאה שטמ"ק לכל מסכת חולין, וכן למסכת מנחות מדף ק"ו ואילך, וכן חסר היה כה"י של מסכת בכורות, בראשו עד דף י"ז¹⁰, ובסופו מדף נ"ח ואילך.

את עיקר החסר השלימו מדפיסי ש"ס וילנא באמצעות כ"י אחר שהוחזק ל"שיטה מקובצת". וכך כותבים המדפיסים ב"אחרית דבר" הנ"ל: "השלמנו החסר למסכת מנחות וגם לכל מסכת חולין מכ"י ירושלים העתקת תלמידו הג"מ שלמה עדני ז"ל... שנמצא ביד ה"ר עקיבא שלעזינגער בווינא¹¹... ולמסכת בכורות... מלאנו החסרון בהפי' שנדפס בספר מזבח כפרה"^{12/3}.

על קיומו של כ"י זה ידע גם מעתיק כה"י שעל פיו הודפסה רוב השטמ"ק לקדשים בש"ס וילנא, וכה כתב בחתימת מסכת מדות (דף ל"ז, ע"ב): "ולמודע אני צריך כי נמצא עוד קובץ כת"י מאלו הגהות והחדושים אצל החכם ה"ר יהודה אזולאי נ"י ואומרים מפי השמועה שהוא העתקת הר"ש עדני ז"ל תלמיד הגאון רב"א¹⁴

9 ראה הערה 1 לעיל.

10 או דף ז', ראה לעיל, סוף הערה 5.

11 ר' עקיבא שלעזינגער הנזכר כאן, הוציא לאור מספר שנים קודם לכן, בויןא תרל"ח, את "שיטה מקובצת על מסכת כריתות" מתוך כ"י זה; ראה להלן, עמ' 79.

12 ספר "מזבח כפרה" נדפס ע"י ר' יעקב פייתוסי בליוורנו תק"ע, ובו "שיטה מקובצת" לזבחים, בכורות ומנחות. דברים בקשר לטיבה של "שיטה" זו, ראה להלן בעמ' 82.

13 כתב ידו של ר' שלמה עדני נמצא כיום בספריית הבריטיש מוזיאום בלונדון, ומספרו 5014 (בקטלוג מרגליות מספר 421). מספרו במכון לתצלומי כ"י ס' 6463; תודתי לעובדי המכון על עזרתם בכל עת.

14 בראש כ"י הר"ש עדני אכן נמצא כתוב על הגליון: "קניתי אותו אני הצעיר... יאודא זרחיה אזולאי". בהקשר זה ראה מ. בניהו, חיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' פ"ה. הוא נפטר בשנת תרל"א, ראה י. מ. טולידאנו, תעודות לתולדות ר' יהודה זרחיה אזולאי, ירושלים, רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה ג', תשי"א, עמ' קל"ט. כנראה שמידיו עבר כה"י לידי ר' יצחק פראג (ראה להלן בהערה 16).

אולם נראה לכל עין רואה שלא העתיקם מגוף הש"ס אשר לפני כי בהקובץ הנ"ל חסר הרבה מהגהות ומחדושי הראשונים וגם אינו עולה בסדר נכון...".
תיאורו המפורט של כ"י הר"ש עדני ניתן לראשונה ע"י א. יעלינעק בשנת תרל"ז¹⁵.
אציין בקצרה שכה"י מכיל 281 דפים, והוא כולל הגהות וחדושי ראשונים למסכתות: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד, קנים, נדרים, גזיר ולבסוף הגהות על פירוש רבינו שמשון על סדר זרעים (כולל המסכתות: פאה, דמאי ורוב כלאים)¹⁶. הדפים הראשונים של כה"י חסרים והוא מתחיל מזבחים כ"א, ע"ב, וכן חסרים חמשה דפים בסופו, והדף האחרון השתמר אבל הוא קרוע, מטושטש ובלוי ועליו "שטמ"ק" ליומא שאותה פרסם יעלינעק בסוף מאמרו הנ"ל. חתימת המעתיק, ר"ש עדני, מצויה בסוף מסכת גזיר (דף רע"א, ע"א לכה"י).

העובדה שכה"י קטוע בראשו ולא נזכר בו במפורש שמו של החיבור, הותירה מקום לספיקות בדבר זיהויו של חיבור זה כשטמ"ק לר"ב אשכנזי¹⁸, מה גם שבתוכנו ובסידורו הוא שונה תכלית שינוי מחיבור שטמ"ק הידוע לכמה ממסכתות הש"ס, ואשר לגביז אין ספק שנתחבר ע"י ר"ב אשכנזי.

למרות הספיקות האמורים, הן ביחס לכ"י הר"ש עדני והן ביחס לכ"י ירושלים הנ"ל, הוחל לאחרונה במפעל הוצאתו לאור של כ"י הר"ש עדני בתור "שיטה מקובצת" לקדשים, תוך הקבלה והשוואה של נוסח כה"י עם נוסח השטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא, וכבר יצאו לאור שני כרכים — לבכורות ולתמורה¹⁷. בנוסחים השונים

15 א. יעלינעק, מאמר על שטות מקובצות לרבינו בצלאל אשכנזי ז"ל, קונטרס המזכיר, וינא תרל"ז, וראה גם תיאור כה"י בקטלוג של מרגליות (הערה הבאה).

16 על הספיקות שבקשר לכ"י זה ראה אוצר הספרים לבן יעקב, וילנא 1880, אות ה, מס' 192, שכל הנראה מכוון לכ"י זה, וכן בדברי מרגליות שתיאר אף הוא את כה"י: G. Margoliouth, Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum, Part Two, No. 421. בשער כה"י נמצא אמנם כתוב, באותיות מרובעות: "שיטה מקובצת, סדר קדשים ונדרים ונזיר", אבל אין זה מגוף כה"י, ואפשר שנרשם ע"י ר' יצחק מפראג שחי בירושלים במאה שעברה, ואשר את דבריו, בחתימת ידו, אנו מוצאים באותו דף (ראה להלן, הערה 23). ר' יצחק מפראג החזיק בכה"י והרב א. ל. פרומקין מעיד בספרו תולדות חכמי ירושלים, חלק א', עמ' 118, שראהו אצלו: "הרב הזה (= ר"ב אשכנזי) חבר שטות ובאורים... על סדר קדשים כולו, אשר ראיתי בכתיבת ידו בעיה"ק ירושלים אצל ידידי הרה"ג הר"י פראג נר"י. במבוא לספרו זה, כותב ר"א"ל פרומקין (בדף ס"ו) שבכתיבתו נעזר "מאנשים שונים גדולי תורה, וביחוד מהרב הגדול בקי בכל ספרי התשובות ותלמיד מן החת"ס ר' יצחק פראג נר"י". ואכן, הערותיו של חכם זה מצויות לרוב בחיבור הנ"ל. אחת הסיבות לעזר הרב שמצא בו הרב פרומקין היתה שברשותו נמצאו הרבה מאוד כ"י של חכמי א"י בכלל וירושלים בפרט. ראה, לדוגמא, הערתו של א. ריבלין, מהדיר הספר הנ"ל, עמ' 105: "צר לי מאד לציין בזה כי כתב היד הזה שהיה ביד ר' יצחק פראג ז"ל ועמו תשעים ותשעה אחוזים משאר כתבי היד שנמצאו בירושלים בראשית המאה הזאת, אינם כבר בנמצא בירושלים". נקל לשער חשיבותם של אוצרות כתבי היד שהיו ברשותם של ר"י פראג ואחרים ואינם עוד בידינו, וביניהם כה"י דגן של ר"ש עדני. ר"י פראג תאריך ימים ונפטר בשנת תר"מ; לתולדותיו, ראה תולדות חכמי ירושלים, חלק ג', עמ' 268.

17 ראה הערה 3 לעיל.

רואה המהדיר מהדורות שונות של אותו חיבור, לאמור: השטמ"ק לסדר קדשים נכתבה בכמה מהדורות, ומכאן המקור לשינויים שבין הנוסחים¹⁸.

האמנם מהווים שני הנוסחים האמורים חיבור אחד: "שיטה מקובצת לסדר קדשים", אשר נכתב במהדורות שונות?

נראה שהמפתח לפתרון השאלה הזו, והיסוד לסילוקם של הקשיים הקשורים בשאלת שמו של החיבור, טיבו וזהות מחברו, מצוי בחיבורו הגדול של ר' שלמה עדני: "מלאכת שלמה", שהוא פירושו על ששה סדרי משנה¹⁹, שנדפס בהוצאת המשנה של האלמנה והאחים ראם²⁰, וילנא, תרס"ה. בין יתר המקורות השתמש ר"ש עדני, עשרות פעמים, בתלמודו של רבו, ר' בצלאל אשכנזי, הנוסח הרגיל בו הוא: "בתלמוד של הרב ר' בצלאל אשכנזי ז"ל מצאתי מוגה...". או בדומה.

בשום מקום, בכל פירושו למשנה, אין ר"ש עדני מתייחס להגהותיו של ר"ב אשכנזי כאל "שיטה מקובצת". כבר עמדו החוקרים על מידת הדיוקנות שבה נתג ר"ש עדני בחיבור מלאכת שלמה, ועל הקפדתו בהבאת הדברים ממקורם המדויק²¹, ואין ספק שאילו ציטט ר"ש עדני מתוך שטמ"ק, היה נותן לכך ביטוי.

הגהות ר' בצלאל אשכנזי בתלמודו נזכרות ע"י הר"ש עדני גם בכה"י הגדון, ואף שם אין אנו מוצאים כל רמז לכך שהמדובר בשטמ"ק. אם מוצאים אנו בכה"י התייחסות לר"ב אשכנזי, אין היא אלא בלשון: "הרב המגיה"²².

יש, אפוא, בידינו שני חיבורים ששאבו ישירות מתלמודו של ר"ב אשכנזי, ועל פיהם ניתן לבדוק אמיתות ייחוסם של טופסי גמרא אלו ואחרים לתלמודו של ר"ב אשכנזי. ואכן, אפשר להוכיח, ללא שום פקפוק, שאותן גמרות דפוס ונציאה מסדר קדשים שעליהן מצויות הגהות בכ"י, ושעל פיהן הודפסה "שיטה מקובצת"

18 שם.

19 פירושו של ר"ש עדני למשנה נחשב לאחד מן החשובים ביותר. חשיבותו רבה במיוחד מבחינת בדיקת נוסח המשנה לאור כתבי יד שהיו בידו, ושהיו בידי חכמים שקדמו לו ושעל חיבוריהם והגהותיהם הסתמך. ראה י.ג. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 1290; א. מארכס, The Romm Mishna, J.Q.R. [N.S.], 2, 1911/2, 266-70. וע. צ. מלמד, מלאכת שלמה לר' שלמה עדני, סיני מ"ד, תשי"ט, עמ' שמ"ו—שס"ג — שהוא המאמר המקיף היחידי על הפירוש הגדון. במהדורת המשנה שנדפסה בשני כרכים בהוצאת מנשה בן ישראל, אמסטרדם שצ"א, נאמר בהקדמה: "גם על זאת פקחתי עיני להביא כל הנוסחאות האמיתיות הגהות רבות אשר האירו אל עבר פני ספר הרב בעל תוספות יום טוב נר"ו גם ספר מוגה מפי קדוש כמהר"ר שלמה עאדאני ז"ל...". וזה א"כ, החיבור הנדפס הקדום ביותר בו נעשה שימוש בחיבורי ר' שלמה עדני, שכן שנת פטירתו המשווערת היא שפ"ה, והמשנה הנ"ל נדפסה, כאמור, כשש שנים מאוחר יותר. המקור שעל פיו נדפס מלא"ש בדפוס ראם הוא כ"י ורשה 267. כה"י מורכב מארבעה כרכים, והשלישי, הכולל את הפירוש לנזיקין וקדשים עד סוף בכורות, נרכש לאחרונה ע"י ביה"ס הלאומי בירושלים (סימונו: Heb. 24° 1386). עובדה ידועה היא שמדפיסי ראם לא הדפיסו את הפירוש בשלימותו, ובעיקר השמיטו את דברי ר"ש עדני המתיחסים לפירוש תוספות יו"ט שהגיע לידיהם לאחר שסיים למעשה את כתיבת חיבורו (ראה דברי ר"ש עדני בסוף הקדמתו למלא"ש והערות המו"ל שם).

20 ב"ג חלקים.

21 ראה ע. צ. מלמד, שם, עמ' שמט ואילך, והקדמתו של הרב מ. י. הכהן בלוי לשיטת הקדמונים על מסכתות נזיר וזבחים ערכין ותמורה (מהדורות), ניו יורק תשל"ד, עמ' ג', שם עמד על מידת דיוקנותו של ר"ש עדני בכה"י הגדון.

22 ר' לדוגמא בקולופון הנזכר בעמ' 74, להלן.

בש"ס וילנא, אינן מתלמודו של ר' בצלאל אשכנזי, וגם אין מקום לחשוב שההגהות המצויות בהן מהוות העתקה מתלמודו, ועכ"פ לא העתקה שלימה (והוא הדין ביחס לכ"י ירושלים). שכן הרבה מן ההגהות הנזכרות במלאכת-שלמה מתוך תלמודו של ר"ב אשכנזי אינן מצויות בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא. אכן, יש וההגהה ב"שיטה מקובצת" שבש"ס וילנא וזה, או דומה, לזו המצוטטת במלאכת-שלמה, אבל מכאן ניתן לתלמוד רק זאת שאחד ממקורותיו של כותב ההגהות ההן היו הגהות ר"ב אשכנזי בתלמודו, או שהוא הסתמך על מקור ששימש יסוד גם לר' בצלאל אשכנזי. לעומת זאת, כל אותן הגהות המצוטטות במלאכת-שלמה מתלמודו של ר"ב אשכנזי, ושאינן מצויות בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא, אכן מצויות בכ"י הר"ש עדני, שכתבן עפ"י תלמודו של ר"ב אשכנזי שמצוי היה בידו. להלן מספר דוגמאות:

1. במסכת מנחות ע"ד, ע"ב, במשנה, נדפס: "חלות בוללן דברי רבי", ובמלא"ש למנחות ו', ג', ד"ה והחלות בוללן, כתב: "אית דגרסי חלות בוללן וכן בתלמוד אפי' המוגה על ידי הרב בצלאל אשכנזי ז"ל". ואמנם בכ"י ר"ש עדני נמצא על המשנה דגן (בדף קי"ב, ע"א): "חלות בוללן דברי רבי כצ"ל ונ"ב תוס' לקמן דף צה ע"ב". לעומת זאת בשטמ"ק דפוס וילנא למנחות, שם, ציון ג', גרס: "והחלות בוללן", וכך גם בכ"י ירושלים. ברור, איפוא, שזו לא גירסת ר"ב אשכנזי, ומקור אחר שימש יסוד לה.

2. במסכת בכורות מ"א, ע"א, במשנה, נמצא: "ואלו שאין שוחטין עליהן... ושהמית אדם עפ"י עד אחד". במלא"ש לבכורות ו', י"ב, ד"ה ושהמית: "כתב הרב בצלאל אשכנזי ז"ל בכל הספרי כתיבת יד לא גרסינן במתניתין על פי עד אחד וכו'". כל זה נמצא כמעט מילה במילה בכ"י ר"ש עדני (דף קל"ט, ע"ב). לעומת זאת לא נמצא הענין בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא. בכ"י ירושלים נמצא: "רמב"ם לא גריס לה".

3. במסכת בכורות מ"ד, ע"ב, במשנה, נמצא: "המאושבן", ובמלאכ"ש לבכורות ז', ה': "בתלמוד של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל מצאתי מוגה המשועבן". וכך אמנם נמצא מוגה בכ"י ר"ש עדני (בדף קמ"א, ע"ב), ואילו בש"ס וילנא אינו מגיה אלא בפרש"י (בשם ס"א), ולא במשנה, וכן הוא בכ"י ירושלים.

4. במלא"ש לבכורות ט', ח', ד"ה יצאו תשיעי ועשירי, נמצא: "יצאו תשיעי ועשירי כאחת תשיעי ועשירי מקולקלים. אפילו בתלמוד המוגה ע"י הר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל לא מצאתי זו הבבא", ואמנם בכ"י ר"ש עדני לא מובאת גירסה זו במשנה. לעומת זאת, דוקא בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא הובאה גירסה זו בשם ס"א, וכן הוא בכ"י ירושלים.

5. במסכת ערכין כ', ע"א במשנה נמצא: "האומר... חצי ערכי עלי...". ובמלא"ש לערכין ה', ג': "וכתב הרב ר' בצלאל אשכנזי ז"ל בכל הספרי יד נמצא כתוב ערך חציי עלי נותן ערך כולו זה הכלל דבר שהנשמה תלויה בו נותן ערך כולו וגם בתלמוד בגמרות כתיבת יד גרסינן עלה זה הכלל... והרמב"ם לא גריס לה בפ"י המשנה ע"כ". ובכ"י ר"ש עדני נמצא כל זה כמעט מילה במילה (בדף קפ"א, א', של כה"י), ואילו בשטמ"ק שבדפוס וילנא ליתא, וכן לא בכ"י ירושלים. גם כאשר נמצאת בש"ס וילנא ובכ"י ירושלים הגהה הדומה לזו שבכ"י ר"ש עדני, מתאימים דברי המלא"ש, המאזכרים את תלמודו של ר"ב אשכנזי, יותר למצוי בכ"י ר"ש עדני, ופעמים ההגהות והליקוטים שם נראים שלמים יותר ובלתי

משובשים, שהרי העתקת הר"ש עדני נעשתה מן המקור, וההגהה המקבילה, בשטמ"ק שבש"ס וילנא ושבכ"י ירושלים, נעתקה שלא מכלי ראשון:

1. במלא"ש לובחים ד', ה', ד"ה ר' יוסי מחייב, כתב הר"ש עדני: "...אלא דברייתא דהכא בפירקין כתב הרב בצלאל אשכנזי ז"ל דבספרי ד לא גרסינן דברי ר"ש... ודלא כרש"י ז"ל...". ובכ"י ר"ש עדני (דף ל', ע"ב של כה"י) אנו מוצאים: "בספרי היד אין כתוב בברייתא זו דברי ר"ש... אבל רש"י גריס ליה דקאמר לקמן מ"ט אמילתיה דר"ש קא"י. לעומת זאת, בשטמ"ק שבש"ס וילנא (מ"ה, ע"א, ציון ג') לא נאמר ביחס לרש"י אלא: "אבל ברש"י גריס דברי ר"ש", ולא נאמר היכן. לפרט זה יש חשיבות שכן אין גרסת רש"י מצויה בדברי ר"ש עצמם אלא בהמשך הסוגיא.

2. במלא"ש למנחות ז', ד', ד"ה ואם לאו: "כתב רש"י ז"ל ה"ג ואם לנו [= במקום לאו] יפסלו בלינה... אבל המפרש שבתלמוד בדפוס כפי מה שהגיהו הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כך הוא לשונו... ואם משקדשו בכלי לנו יפסלו בלינה. פירוש אחר אם יש שם זבח אחר יקרבו עמו שאם לא יפסלו". וכך נמצא בכ"י הר"ש עדני מילה במילה כמעט. אבל בשטמ"ק שבש"ס וילנא (מנחות ע"ט, ע"א, ציון י"ד) נמצא בשינוי מזה וגם חסרות בו המילים "פירוש אחר", ובגלל זה שובש (וראה ההגהה שבדפוס בעקבות שיבוש זה).

מה, איפוא, טיבו של החיבור אשר בכה"י דנן, ומה בכל אופן קושר את נוסח השטמ"ק שבש"ס וילנא ואת ההגהות שבכ"י ירושלים עם ר' בצלאל אשכנזי?

זיהויו של כ"י הר"ש עדני כ"בנין שלמה לחכמת בצלאל" כבר עמדנו על כך שבשום מקום בכה"י הנדון לא נמצא רמז לזיהויו של החיבור כ"שיטה מקובצת". הקביעה שכה"י אכן אינו מכיל "שיטה מקובצת" אינה מוטלת בספק כלל, שכן:

א. בתכנו ובסידורו שונה החיבור שבכה"י דנן מן החיבור המוחזק כשטמ"ק לר"ב אשכנזי (על הבבות וכתובות, ביחוד). חלק נכבד ממנו מהוות ההגהות על התלמוד, פירוש רש"י ותוספות. ויש מסכתות — כזבחים למשל — שההגהות מהוות את חלק הארי של החיבור, וזאת לעומת מיעוט ההבאות מדברי הראשונים. ב"שיטה מקובצת" מצויינות, אמנם, הגהות לנוסח התלמוד, אבל לעיתים רחוקות, ובלא שום יחס למצוי בכה"י דנן.

ב. הגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי לקדשים, אשר נוסחם מצוי בכ"י הר"ש עדני, מובאים ע"י כמה מחכמי ישראל, ולא מצאנו שהתייחסו אליהם כאל "שיטה מקובצת", אלא פשוט כאל הגהות או ליקוטי ר"ב אשכנזי שבכ"י²³. דומה שלראשונה

23 ראה מש"כ ר' יצחק מפראג, "עבד לעבדי ה' באמת", בראש כ"י ר"ש עדני, תחת הכותרת: "שטה מקובצת סדר קדשים ונדריים ונוזיר", שיתכן והיא מעשה ידיו: "מה שהבי' הגאון מופת הדור עיר וקדיש כמהר' יו"ט אלגזי זצוק"ל בס' קדושת יו"ט בס' י' בשם נ"מ ק"י ר"ב זצ"ל הן הנה מה שמביא בריש תמורה בדף קפ"ח ע"ב וכן מה שהובאה בס' הנ"ל בדף ל"ו הו' בדף קפ"ט ע"א. וכן מה שהוב' בדף ל"ב ע"ג הו' בדף קצ"ב ע"א. וכן מה שהובא בדף ס"ד הוא בדף קצ"ג ע"ב וכן כל מה שהבי' עוד שם בס' הנ"ל וכן בספר הבהיר הלכות יו"ט, וכן הגאון מופת הדור כמהר' חיד"א זצ"ל מביא הרבה פעמי' מנימוקי' אשר מזה החיבור היקר הם מובאי' כמ"ש בדף קל"ט מה שהבי' הרה"ג מופת הדור ז"ל על מתני' אחת בכר' וא' לא בכרה וכו' וכמ"ש בדף קל"ו בסוף ע"ב... על ענין וחלב בהמה טהור מי

הוכתרו ההגהות שבכ"י הר"ש עדני בשם "שיטה מקובצת", בשנת תרל"ח, ע"י ר' עקיבא שלעזינגער שהדפיס מתוך כה"י את ההגהות והחידושים למסכת כריתות²⁴. כעבור מספר שנים ניתן ע"י מדפיסי ש"ס וילנא השם "שיטה מקובצת" להגהות שהעתיק ר"א איינושטיין²⁵ מתוך התלמוד שנחשב על ידו לתלמודו של ר"ב אשכנזי²⁶.

יש לקבוע בוודאות ששמו של החיבור שבכ"י הוא: "בנין שלמה לחכמת בצלאל". את מיטב שנותיו הקדיש ר' שלמה עדני לכתיבת "מלאכת-שלמה". כיון שעסק כל ימיו בהשוואת הנוסחאות ובבדיקת הגירסאות²⁷ היטיב לדעת את הערך העצום הטמון ברישומי רבו, ר' בצלאל אשכנזי, בתלמודו, ונטל על עצמו (בעת שכבר עמד לפני סיום מלאכת-שלמה), את המשימה הכבדה לערוך ולסדר את כל ההגהות והליקוטים הללו לחיבור שלם. מלאכתו לא היתה בגדר העתקה גרידא, אלא הרבה יותר: ממש סידור ועריכה, כפי שיתבאר להלן. בשל חלקו בחיבור זה, נתן לו ר' שלמה עדני שם: "בנין שלמה לחכמת בצלאל" — רמז לחלקו של רבו ולתרומתו שלו לחיבור²⁸. אין ספק שאילו היו הגהותיו של ר' בצלאל אשכנזי חלק מחיבורו

נימ' דשרי וכמ"ש בדף קל"ז ע"א באמצע העמוד מה שהבי' הרה"ג הנ"ל בעני' ור"ש גמל גמל שני פעמי' וכו' וכן כל מה שהבי' אשר נלאיתי לציין. ידידי הרב הגאון המפורסם ראשון לציון כמהר"א אשכנזי נ"י לע"ע הראה לי בס' תשו' נבחר מכסף להרב הגאון המוסמך כמהר"י פינטו ז"ל שנדפס מחדש בעובי ארם צובה יע"א ביו"ד ס' טו"ב פסק מהגאון הקדוש מהר"א בן ארחא ז"ל שהביא דברי תוס' אשר אינם לפנינו במס' תמורה דף י"ב ד"ה ואין המ' וכו' בשם רבינו בצלאל ז"ל בליקוטי וכן והן הגה אשר תמצא באור הגנוז הזה". לאיזכור הגהות, ליקוטי או נימוקי ר"ב אשכנזי לקדשים ראה גם במקורות דלהלן: הלכות יום טוב לר"י אלגזי (פירוש להלכות בכורות לרמב"ן), ליוורנו תקנ"ד, עפ"י המפתח שבראש הספר (נדפס רק בדפוס ראשון הנ"ל, אבל נשמט במהדורות שלאחריו); דרך הקדש לר' חיים אל-פאנדארי, נדפס בסוף ספר מגיד מראשית, קושטא ת"ע, דף ה', ע"א; ברכי יוסף לרב חיד"א, חיו"ד, ס' רנ"ח, דף נ"ב, ע"ד, וס' רנ"ט, דף נ"ה, ע"ג, ד"ה ותבט (עפ"י מהדורת וינא תר"ך); פתח עינים לרב הנ"ל, מנחות ק"ח, ע"א; ערכין ב', ע"א; ג' ע"ב; ה', ע"ב; י"א ע"א; כ' ע"א; תמורה ב', ע"ב; כריתות ג', ע"א.

24 ראה להלן עמ' 79, והערה 51.

25 מן הראוי להדגיש שלא ר"א איינושטיין הוא אשר הכתיר את ההעתיקה בשם "שיטה מקובצת". בחתימת מסכת מידות אנו מוצאים את דבריו, וז"ל: "והנה ה' אינה ברב חסדיו להוציא לאור תעלומה את הגהות וחידושים אשר אסף וליקט הגאון ר' בצלאל אשכנזי ז"ל בעל שיטה מקובצת, על סדר קדשים...".

26 על השם "שיטה מקובצת" שבספר "מזבח כפרה" לר' יעקב פייתוס, ראה להלן עמ' 82. כפי שיתברר, יש יסוד לחשוב שמקורה של השיטה לבכורות הוא אמנם בהגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי, וא"כ יש להקדים את הכתרת הגהות ר"ב אשכנזי לקדשים בשם: "שיטה מקובצת", בכמה עשרות שנים (ליוורנו, תק"ע), ואף כאן זהו מעשה ידי המדפיס והמו"ל.

27 לבד מ"מלאכת שלמה" ומן החיבור דנן, בהם עסק בבדיקת נוסח המשנה והתלמוד ומפרשיהם — רש"י ותוספות, כתב ר"ש עדני גם ספר "דברי אמת" שבו כלל פירושים חשובים למילים, הערות דקדוקיות ולשוניות ובדיקת נוסח המסורה. ככה"י של הספר הזה הרבה להשתמש הרב חיד"א בספרו חומת אנך, על התנ"ך, ומרבה לצטט מתוכו, וכן מזכירו בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך דברי אמת, ומערכת גדולים, ערך שלמה עדני. אין ידוע היכן נמצא כה"י כיום וחבל על דאבדיו. ראה עוד לענין זה: מ. בניהו, רבי חיים דוד אוזלאי, ירושלים תשי"ט, עמ' קל"ד.

28 על שמו של החיבור, ראה גם להלן, עמ' 92—93.

"שיטה מקובצת", לא היה תלמידו, ר' שלמה עדני, מכתיר את החיבור בשם משלו, על אף חלקו האישי בסידור החומר ובעריכתו.²⁹ את שמו של החיבור, שעד כה לא עמדו עליו, אנו שואבים מ"מלאכת-שלמה". עשר פעמים מזכיר הר"ש עדני את חיבורו זה, וכל הציטוטים מתאימים בדיוק לאמור בכה"י הנדון:³⁰

1. במלא"ש לזכרים ז', ה', סד"ה כל שהיא פסולה, נאמר: "ומראש מתניתין עד אמר ר"ל הפיגול והנותר שבגמרא בפ' התערובות דף עח אינו מפ' רש"י ז"ל כי כל הספרים מכתיבת יד אינו כלשון הדפוס והרבה לשונות מביאין התוס' ז"ל בשם רש"י ז"ל ואינם בדפוס ובספרי היד הם. כך כתב הרב בצלאל אשכנזי ז"ל וכמו שתמצא בחבורי הנקרא בנין שלמה לחכמת בצלאל".

ובכ"י הר"ש עדני אנו מוצאים: "נמצא המשנה עד אמר ריש לקיש הפגול והנותר גמ' שבדף עח א' אינו מפ' רש"י ז"ל כי בכל הספרים מכתיבת יד אינו כלשון הדפוס והרבה לשונות מביאין התו' בשם רש"י ז"ל ואינם בדפוס ובספרי היד הם". לעומת זאת יש שינוי רב בנוסח ההגהה שבשטמ"ק שבדפוס וילנא, דף ס"ח, ע"א, ציון ט"ו, ע"ש, והתייחסותו של הר"ש עדני במלאכת-שלמה לכה"י שלו מוכחת בעליל.³¹

2. במלא"ש למנחות י"א, ט', סד"ה נאכל ל"א, כתב: "והרא"ש ז"ל האריך בענין זה בתוספותיו ולאחבת הקיצור לא העתקתי פה דבריו ז"ל הנה הנם תמצאם בשלימות בספר בנין שלמה לחכמת בצלאל שבניתי אני ההדיוט בס"ד ע"ש כאן בסוף פירקין". ואכן בכ"י ר"ש עדני, בסוף פרק י"א של מנחות (דף קס"ג, ע"א), נמצא: "וז"ל הרא"ש ז"ל בתוספותיו במס' ערכין פ"ב...". ואילו בשטמ"ק שבש"ס וילנא ליתא.

3. במלא"ש לחולין ב', ו', נמצא: "ותמהתי על הרב בצלאל אשכנזי ז"ל שהגיה בתלמודו בתוס' ד' ל"ח דבור המתחיל גועה אפילו לרשב"ג כמו שהעתקתי בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל ולא הגיה כן לא שם בגמרא ולא שם ברש"י ז"ל". אף כאן אנו מוצאים את גירסת ר"ב אשכנזי בכ"י ר"ש עדני (בדף קכ"ט, ע"א), וכן הוגה גם בשטמ"ק שבש"ס וילנא, חולין ל"ח, ע"א, ציון י"ט, שהרי השיטה לחולין נדפסה, כאמור לעיל, עפ"י כ"י הר"ש עדני.

29 על כך שההגהות שבכ"י ר"ש עדני אינן "שיטה מקובצת", כבר עמד א. אפשטיין בנספח למאמרו: Der Gerschom Meor ha-Golah zugeschr. Talmud-Commentar. שהתפרסם בספר היובל לשיינשניידר (החלק הלועזי), לפסטיא תרנ"ו, עמ' 142. (בדבריו על שיטה מקובצת על מסכת בכורות, וינא, 1878, צ"ל כריתות ולא בכורות). יצוין שאת דבריו ביסס אפשטיין רק על השוני שבין ה"שיטה" הידועה לבין ההגהות שבכה"י דנן.

30 פעמיים בלבד מזכיר ר"ש עדני את חיבורו זה ואין בידינו לאשר את זהותו עם כה"י דנן, וזאת מן הסיבה שכה"י חסר 16 דפים בראשו והינו קטוע בסופו. ר' איזכור החיבור במלא"ש לזכרים א', ד' ולשביעית ו', ה'.

31 הגהה זו בלשון המצויה בכה"י דנן, ובמלאכת-שלמה, אנו מוצאים גם בשני טפסים נוספים של גמרא וזכרים אשר עליהן הגהות מיוחדות בחלקן לר"ב אשכנזי, והן: הגהות, כ"י הרב מימון (ראה להלן, עמ' 85), והגהות המצויות על גליון גמרא וזכרים שברשות בית הספרים הלאומי בירושלים (ראה להלן, עמ' 86). עובדה זו תומכת בהנחה שאמנם שימש תלמודו של ר"ב אשכנזי כמקור לכותב ההגהות הנ"ל, אם כי אין לדעת אם השימוש היה מכלי ראשון דוקא.

4. במלא"ש לבכורות ח', א', נמצא: "...וגם פה בתוס' חצוניות בכתיבת יד הקשו ותרצו ותמצאנו כתוב בספר ההגהות שקראתי בנין שלמה לחכמת בצלאל", ואכן נמצאת בכ"י ר"ש עדני (בדף קס"ב, ע"ב — קס"ג, ע"א) מובאה גדולה בשם תוס' חצוניות בענין זה.
  5. במלא"ש לכריתות ד', ב', ד"ה שבת ויוה"כ, כתב: "כתב הרא"ש ז"ל בתוספותיו... ע"כ והוא קיצור דברי תוס' שבכתיבת יד אשר העתקתי בספר חכמת בצלאל שחברתי וקראתי בנין שלמה לחכמת בצלאל". ואכן נמצא בכ"י ר"ש עדני (בדף רכ"ב, ע"א): "...וז"ל הרא"ש ז"ל בתוספותיו...", ומובאים שם הדברים להם מציין הר"ש עדני. ובשטמ"ק שבש"ס וילנא ליתא.
  6. במלא"ש למעילה ר', ה', ד"ה נתן, כתב: "ועיין עוד בהעתקתי להגהות הרב ר' בצלאל אשכנזי ז"ל בפרק זה בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל". כאן אין פירוט של ההגהות המסוימות אשר אליהן מכוון הר"ש עדני, ומכל מקום ההגהות בענין זה הנדון על ידו, מצויות בכתב ידו בדף ר"מ, ע"א.
  7. במלא"ש לתמיד ג', ח', ד"ה מיריחו היו שומעין, נמצא: "וז"ל הראב"ד ז"ל בפירושו לרישא קול הצלצל... ע"כ אלא שמאריך ז"ל יותר בתירוץ הלז כמו שתמצאנו בפרק זה בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל", והדברים מובאים בכ"י הר"ש עדני (בדף רמ"ח, ע"ב), ואילו בשטמ"ק שבש"ס וילנא ליתא.
  8. במלא"ש לדמאי ז', א', מציין שלשון הר"ע בפירושו למשנה, שם, היא עפ"י הר"ש, וכתב: "אמנם כבר מצאתי בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל מוגה שם בר"ש ז"ל שמחק מלת מודד... וכמ"ש בס' ההגהות שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל". ואכן מצויה הגהה זו בסוף כה"י³².
- מכל האמור ברור, איפוא, שכ"י ר"ש עדני הנדון אינו "שיטה מקובצת" אלא ספר ההגהות והליקוטים של ר' בצלאל אשכנזי בתלמודו, שתלמידו ר' שלמה עדני ערכם וקראם בשם "בנין שלמה לחכמת בצלאל"³³.

32 הגהות ר"ב אשכנזי על פירוש הר"ש לזרעים, פורסמו מתוך כה"י דגן בשנת תשי"ח ע"י הרב י"ל הכהן מימון בספר היוכל לסיני (ראה להלן, עמ' 80), ושם מצויה ההגהה המצוינת בזה בעמ' קכ"ד. אע"ר שכשנה לאחר מכן נתפרסם מאמרו של ע. צ. מלמד (ראה הערה 19 לעיל), ושם מזכיר המחבר בעמ' ש"ס את הקטע הנ"ל מתוך מלאכת-שלמה לדמאי שבו נזכר חיבורו של ר"ש עדני, ועל כך הוא מעיר: "ור"ש עדני גם הוא עסק בהגהות ר"ש בספרו בנין שלמה לחכמת בצלאל". מאחר ומאמרו זה של פרופ' מלמד הוכן לקראת הכנס הארצי השנתי הראשון לתורה שבעל פה שנערך בשנת תשי"ח, לא היה לפני המחבר נוסח כ"י ר"ש עדני לדמאי שנתפרסם, כאמור, מאוחר יותר, ולא יכול היה לקשר בין הדברים.

33 יש להדגיש שבמסקנה זו אין משום שלילת אפשרות קיומה של "שיטה מקובצת" לקדשים כחיבור עצמאי אחר. מקור אחד שעשוי אולי להצביע על קיומה של "שיטה מקובצת" לקדשים, הם דבריו של הרב חיד"א בשם הגדולים, מערכת גדולים, ערך בצלאל אשכנזי: "וחיבר שיטות על התלמוד מקובצות מרבוותא קמאי... וראיתי מכ"י על שבעות וחולין וסדר קדשים וגיטין סוטה נזיר". ושם אין הכוונה כאן אלא להגהות ר"ב אשכנזי שבכ"י ר"ש עדני, או בכ"י אחר? עכ"פ להגהות ר"ב אשכנזי ייחד הרב חיד"א ערך בפני עצמו, במערכת ספרים, אות ה', סי' ל"ד. ר"ב אשכנזי עצמו מזכיר בשטמ"ק לכתובות ל"ד, ע"א, את חידושו לחולין, ויתכן שזה החיבור לחולין שעליו מוסר הרב חיד"א לעיל, שהוא חיבור נפרד מן החיבור הכללי על סדר קדשים, שאינו אלא אותן הגהות שנערכו וסודרו ע"י ר"ש עדני. מר בנימין ריצ'לר היפנה תשומת-לבי לכ"י של שטמ"ק לחולין. כ"י זה נזכר בתוך רשימת ספרים וכ"י שפירסם

על מלאכת ההעתיקה והעריכה של ר' שלמה עדני בעקבות זיהויו של כה"י דנן עם ספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל", ניתן מעתה לעמוד על תרומתו של ר"ש עדני לחיבורו של רבו. א. אפשטיין כתב³⁴ עליו שהעתיק וסידר את הגהות ר' בצלאל אשכנזי, וא. מארכס כתב עליו³⁵: "המעתיק, ובמידה מסוימת העורך, של "שיטה מקובצת" לסדר קדשים נדרים ונוזיר". אכן, בראש ובראשונה מתבטאת חשיבות פעולתו של הר"ש עדני בשיוכם של ההגהות והליקוטים שנרשמו על הגליון, לטכסט התלמודי או לפירושו רש"י והתוספות, הכל לפי הענין. על קשיים אלה שעמדו בפני ר"ש עדני, אנו למדים מתוך דבריו שרשם בקולופון שבסוף מסכת נוזיר (דף רע"א, ע"א):

"ובעניי נלע"ד שעדין אנו צריכים למודעי בהגהותיה כי רבו במאד מאד והרבה הגהות העתקתי ולבי מהסס ומגמגם עליהן כי לא ירדתי לעומק ענין סדר תיקונם כי גם האותיות היו מטושטשות וגם כמה הגהות שלא נרשם מקומם וילאה המעתיק להעתיקן במקומן ובפרט שלא בעיון נמרץ ועד מקום שידי מגעת עשיתי ובתעיות ובתפלה ודאי מיעטתי ובודאי שהיא הכנה גדולה כבר למעיין ביושר להניף ידו על מה ששגגתי ויתקן גם הוא כפי חכמתו אחר שיטרח טרח גדול פן ישלח ידו שלא כדת ואכל שלא מעץ החיים לכן יתלה השגיאה בי אני המעתיק ולא ברב המגיה ז"ל... אני שלמה בר ישועה עדני רי"ת".

פרט לכך ניתן גם בחיבור גופו הד לקשיים אלה, כגון ההגהות לתוספות ובחים ל"ד, ע"א (דף כ"ו, ע"ב בכה"י): "שם וא"ל אין עושה שירים כי אם חוץ לזמנו מאי לאו אבל שאר פסולין אינם עושים שירים, כל זה ספק אם נמחק שם".

פה ושם אנו מוצאים גם הערות שונות משל ר"ש עדני, כגון:

1. מספר פעמים נזכרים בחיבור ראשי התיבות: "ד"ת". על פענוחם כתב הר"ש עדני (בדף קט"ו, ע"ב בכה"י): "אמר המעתיק שלמה עדני נלע"ד שבכל מקום שתמצא כתוב בחבור זה ד"ת רוצה לומר דעת תלמיד והם דברי הרב בצלאל אשכנזי ז"ל המגיה בענותנותו³⁶ וכן כתוב ג"כ בנמקי יוסף פ' יש נוחלים דף רכ"ה והוא לקוח מן התלמוד פ' גט פשוט דף קס"ה שהשיב ר' ירמיה לשואלים לו אני איני כדאי ששלחתם לשאול לי אלא כך דעתם תלמידכם נוטה, ואע"פ שתמצא

א.מ. פינר, בתוך: מצבות קברות הרבנים ואנשי השם, ברלין, 1861 (ללא שער), בעמ' 51. שם מובא מה שנמצא בראש הספר: "ברוך אתה ה' למדני חוקיך...". וראשי השורות המחרוזות מרכיבות את השם: בצלאל ברבי אברהם ד"ל. בתיאור כה"י נאמר בין היתר: "... כתב ספרדי ישן מאד, וכמה חכמים הסכימו שהוא כ"י מהרב המחבר עצמו". על מקום הימצאו של כ"י זה אין ידיעות, ואפשר שזה כה"י שעליו מדבר הרב חיד"א כנ"ל.

34 ראה מאמרו הנזכר בהערה 29 לעיל, בעמ' 141.

35 ראה מאמרו הנזכר בהערה 19 לעיל.

36 מסתבר שמרגליות שהסתפק בשאלת הזיקה שבין כ"י זה לר"ב אשכנזי (ראה הערה 16 לעיל), לא ידע על איזכור מפורש זה של בעל השטמ"ק, שמופיע גם בסוף ההגהות לנדרים.

שם בנמקי יוסף פ' מי שמת דף רל"א ע"א ³⁷ בהדיא כן דברי תורה נלע"ד שהוא טעות וצ"ל כן דעת תלמיד וכן שם בדפוס שאלוניקי הוא ד"ת בראשי תיבות כמו הראשון ועוד שם שלישי באותו עלה ד"ת בראשי תיבות גם בדף רל"ב ³⁸.

2. בהגהות לתמורה ד', ע"ב (דף קפ"ט, ע"א של כה"י) מוצאים אנו הערה הנוגעת לשיטת התיבור: "וכבר הודענו כמה פעמים שדוקא כשכתוב התוס' בה"א ר"ל החכם המגיה זה"ה להודיע מקום הדבור דשייך להלכה. אבל כשאומר תו' בלא ה"א ר"ל לבד שתענין שמה ותבין עוד ואינו אלא כמורה מקום היכן נזכר ענין זה בתוס' בגמ' זו או בפרק זה עצמו או בגמ' אחרת כדרך [...] מורי מקומות".

3. בהגהות לתמורה ו', ע"א (דף ק"צ, ע"ב של כה"י) מצויה בצד ההגהה של ר"ב אשכנזי גם הערת הר"ש עדני: "שם עד שלא מרחו מריחו ומעשרו ונותן לו כך הוגה ונוקד והודגש ³⁹ ולע"ד אני הדיוט המעתיק תימ' גדול הוא בעיני דהא מרחו בפתחות המם ובדגשות הריש הוא לשון צווי ומרחו בניקוד זה במם הוא כמו מרח א. [...] וצ"ע בכתבתו ז"ל לע"ד" ⁴⁰.

אין לנו התאריך של גמר מלאכת העריכה, אבל יש לנו תאריך תחילתה. כה"י פותח במסכת זבחים, ובסיומה אנו מוצאים כתוב: "וסליקא לה מסכת זבחים בעזר הנותן כת לעיפיים ולהולכי דרכים ואורחים. התחלתיה ביי"ח לירח סיון שנת השלום וסיימתיה בט"ו באב". תחילתה של המלאכה היתה אם כן בשנת שפ"א (1621),

37 על האפשרות שר"ש עדני מוסר כאן על קיומו של דפוס לא נודע של הרי"ף, ראה י. שפיגל, עוד על דפוסי הרי"ף שהיו לפני ר' שלמה עדני, עלי ספר, ב', תשל"ו, עמ' 235–236.

38 י. ד. אילן, מהדיר כה"י (הערה 3 לעיל), עמד יפה על הערתו זו של ר"ש עדני, וציננה בהערה 18 למבוא, כפתרון לשאלת זהות האיש המסתתר מאחורי ראשי תיבות אלו. ברם, לענ"ד ספק רב אם אכן זה פתרון של ראשי התיבות. צירוף ה"ת: ד"ת, נמצא תמיד בסיומו של דיבור בו ביקש ר"ב אשכנזי להוכיח דבר מה מתוך דיוק, ובעיקר מתוך דיוק בלשון רש"י או תוספות. כגון בבכורות כ"ב, ע"ב: "...צ"ע דהא הקשו התוס' לעיל גבי ציר זאת הקושי' ותירצו בה תירוצ' מרווח ד"ת". לא ברור כלל מה מקום יש להשתמש בביטוי המביע צניעות וענוה, ובפרט כאשר המחבר מעיר על שאלה הצריכה עיון. יתירה מזו: אם הפתרון של ד"ת הוא דעת תלמיד, כי אז מתבקש, לכאורה, שהמחבר יביע את דעתו, ואילו כאן הוא רק עורר שאלה ולא הביע כל דעה. ונלע"ד שהפתרון לר"ת אלו הוא: דוק (ו)תשכח. ביטוי זה מופיע לרוב בשיטה מקובצת בסיומם של דיבורים בהם ביקש ר"ב אשכנזי להוכיח דבריו מתוך דיוק בלשון רש"י, תוס' ואחרים. בפרט הוא מצוי בכתובות, שם בולטים הדברים שכתב ר"ב אשכנזי בשם עצמו, להבדיל מציטוט מובאות מדברי הראשונים ואחרים (ראה לדוגמא שטמ"ק לכתובות ו', ע"ב, ד"ה אלא מעתה, וי"א, ע"ב, ד"ה ואמר רב חייא; ב"ק ה', ע"א, ד"ה וכתב הרב שמואל הלוי; ב"מ ב', ע"א, ד"ה גם אפשר). עוד אנו מוצאים ביטוי זה בדברי ר"ב אשכנזי בספר המאמרים והדרשות כ"י (ראה הערה 1 לעיל, ולדוגמא ראה איזכור הביטוי בדפים 10, ב; 13, ב; 16, ב; 28, ב; 33, ב; 39, א; 112, א; של כה"י).

39 מכאן ניתן להביא ראיה נוספת לכך שהתלמוד שעל פיו נדפסה השטמ"ק בש"ס וילנא אינו תלמודו של ר"ב אשכנזי, והוא הדין ביחס לטופסי הגמרא, כ"י ירושלים הנ"ל. הגהה לענין הניקוד הנדון אינה מופיעה לא ב"שיטה מקובצת" הנדפסת, ולא בכ"י ירושלים (35 4°).

40 שתי ההערות הנ"ל שהובאו כאן כדוגמא לדברים משל ר"ש עדני עצמו הנמצאים בכה"י, נשמטו משום מה במהדורה החדשה של "שיטה מקובצת" למסכת תמורה (הערה 3 לעיל), כשם שנשמטו הגהות נוספות שבכה"י.

ור"ש עדני אף מוסר לנו כמה זמן נמשכה מלאכת ההעתקה של ההגהות לזבחים — כרבע מכה"ר — כחדשיים ימים. ברור שהמלאכה לא נמשכה יותר מאשר שלוש שנים, שכן במלאכת-שלמה מזכיר ר"ש עדני את חיבורו זה, ובחתימת מלאכת-שלמה נאמר שנסתיים בשנת שפ"ד (1624), ומסתבר, איפוא, שבאותה שנה כבר היה קיים "בנין שלמה לחכמת בצלאל".

האם הכיל כ"י ר"ש עדני הגהות למסכתות אחרות האם כלל חיבור "בנין שלמה לחכמת בצלאל" הגהות על מסכתות אחרות שאינן בכה"י שלפנינו? שאלה זו מתעוררת נוכח העובדה שכה"י קטוע בסופו. כאמור לעיל, מצויה חתימת ר"ש עדני בקולופון שבסוף מסכת נזיר, ואחרי זה כתוב: "וראיתי כי טוב ונעים להדר ולהנעים ולהעתיק הגהות שעל פי ר"ש בסדר זרעים...". ואז באות הגהות לפירוש ר"ש למסכתות פאה, דמאי וכלאים, כאשר מסכת כלאים נקטעת לקראת סיומה, בדף רע"ה, ע"ב, של כה"י. אח"כ חסר עד דף רפ"א, ובדף האחרון מצויות הגהות למסכת יומא מדף כ"ו, ע"א. אפשר להניח שבחמשת הדפים החסרים מצוי המשך ההגהות על פירוש הר"ש לזרעים, והחסר ממסכת יומא עד דף כ"ו. אישור מוחלט יש לנו רק לגבי ההגהות על פירוש הר"ש לשביעית — מסכת הבאה אחרי כלאים — שכן במלאכת-שלמה לשביעית ו', ה', כתב הר"ש עדני במפורש: "ועיי' בפי' הר' שמשון ז"ל עם ההגה"ה שהעתיקתי עליו בספר שקראתי בנין שלמה לחכמת בצלאל"⁴². ביחס לאפשרות שכה"י הכיל הגהות למסכתות נוספות, נשאלת תחילה השאלה: כלום כתב ר"ב אשכנזי עצמו הגהות בתלמודו גם למסכתות אחרות?

מסתבר, אכן, שהתשובה לכך חיובית. דבר זה מוצא אישורו הן במלאכת-שלמה, והן בחיבורים אחרים בהם בא זכרם של הגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי בתלמודו. הגהות ר"ב אשכנזי בתלמודו נזכרות גם במלא"ש לסדרים אחרים⁴³. נוסף על

41 דף רע"א, ע"א, של כה"י.

42 עפ"י הנחתו של פרופ' א. א. אורבך ש"יש לשער כי גם במקומות שהוא (= ר"ש עדני) כותב: "ואני מצאתי מוגה בפי' ר"ש ז"ל מפי' כת"י, או סתם: 'וכתוב בהר' שמשון המוגה', הכונה לספרו של ר' בצלאל אשכנזי" (בעלי התוספות, ירושלים, תשי"ז, עמ' 258), ניתן לשחזר לפחות חלק מהגהות ר"ב אשכנזי על החסר מסדר זרעים.

43 ראה איזכור ההגהות בתלמודו של ר"ב אשכנזי, במקומות הבאים במלאכת-שלמה למשנה: ש ב ת ד', א', ד"ה ובנעורת של פשתן דקה; ה', ד', ד"ה ובכל דבר שתתן לתוך פיה; ח', ג', ד"ה זפת וגופרית; כ', ג', ד"ה אין שורין את הכרשינין; כ"א, ב', ד"ה וחכ"א בין כך ובין כך; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לשבת במלא"ש לטהרות ד', ה'. ע י ר ו ב ין ב', א', ד"ה כמלא שתי רבקות; ב', ג', ד"ה ומותר להרחיק כל שהוא; ב', ה', ד"ה עוד בלשונו של ר"ע; ח', ו', ד"ה א"כ עשו לו מחיצה; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לעירובין במלא"ש לכלים ט"ו, א'. פ ס ח י מ ב', ה', ד"ה חלות תודה וריקני נזיר; ד', ט', ד"ה ששה דברים עשה חזקיהו מלך יהודה; ו', ב', ד"ה השיב ר' עקיבא; ו', ו', ד"ה שחטו שלא לאוכליו; ז', ד', ד"ה חמשה דברים; ז', ט', ד"ה בפי' ר"ע ז"ל; עוד נזכרות הגהות ר"ב אשכנזי לפסחים במלא"ש לפרה ט', ה' ונדה ה', ב'. ש ק ל י מ ו', ד', ד"ה ושנים באולם; ביצה ב', י', ד"ה עגלה של קטן; ג', ו', ד"ה אבל גמנין. ראש השנה ב', ז', ד"ה שכבר קדשוהו לשמים; ג', ב', ד"ה סוף פי' ר"ע ז"ל. ת ע נ י ת ב', י', ד"ה ואם התחילו (הגהות לשון רש"י בעירובין מ"א, ע"א, ד"ה ואם התחילו); ד', ד', ד"ה קרבן עצים.

כך, מרבה הרב חיד"א להביא מהגהותיו וליקוטיו של ר"ב אשכנזי בספריו⁴⁴,

מגילה ד', א', ד"ה הקורא. מועד קטן א', י', ד"ה הציר והצנור וד"ה וכל כבשין. יבמות ג', ז', ד"ה שלשה אחין. כתובות ה', ו', ד"ה הספנים; י"א, ה', ד"ה אבל אם עשו אגרת בקרת; י"ג, ט', ד"ה זה גובה. נדרים ב', ב', ד"ה לשבועה לא אוכל לך; ג', ב', ד"ה היו עמהן אחרים; ד', א', ד"ה חלוק וטלית; ח', ו', ד"ה ר' יוסי; ט', ז', ד"ה הותר האמצעי; י"א, י', ד"ה בוגרת ואביה קיים. נזיר ד', ה', ד"ה רבי אומר; ה', ה', ד"ה ואחד אמר הריני נזיר; עוד נזירות הגהות ר"ב אשכנזי לנזיר במלא"ש לנגעים ה', ה'. גטין ה', ג', ד"ה מכסים משועבדים; ו', ז', ד"ה כל זמן שאעבור. מכות ג', י"ד, ד"ה ושמרתם. שבועות א', ה', ד"ה אמרו לו; ג', ה', ד"ה שבועה שאתן לאיש; ד', ג', ד"ה אמר לעדים; ד', י', ד"ה עד שיהא מתכוין; ד', י"א, ד"ה שבועה שאין אנו יודעין; ד', י"ג, ד"ה יככה וכן יככה; ה', ג', ד"ה היו חמשה. עדויות ה', ו', ד"ה ואת מי נידו; ו', א', ד"ה ושנסקל. ובסדר טהרות: כלים א', א'; א', ב'; ו', ג'; ז', ג'; ח', ט'; ה', ט'; ו', ט'; ח'; י"א, ג'; י"א, ד'; י"א, ז'; י"א, ח'; י"ב, ג'; י"ג, ב'; י"ג, ד'; י"ג, ז'; י"ד, א'; י"ד, ג'; (2); י"ד, ד'; ט"ו, א'; ט"ו, ד'; ט"ו, ז'; י"ז, ב'; י"ז, ז'; י"ז, א'; י"ט, א'; י"ט, ג'; כ', א'; (2); כ', ב'; כ', ה'; כ', ו'; כ"א, א'; כ"ב, ג'; כ"ב, י'; (3); כ"ג, ב'; כ"ד, ה'; כ"ד, ט'; כ"ד, י'; כ"ד, ט"ז; כ"ה, ג'; כ"ה, ד'; כ"ו, ב'; כ"ו, ג'; (2); כ"ו, ד'; כ"ו, ה'; כ"ו, ו'; כ"ו, ט'; כ"ו, ז'; כ"ו, א'; כ"ז, ב'; כ"ז, ד'; כ"ז, ח'; כ"ז, ט'; כ"ז, י'; כ"ז, י"ג, ח'; כ"ט, ג'; כ"ט, ה'; ל', ב'; ל', ד'; אהלות א', ד'; ב', ג'; ד', ג'; ג', ג'; ד', ג'; ה', ג'; ה', ב'; ה', ו'; א', ו'; א', ז'; א', ח'; ב', ט'; ט"ו, י'; ד"ה בותר משניות סדר טהרות אין ר"ש עדני מביא מהגהות רבו, וההסבר לכך ניתן במלא"ש לנגעים ח', ו', בהגהה: "...ולא מצאתי מוגה בפ"י משנה זו ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות כאשר רמזתי קצת מהגהותיו שם". כדאי לציין שבעצם העובדה שר"ש עדני לא הזכיר בפירושו למסכת שלימה את הגהות רבו בתלמודו, אין כדי להוכיח שלאותה מסכת לא נמצאו הגהות, שהרי בכל מלא"ש ליוםא לא הגיה ר"ש עדני במלא"ש עפ"י הגהות ר"ב אשכנזי, ואעפ"כ מכיל כה"י שלו הגהות על יומא, כאמור לעיל, וכן נזכר בפירושו לנגעים י"ד, ט': "ותמתי שמצאתי מוגה בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל שם ביומא...".

44 ראה בספרו פתח-עינים, המציין לליקוטי מהר"ר בצלאל כ"י, במקומות הבאים: פסחים ג', ע"א; ד', ע"א, ועוד הרבה במסכת זו. ראש השנה ב', ע"ב. יומא י"א, ע"א; כ"א, ע"ב. סוכה מ"ט, ע"ב; נ"א, ע"א. מועד קטן י"ב, ע"א; י"ד, ע"א. ביצה ט"ו, ע"א. מגילה ד', ע"א, ועוד הרבה מאד במסכת זו (בדף כ"ה), ע"א, נזכרו "נמוקי רבינו בצלאל". תענית י"ד, ע"ב, ועוד הרבה במסכת זו. חגיגה י"ג, ע"א; י"ג, ע"ב ("נמוקי ר"ב"), ועוד. גטין ו', ע"ב (בדף ל"ז), ע"א נזכרו "הגהות רבינו בצלאל כ"י"). כמו כן נזכרים "לקוטי רבינו בצלאל בסוטה כ"י דף ל"ה", בפתח עינים לערכין ט"ו, ע"א. כן מוזכרו הרב חיד"א בספרו מראית העין סוכה כ"ו, ע"א. תענית י"ג, ע"ב. יבמות ס"ד, ע"א. וכן בספרו מדבר קדמות, מערכת ק', סי' ו' (מליקוטי רבינו בצלאל כ"י למסכת פסחים) ובספרו דבש לפי, אות ק', ערך קב ונקי (כנראה גם כאן הכוונה לפסחים). החיד"א מצטט מהגהות, או ליקוטי רבינו בצלאל, שבכ"י, גם בפירושו פתח-עינים למסכתות סדר קדשים, והנה, השוואת הנוסח שמביא החיד"א עם זה המצוי בכ"י ר"ש עדני, מעוררת ספק אם אמנם השתמש החיד"א בתלמודו של ר"ב אשכנזי, או באחת ההעתיקות שנעשו על פיו. יש אמנם שהנוסח זהה כמעט, כגון בפתח-עינים למנחות ק"ח, ע"א (ראה בדף כ"ה, ע"א של כה"י), לערכין ב', ע"א (ראה בדף קע"ב, ע"א של כה"י), ולערכין ו', ע"ב (ראה בדף קע"ד, ע"ב של כה"י). אבל לעומת זאת, הנוסח שבפתח-עינים לערכין ה', ע"ב, אינו זהה לזה המצוי בכה"י (דף קע"ד, ע"א), אלא מתאים יותר למצוי בשטמ"ק הנדפסת בש"ס וילנא, ציון י"ד וט"ו. וכן בערכין ט"ו, ע"א, מובא נוסח השונה מזה שבכה"י (דף קע"ח, ע"ב), והפעם שונה גם מן הנדפס, ציון ד'.

וכן מחברים אחרים⁴⁵. יש, איפוא, מקום לשאלה האם הכיל כה"י הגהות למסכתות אחרות.

תשובה ברורה ומוחלטת לשאלה זו – אין. ברם רמז מסוים ניתן לנו ע"י הר"ש עדני שכתב בפתיחה להקדמת הרמב"ם לסדר טהרות⁴⁶: "...כאשר עשיתי בספר בנין שלמה שהם הגהות על תלמוד סדר קדשים וזולתו". משמע מכאן, שעיקרו של החיבור הוא התגהות על סדר קדשים, אלא שנוספו גם הגהות לזולתו, וכאן סתם ר"ש עדני ולא פירט. ברור עכ"פ שאין לחשוב שכה"י הכיל הגהות על סדר שלם נוסף. אפשר שמלכתחילה לא כלל החיבור אלא הגהות על סדר קדשים ומסכתות נדרים ונזיר, שכן התיימת הר"ש עדני מופיעה בסוף מסכת נזיר, ולכך הכוונה בנאמר: "הגהות על תלמוד סדר קדשים וזולתו". ולאחר מכן, חזר לראש התלמוד והחל להעתיק את הגהות רבו על פירוש ר"ש לסדר זרעים, והמשיך בסדר מועד⁴⁷. אין לדעת אם הספיק ר"ש עדני להעתיק הגהות ממסכתות אחרות מסדר מועד, לבד ממסכת יומא, והגהותיהן של אילו מסכתות העתיק. יתכן גם שביקש להעתיק את ההגהות שבכל תלמודו של רבו, אלא שלא הספיק ונפטר, שכן בשנת שפ"ד – שנה שבה סיים את מלאכת-שלמה, היה בן נז שנים, וכנראה שלא האריך ימים הרבה יותר⁴⁸.

ועוד עובדה חשובה הראויה לציון: למרות שהגהות ר"ב אשכנזי בתלמודו למסכתות שונות, נזכרות עשרות פעמים במלאכת-שלמה, מכל מקום איזכור "בנין שלמה לחכמת בצלאל" לא נמצא אלא בקשר למסכתות מסדר קדשים ולפירוש הר"ש לזרעים. עובדה זו ללא ספק אומרת דרשני.

הוא הדין ביחס למובא בערכין כ', ע"א, שנוסחו שונה הן מזה שבכה"י (דף קפ"א, ע"א), והן מן הגדפס, ציון י"ג. ובפתח-עינים לתמורה ב', ע"ב, מצטט הרב חיד"א מתוס' כ"י עפ"י לקוטי רבינו בצלאל, ואין דיבור זה מצוי כלל בכ"י ר"ש עדני, אבל מצוי בשטמ"ק שבש"ס וילנא, ציון ט"ו. יצויין שהרב חיד"א התייחס לגמרות הנ"ל שבידו לא כהעתקה של הגהות ר"ב אשכנזי, אלא כמקור. שהרי בפתח-עינים לערכין י"א, ע"א, על התוספות ד"ה מנין לבכורים, הוא כותב: "ואחר זמן רב אנה ה' לידי גמרת ערכין מוגהת מרבינו בצלאל ושם אני מוצא שהגיה בד' התוס' כמו שהגהתי עליו לבי". כפי שיתברר להלן, הבחין חיד"א היטב בין לקוטי רבינו בצלאל עצמו, לבין לקוטי עפ"י העתקה מאוחרת. ראה, לדוגמא, דבריו בפתח-עינים לביצה י', ע"ב, ד"ה והנה: "והנה מצאתי בלקוטי מהר"ר בצלאל אשר הבי' מהר"ר אברהם פליף בלקוטיו כ"י...". וראה גם הערה 92 להלן.

45 כר' אברהם הלוי, המביא מליקוטיו על גליון מסכת נדה, ראה הערה 5 לעיל, ומהר"ם בן חביב המביא מהגהותיו על פירוש הר"ש לזרעים, ראה הערה 53 להלן.

46 נדפסה בראש סדר טהרות שבהוצאת ראם, וילנא תרס"ה.

47 עם זאת יש לציין, שכאמור לעיל, מזכיר ר"ש עדני במלא"ש פעמיים את "בנין שלמה ושביעית ו', ה'". יודגש שאיזכורים אלה אינם מופיעים במלא"ש כהגהה מאוחרת (וכאלה יש הרבה בכה"י), שכן בדיקת כ"י ורשה 267 של מלא"ש (עפ"י תצלומו במכון לתצלומי כ"י בירושלים, מס' 11843) מגלה שהדברים מצויים בגוף החיבור (דף 36, ב, ו"56, ב של כה"י). לפי זה, שייכות, לכאורה, גם ההגהות על פירוש ר"ש לזרעים ל"בנין שלמה" במקורו.

48 נפטר בשנת שפ"ה (1625), ועכ"פ לא הרבה יותר מאוחר. ראה בערכו Adeni Solomon Bar Joshua באנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), כרך 2, עמ' 265. י. לוינ-שטיין, דור דור ודורשיו, תל אביב תש"ט (צילום), אות ש', ס' תנ"ז: שפ"ח, אבל אני יודע מה המקור לכך. בספר אוצר הרבנים לרב נ. צ. פרידמן, תל אביב תשל"ו, מס' 18558, נכתב שנפטר בשנת ר"צ, וברור שהוא שיבוש.

מה נדפס עד כה מתוך כ"י ר"ש עדני?

חלקים מתוך כה"י יצאו לאור בזמנים ובמקומות שונים; אכן, גם מה שנדפס לא תמיד נעשה בצורה מתוקנת. להלן נסקור את חלקי כה"י שכבר נדפסו.⁴⁹

1. יומא. החלק אשר נדפס לראשונה מתוך כה"י היה דוקא הדף האחרון שלו, שבו מצויות ההגהות למסכת יומא. פרסום זה נעשה בתוך המאמר בו תואר כה"י לראשונה. במאמרו: "על שטות מקובצות לרבינו בצלאל אשכנזי ז"ל", כותב א. יעלינעק⁵⁰: "בתוך כ"י של מ"ס פה ווינא איש ירא אלהים כה"ר עקיבא שלעזיג-גער... ראיתי קובץ גדול... כולל שטות מקובצות... והדף האחרון קרוע ומטושטש ובלוי ומצאתי בו קצת שטה מקובצת על מסכת יומא ולמען הציל הפלטה היקרה הזאת משני הזמן אמרתי להוציאה לאור ע"י הדפוס". ההגהות אשר פרסם יעלינעק הן לדפים כ"ו, ע"א—מ', ע"א.

2. כריתות. הראשון אשר הדפיס הגהות למסכת שלימה היה ר' עקיבא שלעזיגנער, הנזכר לעיל, שהוציא לאור בוינא תרל"ח (1878): "שיטה מקובצת על מסכת כריתות הוא מעשה ידי אומן האדם הגדול בענקים הרב המוסמך הגאון כמוה"ר בצלאל אשכנזי זצ"ל... נדפס מתוך כתב יד מקנת כספי אשר נכתב ע"י הרב הגאון מהו' שלמה עדני ז"ל תלמידו של בעל המחבר ז"ל". המו"ל הנ"ל עשה מלאכתו נאמנה, ומתוך השוואה עם כה"י מתקבל הרושם שהעתקה היא שלימה.⁵¹

3. חולין וסוף מנחות. מדפיסי ש"ס וילנא השתמשו אף הם, כאמור לעיל, בכ"י ר"ש עדני, להשלמת עיקר החסר בכה"י שעל פיו הדפיסו את רוב "שיטה מקובצת" לקדשים. בשנת תרמ"ה יצאה לאור מסכת מנחות ובה נדפסו ההגהות מתוך כה"י דנן לסוף המסכת — מראש דף ק"ו, ע"א, עד דף ק"י, ע"א. בשנה שלאחריה יצאה לאור מסכת חולין ובה נדפסו ההגהות למסכת כולה מתוך כה"י.

מהשוואת הנוסח הנדפס בש"ס וילנא עם זה שבכה"י, מתברר שהרבה הגהות נשמטו בדפוס, הן בהשלמה למנחות, והן בהעתקה השלימה של הגהות מסכת חולין. כך, לדוגמא, נשמטה במנחות ההגהה הראשונה לרש"י בדף ק"ו, ע"א (דף קכ"ד, ע"ב של כה"י): "לחלות וגבי כולה ריקין תניא לעיל מה היא מושחן כמין כי כצ"ל". וכן נשמטו מראי מקומות שציין להם ר"ב אשכנזי בתלמודו, כגון בדף ק"ז, ע"א (דף קכ"ה, ע"א של כה"י): "שם הרי עלי עולה יביא כבש ג"ב תמורה דף כ' ע"א". וכן בחולין נשמטו הגהות כגון זו האחרונה לדף ג', ע"א (דף קכ"ו, ע"א של כה"י), לתד"ה אלא מהכא: "בפרק בתרא דע"ז וההיא כצ"ל", או ההגהה לגמ' בדף ד', ע"ב: "אי משומד לדבר אחר היינו משומד לערלות כצ"ל". וכן

49 הכוונה לחיבורים שמקורם בכה"י דנן אינו מוטל בספק.

50 ראה הערה 15 לעיל.

51 בראש הספר הדפיס המו"ל את הסכמתו של ר' אברהם אשכנזי, הראשון לציון ורבה של ירושלים, שניתנה בשנת תרל"א. הסכמתו של הר"א אשכנזי מובאת גם ע"י מדפיסי ש"ס וילנא, ל"שיטה מקובצת" שהדפיסו הם (ראה בעמ' 64 לעיל ובהערה 23 לעיל). לדמותו ולתולדותיו, ראה הערת המהדיר בספר תולדות חכמי ירושלים, ח"ג, עמ' 283 (ולרשימת הספרים המובאת שם, אשר עליהם הסכים ר"א אשכנזי, יש להוסיף את שני החיבורים הנזכרים כאן), וי. גליס, מגדולי ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' נ"ב—נ"ח. וראה: הראשלי"צ הרב י. נסים, במבואו לספר "חוקת הדיינים", ירושלים, תש"ל, עמ' 24—30.

נשמטו מראי מקומות, כגון בדף ט"ז, ע"א (דף קכ"ז, ע"א, של כה"י): "דלמא פרושי קמפרש לה נ"ב תוס' בכורות דף ל"א ע"ב", ועוד הרבה.

4. ר"ש לזרעים. בשנת תשי"ח פרסם הרב י. ל. הכהן מימון את מאמרו: "רבי בצלאל אשכנזי וספריו"⁵², ושם כתב שנמצא ברשותו תצלום "מכתב ידו של רבי בצלאל שהעיר על פירוש הר"ש לזרעים"⁵³, ולדוגמא הדפיס בתוך מאמרו זה את ההגהות על פירוש הר"ש למסכתות פאה ודמאי, וציין: "ומקוה אני להדפיס את הגהותיו של רבי בצלאל על הר"ש על שאר המסכתות במקום אחר". כאן לא דק המחבר, שכן ההגהות על פירוש ר"ש אינן נמשכות בכה"י אלא על מסכת אחת נוספת בלבד, והיא: כלאים, ואף זו נקטעת לקראת סיומה, וכה"י חסר בסופו. אין להניח שבידי המחבר היה המשך ההגהות במקור אחר.

5. נזיר. לראשונה נדפסו מתוך כה"י הגהות למסכת שלימה שלא תחת השם המוטעה: "שיטה מקובצת", ע"י ר' משה יהודה הכהן בלוי, שהו"ל בשנת תשל"ד את "הגהות רבינו בצלאל אשכנזי" על מסכת נזיר⁵⁴. בהקדמתו כותב המהדיר: "רבינו בצלאל רשם בגליון הש"ס שלו הגהות רבות, וכן עשה סימנים נקודות וקוים על התיבות. מן הש"ס הזה העתיק תלמידו רבינו שלמה בן ישועה עדני... את כל ההגהות והסימנים בדיוקנות יתירה וטרח הרבה לעמוד על דעת רבו וכונתו בסימנים ובתיקונים ההם". גם הרב בלוי עשה מלאכתו בדקדוק רב, וכך אם אירע פעם שבקטע אחד שבכה"י שולבו הגהות משנים ושלושה עמודים רצופים, דקדק המהדיר ושייך כל הגהה לדף ולעמוד המתאימים⁵⁵, ואם יש במהדורה זו שיבושים, מסתבר שאין הם אלא טעויות דפוס⁵⁶.

6. בכורות ותמורה. לאחרונה ניכרת יוזמה להוצאתם לאור של כל חלקי כה"י, בשלבים, וכבר נדפסו בשנת תשל"ה שני החלקים הראשונים: שיטה מקובצת לבכורות ולתמורה⁵⁷. החדוש החשוב כאן הוא שהפעם לפנינו מהדורה עם מבואות, ביאורים ומראי מקומות.

52 סיני, ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' פ"ט—קכ"ה. לפירוש ר"ש לזרעים, מוגה ע"י ר"ב אשכנזי, ראה עמ' ק"ב ואילך.

53 הרב קלמן כהנא, במהדורה המדעית שפרסם למסכת שביעית, תל אביב תשל"ב, כותב בעמ' ג' של ההקדמה, הערה 6: "כת"י זה חשבו הרב מימון בטעות לכתב יד של ר' בצלאל אשכנזי, כ"י זה הינו של ר' שלמה עדני... בסיום ההגהות למסכת נזיר חתום: אני שלמה בר ישועה עדני... לפי זה נכתבו ההגהות ע"י ר' שלמה עדני...". למקרא דברים אלה, עלול להתקבל הרושם כאילו אין כל קשר לכה"י דגן עם ר"ב אשכנזי. אבל למעשה אין לתלות ברב מימון אלא חוסר דיוק בכך שכתב "כתב ידו של רבי בצלאל", בעוד שאין זו אלא העתקה מכתב ידו. הגהות ר"ב אשכנזי על פירוש ר"ש לזרעים נזכרות בפירוש פני-משה למהר"ם בן חביב על ברכות (כ"י), ומתוכו מצטט דוד ששון בקטלוג אהל-ידוד שלו, חלק א, עמ' 106: "עכ"ל הר"ש מוגה מספרים של האר"י והר"ב אשכנזי זלה"ה". ומסתבר, איפוא, שמהר"ם בן חביב השתמש בספר עצמו, ולא בהעתקת ר"ש עדני או העתקה אחרת.

54 הגהות רבינו בצלאל אשכנזי לנזיר, נדפסו בתוך: שיטת הקדמונים על מסכתות נזיר וזבחים ערכין ותמורה, מאת משה י. הכהן בלוי, ניו יורק תשל"ד.

55 ראה מהדורת בלוי הנ"ל, בהגהות לנזיר מ"ו, ע"א, והשווה למצוי בדף רס"ח, ע"ב—רס"ט, ע"א של כ"י ר"ש עדני.

56 כגון בהגהה לדף כ"ב, ע"ב, בגמ', נדפס: "דבעי רמי בר צמא", ואינו אלא "רמי בר חמא", כמובן (דף רס"ד, ע"ב של כה"י).

57 ראה הערה 3 לעיל.

גם במהדורה זו הוכתרו הגהות ר"ב אשכנזי בשם הלא-נכון: "שיטה מקובצת", ובנוסחים השונים של השטמ"ק לקדשים רואה המהדיר מהדורות שונות. אין המהדיר מבסס דעתו זו אלא על העובדה שקיימים שינויים בין שטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא, לבין השטמ"ק בהעתקת הר"ש עדני, ומסקנתו היא (בהקדמתו לבכורות) "שהדבר ברור כי הש"ס למסכתין — וכן על כל סדר קדשים — נכתבו על ש"ס דפוס ויניציאה בכמה מהדורות, ועוד נזכרה בארוכה נקודה זו בס"ד במבוא לש"מ למסכת תמורה". ברם, במבוא למסכת תמורה אין המהדיר מוסיף פרטים חדשים לביסוס קביעתו הנ"ל, אלא חוזר שוב על דבריו האמורים.

המהדיר לא פקפק כלל בייחוסה של השטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא לר"ב אשכנזי. אבל כפי שהוברר לעיל, כ"י ר"ש עדני הוא לבדו מייצג את נוסח הגהותיו של ר"ב אשכנזי בתלמודו (ואף כ"י זה אינו שטמ"ק, כאמור), והנדפס בש"ס וילנא אינו מבוסס אלא בחלקו על הגהותיו של ר"ב אשכנזי. לכן נראה שאין מקום לדבר על מהדורות שונות של שטמ"ק⁵⁸, וגם לא על מהדורות שונות של הגהות ר"ב אשכנזי לקדשים, וכ"י הר"ש עדני הוא שצריך לשמש יסוד להוצאתם לאור של הגהות וליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי לקדשים.

כיון שהמהדיר ראה בהעתקת הר"ש עדני רק אחת מבין מספר מהדורות, לא ייחס לכה"י את החשיבות הראויה, ותחת אשר ראוי היה בודאי לקבוע את נוסח כה"י כיסוד הספר, קבע המהדיר, בהדפסת שטמ"ק לבכורות, את הנוסח הנדפס בספר "מזבח כפרה" (ר' להלן) כיסוד לו, התיקונים וההוספות שעל פי כה"י הוכנסו בסוגריים מרובעים, וההגהות המרובות שבכה"י לא שולבו בגוף החיבור, אלא הודפסו כחלק נפרד בסוף הספר, תוך השמטת אותן הגהות שמופיעות בש"ס וילנא (כך עשה המהדיר גם בשטמ"ק לתמורה)⁵⁹.

אבל בעוד אשר טיבו של כ"י ר"ש עדני ברור לחלוטין, ואין כל ספק שמקורו בהגהות וליקוטים שנמצאו בתלמודו של ר"ב אשכנזי, הרי טיבו של "מזבח כפרה" לא ברור די הצורך. כפי שיתבאר להלן, יש אמנם יסוד לחשוב שלצורך הדפסת השטמ"ק שב"מזבח כפרה" השתמש המחבר, ר' יעקב פייתוס, בתלמודו של ר"ב אשכנזי, או בהעתקה שנעשתה מתוך תלמודו, אבל הוא לא הדפיס בספרו אלא את ליקוטי הראשונים, בעוד אשר את ההגהות לא הדפיס כלל, וכך חלק חשוב מאוד מ"ספר ההגהות" של ר"ב אשכנזי, הלא הן ההגהות עצמן, לא נדפסו שם. מה טעם היה, איפוא, להדפיס את הגהות ר"ב אשכנזי עפ"י "מזבח כפרה" ולהשלים עפ"י כה"י דגן, ואת ההגהות להדפיס בנפרד, בה בשעה שהכל חיבור אחד שנוסחו המקורי מיוצג דווקא בכ"י הר"ש עדני ? !

58 אכן, בשם הגדולים, מערכת גדולים, אות ב', סי' כ"ח, כתב הרב חיד"א שבאה לידו "שיטה מקובצת למציעא כ"י... והוא חומש או שתות משיטה מקובצת מציעא הנדפסת וזה מוכיח כי הרב ז"ל עשה מהדורות וזו שראיתי בכ"י היא מהדורא קמא...". אבל אין להקיש מב"מ לסדר קדשים, ובפרט שכלל לא הוברר שר"ב אשכנזי אכן כתב שטמ"ק לקדשים. ועוד: גם אם ביחס לחיבור שטמ"ק על ב"מ יש מקום לדבר על מהדורות, הרי שביחס להגהותיו של ר"ב אשכנזי על תלמודו, אין זה מתקבל על הדעת שהיו לו מהדורות של הגהות.

59 על שתי הערות שאינן מצויות בדפוס ושמכל מקום נשמטו במהדורה החדשה, ראה הערה 40 לעיל.

"שיטות" והגהות נוספות לקדשים המיוחדות

לר"ב אשכנזי

פרט ל"שיטה מקובצת" לקדשים שנדפסה בש"ס וילנא, מצויים מספר חיבורים נוספים לסדר זה, בדפוס ובכ"י, המיוחדים לר"ב אשכנזי. מהם, יש שהוכתרו בשם "שיטה מקובצת", ויש המוגדרים כהגהות וליקוטים לסדר קדשים של ר"ב אשכנזי. 1. מזבח-כפרה לר' יעקב פייתוסי, ליוורנו תק"ע, שבו הדפיס "שיטה מקובצת" למספר מסכתות מסדר קדשים⁶⁰. קיימת אי בהירות רבה באשר למקורותיו של ר"י פייתוסי בחיבור זה, וכאן המקום להעמיד דברים על דיוקם, במידת האפשר.

בשער הספר נדפס: "מזבח כפרה (נוטריקון: מנחות זבחים בכורות חולין)... שיטה מקובצת לזבחים מתוס' חיצוניות וגליוני תוס' ורבי' פרץ וריב"א זצוק"ל ותוס' טוך וחדושי רבי' הגדול מהר"ר אברהם טייב זצוק"ל... שניה לה מהגאונים רבי' גרשום מאור הגולה והרא"ש ודעימיהו זצוק"ל ותוס' חיצוניות וגליוני תוס' והיו לאותות ש"מ לבכורות. ובא הכתוב הג' חולין שנעשו על טהרת הקדש לגדול אדונינו הרמב"ן זצוק"ל... ונוסף גם הוא קצת גליונות למס' מנחות...".

שמו של ר"ב אשכנזי לא נזכר, איפוא, בשער הספר, ואף לא מצאנו זכרו בהקדמת המחבר (אף לא בהסכמות הרבנים). מן הראוי להדגיש שבספרו הקודם של ר"י פייתוסי, ברית-יעקב, ליוורנו תק"ס, שבו הדפיס, בין היתר, שיטה מקובצת לסוטה, נאמר במפורש בשער הספר: "שיטה מקובצת למסכת סוטה מעשה ר"ב רבינו בצלאל ז"ל". לא כאן המקום לבירור ייחוסה של שטמ"ק ההיא לר"ב אשכנזי, אבל מכל מקום אפשר ללמוד מכאן שכאשר הדפיס ר"י פייתוסי שיטה שהוחזקה על ידו כמיוחדת לר"ב אשכנזי, לא נמנע מלכתוב זאת בספרו. יש לחשוב, איפוא, שאילו סבר גם כאן שהמדובר בשטמ"ק המיוחדת לר"ב אשכנזי, בודאי היה מפרש זאת בשער הספר.

ברור שהשיטה-מקובצת לזבחים, שכאמור בשער הספר כוללת חידושים מר' אברהם טייב, אינה לר"ב אשכנזי, שהרי הרב הנ"ל חי בתונים במאה ה'18, ורוב המובאות בשיטה זו הן ממנו. אמנם, כמה מן הליקוטים בשיטה הנ"ל מתאימים למצוי בכ"י הר"ש עדני⁶¹, אבל לעומת זאת, ליקוטים רבים אחרים אין להם כל יסוד בכה"י דנן⁶², וזה המצב ביחס לרוב הנדפס בשיטה לזבחים. אין ספק, לכן, שכ"י ר"ש עדני לא שימש לצורך העתקת שיטה זו, ובודאי שהמחבר לא השתמש בתלמודו של ר"ב אשכנזי. עם זאת אפשר בהחלט שהמקור, או אחד המקורות, לשיטה זו,

60 ראה חיים מיכל, אור החיים, ירושלים תשכ"ה (צילום), עמ' 288; א. ל. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"א, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 118; א. מ. לונץ, ירושלים, מאסף ספרותי, כרך ט', ירושלים תרע"א, עמ' 73; י"ל הכהן מימון, רבי בצלאל אשכנזי וספריו, סיני, ספר היובל, תשי"ח, עמ' צ'.

61 כגון נוסח ס"י בדף כ"ח, ע"א: נמצא בדף כ"א, ע"ב, של כה"י, וכן שני הדיבורים השייכים לדף כ"ט, ע"א, נמצאים בדף כ"ב, ע"א של כה"י, וכן הדיבור השייך לגמ' דף מ"ה, ע"א, נמצא בדף ל', ע"ב של כה"י.

62 כגון תוס' ר"פ המובא בדף ל"ד, ע"א; ל"ו, ע"א; מ"א, ע"ב; מ"ח, ע"א(2); נ' ע"א; נ' ע"ב(2); נ"א, ע"א; וכן המובא בדף מ"ג, ע"א, מתוס' חיצוניות. ור' הע' 82*.

הכיל בקרבו ליקוטים שמקורם בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אבל מכאן ועד ייחוס ה"שיטה" כולה לר"ב אשכנזי, המרחק רב. גם השטמ"ק למנחות, המשתרעת על פני שנים-שלושה עמודים בלבד, ובראשה נדפס: "קצת ליקוטים שמ"כ בגיליון", אין מקורה בר"ב אשכנזי, כפי שעולה מהשוואת הנוסח שנדפס כאן עם המצוי בכ"י ר"ש עדני. לכל היותר אפשר לומר גם כאן, שחלק מן הליקוטים מקורם עשוי להיות בתלמודו של ר"ב אשכנזי. שונים הדברים ביהם למסכת בכורות. השוואת נוסח הליקוטים שבספר מזבח-כפרה עם זה שבכ"י ר"ש עדני, מראה שיש התאמה גדולה למדי ביניהם (ואין טעם לציין לדוגמאות). לעומת זאת, אין ה"שיטה" שבמזבח-כפרה כוללת הגהות כלשהן. דומה, איפוא, שהמחבר השתמש בנוסח הליקוטים שנמצאו בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אלא שבמתכוין העתיק מכה"י בו השתמש את הליקוטים בלבד, והשמיט את ההגהות הרבות. בצורתו זו, קרוב אמנם החיבור, כפי שנדפס במזבח-כפרה, ל"שיטה מקובצת" הרגילה, שהיא "אסיפת זקנים" – אוסף חידושי ופירושי הראשונים לתלמוד. קיימת גם אפשרות שר"י פייתוסי לא העתיק בעצמו את ה"שיטה" לבכורות בצורתה זו, היינו תוך השמטת ההגהות, אלא שמישהו אחר עשה זאת לפניו, והוא השתמש באותה העתקה לצורך הדפסת מזבח-כפרה. אף כי, כאמור, קיימת התאמה רבה בין נוסח הליקוטים שבמזבח-כפרה לזה שבכ"י ר"ש עדני, ספק רב אם כ"י זה שימש לצורך הדפסת מזבח-כפרה, שכן במקורות רבים אין סדר הבאת הליקוטים במזבח-כפרה תואם את זה שבכ"י, ואילו נעשה שימוש בכ"י דנו, לא נראה מדוע היה על המחבר לשנות מן הסדר שבו ערך הר"ש עדני את הליקוטים⁶³.

2. פירוש הראב"ד והרא"ש למסכת תמיד, פראג תפ"ה. ספר אחר, שנדפס זמן רב לפני מזבח-כפרה, הוא פירוש הראב"ד והרא"ש לתמיד, שנדפס מתוך כ"י מיוחס לר"ב אשכנזי. בהקדמה לספר, מודיע המו"ל, ר' שלמה ב"ר יהודה לייב מפראג: "זה ספר תולדות אדם גדול בענקים... הוא ניהו פירוש בכמה דברים סתומים וחתומים בסדר קדשים מראשי גולה רבותינו הקדמוני" ה"ה הרגמ"ה והראב"ד והרא"ש... בהיותם ביד הרב המופלא החסיד מוהר"ר יעסל מדובנא רבתא והמה מועתקים בכתיבת ידי רבינו בצלאל ז"ל... והנה אחר מתן דמים ואימורים היו בדי... ואמנם מגדל הוצאות הדפוס כי רבה היא לא היה בידי להעלותם על מזבח הדפוס ואמינא אראה לכם דוגמה ה"ה הספר הלז והוא פי' הראב"ד והרא"ש ז"ל על תמיד ופי' הרא"ש ז"ל על קינים ומידות... ופי' חלק ופי' משוח מלחמה ומרבינו דוד על ד"מ וזה לכם לדוגמה ומתוכו תראו לרוות הצמא... ועוד ידו נטויה... להוציא לאורה יתר הדברים".

במאמרו⁶⁴ כותב ר"א אפשטיין, שהפירושים הנזכרים לתמיד של הרא"ש והראב"ד,

63 יצויין עם זאת, שאין להוציא לגמרי מכלל אפשרות את ההשערה שר"י פייתוסי ראה את כ"י ר"ש עדני, אע"פ שחכם זה חי ופעל רוב שנותיו בתונים הרי בשנת תק"ס (1800) עלה ליירושלים, כשבדרכו הוא מדפיס את ספרו ברית יעקב (ליוורנו, תק"ס). כעבור שש שנים יצא בשליחות לצפון אפריקה כשהוא מצויד בהסכמותיהם של חכמי ירושלים לשני ספריו: מזבח-כפרה ומראה-האופנים, אותם הדפיס בליוורנו תק"ע (ראה א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 707 ואילך). מסתבר שלפחות את השטמ"ק לבכורות שבמזבח-כפרה הכין ר"י פייתוסי לדפוס בעת שבתו בירושלים, ואותה עת היה עדיין כ"י ר"ש עדני שם, ככל הנראה.

64 ראה הערה 29 לעיל, בעמ' 142, והערה 3 שם.

נדפסו בהוצאה הנ"ל עפ"י כ"י של הגהות ר"ב אשכנזי שהגיע לאירופה לפני שנת 1700 ע"י ר' יוסף מדובנא, הידוע גם בשם ר' יוסף פולנא. אבל השוואת הנוסח שנדפס כאן עם נוסח פירוש הראב"ד והרא"ש לתלמוד, כפי שנמצא בכ"י ר"ש עדני, מגלה שבידי המדפיסים לא היה הנוסח המקורי של הפירושים הנ"ל אותם העתיק ר"ב אשכנזי על גליון תלמודו⁶⁵, אלא זהו נוסח שמכיל קטעים ודבורים שלימים שאינם מצויים כלל בכ"י ר"ש עדני, וממילא גם לא היו קיימים בגליון תלמודו של ר"ב אשכנזי⁶⁶.

3. הגהות מיוחסות לר"ב אשכנזי, כ"י גינצבורג. באוסף גינצבורג אשר במוסקבה מצויות מספר מסכתות מן התלמוד, דפוס ונציאה הראשון, ועל הגליון נרשמו הגהות וליקוטים. להלן תיאור כה"י כפי שנרשם ע"י שניאור זקש בקטלוג שערך לאוסף גינצבורג⁶⁷:

"קובץ תתטו (815), נייר, גמרא תענית מועד קטן דף אחד ממס' סוכה ורוב שקלים ד' וינציאה רפא עם הגהות רבות בגמ' ופרש"י ותוס' ובפי' המשניות להרמב"ם וברא"ש וגם קצת פירושים מיוחסות לר' בצלאל אשכנזי.

קובץ תתטז (816), נייר, מסכתיות ר"ה יומא מכות סנהדרין ככל הנ"ל. קובץ תתיו (817), קלף, מסכת בכורות ד' הנ"ל, ובפרק ראשון הגהות בפנים הגמ' וברש"י ותוס' ופירושים מלוקטים מרגמ"ה מתוס' חיצוניות ומגליונות ותוס' הרא"ש, בכ"י".

בקונטרס המפרש השלם, שפרסם א. פריימאן בספר היובל לרב ד. צ. הופמן⁶⁸, חזר המחבר וייחס את כתבי היד המסומנים במספרים 815 ו-816 לר"ב אשכנזי, ואף את כה"י המסומן במס' 817, היינו מסכת בכורות, ציין כמיוחס לר"ב אשכנזי. על דברים אלה חזר המחבר גם במהדורה השניה של קונטרס המפרש השלם⁶⁹. תצלומיהם של שלושת כתבי היד הנ"ל מצויים במכון בן צבי בירושלים⁷⁰, והיה בידי לבדוק אם אכן יש יסוד לייחוסו לר"ב אשכנזי. מבדיקה ראשונית נתברר מד שאין זה התלמוד המבוקש. ראשונה נמצא שכה"י של בכורות שונה מכה"י של יתר המסכתות, וכפי שציין ש. זקש בקטלוג הנ"ל, אין ההגהות המצויות שם

65 יש גם לציין שכה"י בו השתמש המו"ל דנו, הכיל פירושים אחרים לקדשים וסנהדרין, שאינם מצויים בכ"י ר"ש עדני (ראה בהקדמה שבראש הספר).

66 והרי לדוגמא, קטע אחד מתוך הנוסח הנדפס, ובו מודגשות השורות החסרות בכה"י (דף רמ"ו, ע"ב). בדף ג', ע"ב נדפס: "וערך עלי' עצים מלמד שטען שני גזירן. סידר את מערכה גדולה מקרבה למזרחו של מזבח. ... וי"מ גבילה כמו מחזה אל מחזה. שהיה מציתן את האליות' הם חריות וקיסמין להבעיר את המערכה. עצי תאנה לפי שנתקן בה אדם הראשון לקטורת ליקח ממנו גחלים להכניסם לפנים על המזבח הזהב. ... (כאן באות כעשר שורות נוספות שאינן בכה"י) באומד ה' סאין היה נתון שם עיצם שהיה אומד בדעתו. ...". לבד מן התוספות, יש בנדפס גם שינויי נוסח רבים.

67 הקטלוג נמצא בכ"י והעתקתי מתוך תצלומי שבמכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, ומספרו: פ' 393.

68 א. פריימאן, קונטרס המפרש השלם, לדוד צבי, ספר היובל לרד"צ הופמן, ברלין, תרע"ד, החלק העברי, עמ' 129—106.

69 ספר היובל לגינצבורג, החלק העברי, ניו יורק תש"י, עמ' שכ"ג, בעמ' של"ד.

70 מספריהם, עפ"י הסדר הנ"ל: 75, 76, 77.

רשומות אלא על פרק ראשון בלבד, והשוואה שטחית של ההגהות עם כ"י ר"ש עדני לבכורות, גילתה מיד שאין שום מקום ליחס מסכת זו לתלמודו של ר"ב אשכנזי, ולא ברור מדוע ראה א. פריימאן ליחס לו כ"י זה.

אף את יתר המסכתות, שאינן מסדר קדשים, אין ליחס לתלמודו של ר"ב אשכנזי. זאת נתברר באמצעות השוואת ההגהות שעל גליון מסכת יומא (כ"י 816 ה"ל), עם נוסח ההגהות ליומא המצוי בדף האחרון של כ"י הר"ש עדני, ושפורסמו ע"י א. יעלינעק, כאמור לעיל⁷¹. השוואת כ"י ר"ש עדני עם ההגהות שבכ"י גינצבורג מגלה שיש הגהות המצויות בכ"י גינצבורג ואינן מצויות בכ"י ר"ש עדני⁷², ויש שלהפך — הגהות המצויות בכ"י ר"ש עדני אינן מצויות בכ"י גינצבורג⁷³. אכן, הן במסכת יומא והן במסכתות אחרות ישנן הגהות התואמות את המוגה בכ"י ר"ש עדני⁷⁴, אבל מכך ניתן רק ללמוד שיתכן ואחד המקורות למעתיק ההגהות שעל כ"י גינצבורג היה תלמודו של ר"ב אשכנזי, או שמקור משותף שימש לשניהם, אבל אין ספק שכה"י האמור אינו של ר"ב אשכנזי עצמו.

4. הגהות מיוחדות לר"ב אשכנזי, כ"י הרב מימון. במאמרו ה"ל⁷⁵ על רבי בצלאל אשכנזי וספריו, מסר הרב י. ל. הכהן מימון שבספרייתו מצויות מסכתות זבחים ומנחות דפוס ונציאה, שעל גליונותיהן הערותיו של ר"ב אשכנזי. בדקתי ומצאתי שברשותו של הרב שילה רפאל, נכדו של הרב מימון ז"ל, אין מצויה אלא מסכת זבחים בלבד ה"ל, ואף היא — כך הסתבר לי — אינה חלק מתלמודו של ר"ב אשכנזי. באדיבותו, הראני הרב רפאל את המסכת ה"ל, ועליה רשומות הגהות וקצת ליקוטי ראשונים, בעיקר מרבינו פרץ והריב"א, ויש מספר מקומות בהן פותחת הערה בלשון זו: "לשון הרב ז"ל". גמרא זו, שחסרים מספר דפים בראשה, היא מדפוס ונציאה רפ"ח, בניגוד לגמרות שבהן נמצא כ"י ירושלים⁷⁶, שהן מדפוס ונציאה הראשון, רפ"ב⁷⁷. מספר ההגהות כאן מועט ביחס למצוי בכ"י ר"ש עדני, והשוואה ביניהן מגלה שוב שאין התאמה שתצדיק ייחוסו של כ"י זה לר"ב אשכנזי, הגם שיתכן מאוד שחלק מן ההגהות שבכה"י הזה מקורו ג"כ בתלמודו של ר"ב אשכנזי⁷⁸.

71 ראה הערה 15, וליד הערה 50 לעיל.

72 כגון: בדף ל"ו, ע"א, בגמרא כ"י גינצבורג, הוגה: "היכי משכחת לה אמר רב כהנא" (ולא סתם "רב"), או בדף ל"ו, ע"ב: "בתעוב יתירא קא מיפלגי".

73 כגון בדף ל"ו, ע"ב: "וכן בשלמה הוא אומר חטאנו ועוינו" (במקום "והרשענו"), או בדף ל"ז, ע"א: "בשעה שאני מזכיר שמו. נ"ב ג"א שבחר". וגירסה זו אינה מצויה בכ"י גינצבורג. או בדף ל"ט, ע"א, במשנה: "הסגן מימינו וראש בית אב משמאלו נמחקו מלות הלל", ובכ"י גינצבורג יש הגהה אחרת ולא נמחקו המילים. כגון במלאכת שלמה לתענית ד', ד', ד"ה קרבן עצים, כתב ר"ש עדני: "וראיתי מוגה בתלמודו של ר' בצלאל ז"ל כך היה ר' יהושע דורש" (לעומת מש"כ במשנה: "שונה"), וכך אמנם מוגה גם בכ"י גינצבורג.

75 ראה הע' 52, לעיל.

76 ראה הערה 7 לעיל.

77 על ההבדלים בין הדפוסים, ראה רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשכ"ה, עמ' מ"ג ואילך.

78 וראה, לדוגמא, הערה 31 לעיל. על חוסר הזהות שבין ההגהות שבכ"י זה לבין הנדפס בשטמ"ק שבש"ס וילנא, כבר עמד י. רפאל במאמרו: עלי גליון, שנדפס בסיני, ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' תקצ"ה, בעמ' ת"ר (ראה גם להלן בהערה 94*). תודתי לרב ש. רפאל על שאיפשר לי לעיין בכה"י שברשותו.

5. הגהות מיוחסות לר"ב אשכנזי, כ"י שוקן. בספריית שוקן בירושלים, מצוי טופס גמרא דפוס ויניציאה (חסר השער), בו נכרכו יחד מסכתות זבחים ומנחות.⁷⁹ גם על טופס זה מצויות הגהות המיוחסות לר"ב אשכנזי. בדיקת כה"י מגלה מיד שאין זה טופס מתלמודו של ר"ב אשכנזי, שכן רק על חלק מן הדפים רשומות הגהות. על מסכת מנחות מצויות הגהות רק לדפים, מ', ע"א—מ"ז, ע"ב, ועוד הגהות ספורות פה ושם, וגם על מסכת זבחים אין הגהות אלא על חלק מן הדפים בלבד, אם כי יותר מאשר למנחות. יחד עם זאת יש בתחלט מקום לומר שרבות מן ההגהות המצויות כאן, מקורן בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אם כי לא מכלי ראשון.⁸⁰

6. הגהות למסכת זבחים, כ"י ביה"ס הלאומי בירושלים. בבית הספרים הלאומי בירושלים מצוי טופס גמרא זבחים, דפוס ויניציאה ש"ח⁸¹, ועליו רשומים בכ"י הרבה הגהות וליקוטים מתוס' טור, תוס' ר"פ, תוס' חיצוניות, תוס' ריב"א, רש"י כ"י ועוד. ברישומי ביה"ס הלאומי לא מיוחסות הגהות אלו לר"ב אשכנזי, ואכן רבות מהן אינן תואמות את המצוי בכ"י ר"ש עדני. ברם, חלק ניכר מן ההגהות דומה ואף זהה לנוסח שבכה"י האמור.⁸² לכן יש לומר, אף ביחס לכ"י זה, שמקור חלק מן ההגהות שבו הוא בתלמודו של ר"ב אשכנזי, אם כי שוב, לא דוקא מכלי ראשון.

7. הגהות וחיידושים למסכת זבחים, כ"י אוקספורד. בספריית הבודליאנה באוקספורד מצוי כ"י מאוסף ר"ד אופנהיים (מס' 358), המכיל הגהות וחיידושים למסכת זבחים. בשער שבראש כה"י (נעשה כנראה ע"י הספרן של ר"ד אופנהיים), נאמר: "חדושים על מסכת זבחים מהמאור הגולה ר"ג⁸²", והובא

79 סימן כה"י הוא: 03468.

80 כך אנו מוצאים שם את ההגהה המצויה בדף ס"ח, ע"א, הנזכרת בהערה 31 לעיל, בשינוי. וכן ההגהה הבאה השייכת לאותו עמוד: "ננעץ הסכין תחת העצם לפי שאין העצם מתפשט לכאן ולכאן כדרך שאר בית השחיטה אלא עומד במקומו וכשהסכין תחת העצם הויא חלדה ולפי' זה וכו' כצ"ל" (ראה דף מ"ה, ע"ב של כ"י ר"ש עדני).

81 סימן הספר הוא R 296.861 (MS).

82 ראה, לדוגמא, ההגהה הנזכרת בהערה 31 לעיל, וכן בדף ק"ה, ע"א: "גי' כאן האריכו התו' והוא בספר יד והמדפיסין השמיטו אותו ולפי שהובא במקומות אחרים לא כתבתיו ועיין בתוס' מרובה דף ע"ג א'", ונמצא בלשון זהה כמעט בכ"י ר"ש עדני, דף ס"ו, ע"א, של כה"י, ובשטמ"ק שבדפוס וילנא ליתא.

*82 מספר כה"י הוא: 536 (תצלומו במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים, מס' 19407). על ייחוסם של החידושים לר"ג העיר נויבאור בקטלוג כה"י העבריים שבספריית הבודליאנה, בתיקון למס' 536 (כרך א', עמ' 1152): "בדאי שההגהות אינן של גרשם ממין". לכך אוסיף שגם בספר קהלת דוד, רשימת אוצר הספרים של ר' דוד אופנהיים, המבואר תקפ"ו, עמ' 312, מס' 781, אין אנו מוצאים אלא: "חידושי זבחים מועתקים מגליון הש"ס של ר' בצלאל אשכנזי", וכנראה שהכוונה לכ"י זה. עוד ראוי להעיר שב"אחרית דבר" שבסוף ש"ס וילנא כותבים המדפיסים: "אולם למסכת זבחים לא מצאנו פ' רגמ"ה. ורושמי רשימות אמרו שיש פירושו גם למס' זבחים באוצר הספרים אשר באוקספורד. ואנחנו החלנו להעתיקו לנו והנה ראינו כי המה טעו בשמא דגברי. כי המפרש ההוא הוא מביא רבים מרבותינו האחרונים, וטעותם יצא מזה שמצאו כתוב על הספר כ"י שחיברו ר' גרשון אבד"ק מיץ, וחשבו שהוא רבינו גרושם הנ"ל, ובאמת הוא ר' גרשון אשכנזי בעה"מ שו"ת עבודת הגרשוני...". מסתבר שכוונתם של "רושמי רשימות" הנ"ל היתה אמנם לכה"י דנן, אם כי ייחוס תוכנו לר"ג הינו מפוקפק, כאמור.

מירושלים ע"ה תובב, שהיתה כתובה בגליון הגמרא של ה"ה מוהרר בצלאל אשכנזי זלה"ה". כה"י מכיל 16 דפים, ובסופו נמצא: "כלם העתקתי מכתובה ספרדית לכתובה אשכנזית... ד' לחדש אייר שנת כג"ה עלי נהר [=תעג] פה ק"ק פראג יע"א". כה"י קשה מאוד לקריאה, אבל מצאתי שאין ההגהות והחידושים שבו מגיעים אלא עד דף ח', ע"ב, וכך א"א להשוות את הנוסח שבכ"י זה עם נוסחו של כ"י ר"ש עדני, הקטוע בראשו ומתחיל רק בדף כ"א, ע"ב **82.

8. הגהות לסדר קדשים, כ"י שמצוי היה בידי פ. מילר מאמסטרדם. בקטלוג שפרסם פרדריק מילר, מוכר ספרים מאמסטרדם, בשנת 1868, אנו מוצאים שהיו ברשותו טפסי גמרא דפוס ויניציאה רפ"ב, מסכתות בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, קנים, מדות ותמיד, שמחות, כלה וסופרים, ומשניות סדר קדשים, עם הגהות על הגליון מתוס' ר"פ, תוס' רא"ש, תוס' רגמ"ה, תוס' חיצוניות וגליון, וכן תיקונים בטכסט (כתיבה איטלקית) ⁸³. במאמר שפרסם א. מארכס כעבור למעלה מארבעים שנה, הוא כותב ⁸⁴: "מוכר הספרים פרדריק מילר מאמסטרדם הציע בשנת 1870 כמה חלקים מסדר קדשים, המהדורה הראשונה של הרצאת בומברג, עם הערות בכ"י, אשר בהתאם לתיאורו אינם יכולים להיות אלא המקור או העתקה של עבודת ר"ב אשכנזי, אע"פ שהוא לא זיהה זאת. ראה Bulletin, p. 61, no. 916" ⁴ (תרגום חפשי מהמקור באנגלית). לא עלה בידי להשיג את הביבליטין הנ"ל אותו ראה מארכס, אבל מסתבר שהמתואר בו זהה למתואר בקטלוג משנת 1868, כאמור לעיל. בספרו על האוספים היהודיים שבאמריקה ואנגליה, כותב רבינוביץ ⁸⁵ ש43 כ"י ו2500 ספרים נרכשו ע"י טמפל עמנואל בניו יורק מאת מוכר הספרים מילר הנ"ל, והועברו לאחר מכן לרשות ספריית אוניברסיטת קולומביה. אפשר היה, איפוא, לחשוב שיתכן ואף טפסי הגמרא הנ"ל הגיעו בדרך זו לספריית קולומביה. ברם, תאריך הרכישה עליו מוסר רבינוביץ הוא 1868, ואילו הביבליטין אותו ראה מארכס הוא כנראה משנת 1870, ואז היו עדין הספרים בידי מילר. מכל מקום פניתי, מפני הספק הקל שהיה לי, לספריית קולומביה, בנסיון לברר שמא בכל אופן הגיעו הטפסים הנ"ל לשם. במענה לפנייתי, נמסר לי שברשות ספריית קולומביה מצויים שני טפסים של גמרא, דפוס ויניציאה, מסכתות בכורות ותמורה, ועליהן הגהות, אבל לא צויין מקורן של גמרות אלו.

9. הגהות למסכתות בכורות ותמורה, כ"י קולומביה. כאמור

⁸² עם זאת אעיר שא"א להתעלם מן העובדה שבכ"י זה, ובנוסף השטמ"ק לזכרים שבש"ס וילנא, וכן בטפסי גמ' זכרים הנ"ל, בולט המספר הרב של חידושי הראשונים לעומת מיעוט מספרם בכ"י ר"ש עדני, שם מוצאים אנו בעיקר הגהות. יתכן ובתלמודו של ר"ב אשכנזי היו רשומים הרבה חידושי ראשונים גם על גליון מסכת זכרים, אלא שבתחילת עבודתו לא חשב ר"ש עדני להעלות על ספר אלא את הגהותיו בלבד, ולאחר מכן החל להעתיק גם את חידושי הראשונים שמצא שם (עכ"פ בולטת במיעוט התבאות מן הראשונים, גם מסכת חולין שמסדר קדשים, וכן נויר ויומא). יצויין שבחתימת מסכת קנים אנו מוצאים (דף רנ"ד, ע"ב): "נשלמו הגהות ופירושים שעל תלמוד סדר קדשים". אפשר שהפתרון לבעיה זו מצוי בראש כה"י, שאבד.

Catalog von Büchern, Handschriften etc., Amsterdam, Frederik Müller, 1868 ⁸³

ראה הערה 19 לעיל, בעמ' 269—270. ⁸⁴

H. M. Rabinowicz, The Jewish Literary Treasures of England and America, ⁸⁵
New York, 1962, p. 103

מצויות ברשות ספריית קולומביה מסכתות בכורות ותמורה מדפוס ויניציאה הראשון. ועליהן הגהות וליקוטים בכ"י. הזמנתי צילום של מספר עמודים לשם בדיקה⁸⁶, ונתחוויר לי שקיימת קירבה גדולה למדי בין נוסח ההגהות והליקוטים שבכ"י זה לבין הנוסח שבכ"י ר"ש עדני. מכל מקום אף כאן אין לחשוב שהמדובר בטפסי גמרא מן תלמודו של ר"ב אשכנזי, כי בכ"י ר"ש עדני נמצאים הגהות וליקוטים שאינם בכ"י זה⁸⁷.

10. הגהות לסדר קדשים, כ"י שמצוי היה בספריה העירונית בפרנקפורט. במאמרו על כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, כותב א. מארכס — אגב שהוא מזכיר טפסי גמרא הנושאים הגהות המיוחדות לר"ב אשכנזי — שראה כמה מסכתות כאלה בספריה העירונית בפרנקפורט ע"נ מיי⁸⁸. פניתי לספריה הנ"ל, אבל נעניתי שלמרות מאמציהם לא עלה בידם לאתר שום טופס הנושא עליו הגהות העשויות להתייחס לר"ב אשכנזי. מסתבר שטפסים אלו אבדו במלחמת העולם השנייה בחורבן יהדות אירופה.

11. הגהות למשנה סדר טהרות, כ"י בית הספרים הלאומי בירושלים. אף שאין מדובר כאן בהגהות לקדשים, מכל מקום ראוי להזכיר גם כ"י זה, על שום הקשר שלו להגהות ר"ב אשכנזי, כפי שיתבאר להלן. בבית הספרים הלאומי בירושלים מצוי טופס משניות סדר טהרות, דפוס ויניציאה רפ"ח, עם הערות והגהות בכ"י על הקדמת הרמב"ם, על המשנה ועל פירוש הרמב"ם⁸⁹. ברישום הפנימי של מחלקת כתבי היד של ביה"ס הלאומי מצאתי כתוב ביחס לכ"י זה: זה: טהרות (רפ"ח) עם הגהות בכתב ידו של ר' יעקב פיליפ [ממקורביו של ר' בצלאל אשכנזי]. כתיבה אשכנזית, מאה ט"ז—י"ז. על זהותו של המגיה, ר' יעקב פיליפ, עמד ד"ר מ. בניהו — כך שמעתי ממנו — מתוך השוואת כ"י זה עם הגהות כ"י שעל גליון מסכת אחרת (נדה?) שמצויה היתה בזמנו ברשות ביה"ס הלאומי, ושם נמצאה חתימתו. מקום המצאה של מסכת זו כיום, אינו ידוע. יש כנראה קשר בין ר"י פיליפ לבין ר' אברהם פליף הנזכר בדברינו להלן⁹⁰. השוואת נוסח ההגהות שבכ"י זה עם הגהות ר"ב אשכנזי המצוטטות ע"י ר"ש עדני במלאכת-שלמה למשנה טהרות, מגלה שקיימת התאמה מועטת ביותר ביניהן, ואף שיתכן שמגיה כה"י השתמש בהגהות ר"ב אשכנזי, מכל מקום עיקר הגהותיו מבוססות על מקורות אחרים⁹¹. עוד אזכיר את אשר כבר נאמר לעיל, שבמלאכת-

86 מס' כה"י הוא: B 893. INI — Talmud B 20, Vol. 16. תודתי לד"ר יצחק סונא שהשיג עבורי את צילומי מסכת תמורה.

87 בדקתי ביסודיות את דף ו', ע"ב, של מסכת תמורה, ומצאתי שמתוך 32 הגהות וליקוטים על הגמ', פרש"י ותוספות, יש התאמה כמעט מוחלטת ב-28, ורק שלוש הגהות ומובאה אחת מן הגליון שבכ"י ר"ש עדני, אינן מצויות בכה"י דנן. כך, לדוגמא, נמצא בכ"י ר"ש עדני: "אין גורל של שם קובע כצ"ל" (בדפוס: הגורל), ובכ"י קולומביה לא הוגה כך. וכן נמצאת בסוף ההגהות לתוספות שבעמ' זה מובאה מן הגליון שאינה מצויה בכה"י הזה. עם זאת נראה שכ"י זה הוא אחת ההעתקות הטובות של הגהות ר"ב אשכנזי וליקוטיו.

88 ראה מאמרו הנזכר להלן בהערה 95, בעמ' 370.

89 סימונו של טופס זה הוא: R 296.861.2°.

89* עמ' 90.

90 לדוגמא: עד סוף פרק טו של מסכת אהלות, אין המוגה בכה"י מתאים עם הגהות ר"ב אשכנזי הנזכרות במלאכת-שלמה, אלא בשני מקומות בלבד: בפרק א', ב', ובפרק

שלמה לנגעים ח', ו', כתב ר"ש עדני: "לא מצאתי מוגה בפי' משנה זו ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל כי לא הגיה ז"ל רק מסכת כלים וקצת פרקים ממסכת אהלות". והנה כה"י הנה כולל הגהות לכל מסכת אהלות, ומגיע עד ראש פרק רביעי של נגעים. ברור, איפוא, שמקור, או מקורות אחרים שימשו בעיקר את מגיה כה"י הגדון⁹¹, הגם שיתכן שלעיניו היו גם המסכתות עם הגהותיו של ר"ב אשכנזי.

סיכום

לאור כל האמור, ניתן, איפוא, לסכם ולומר שהחיבורים הידועים בשם "שיטה מקובצת" לסדר קדשים, הן אלה שנדפסו והן אלה המצויים בכ"י, נושאים שם זה בטעות. השם "שיטה מקובצת" ניתן להם ע"י מדפיסי הספרים בלבד, בעוד שחכמי ההלכה המאזכרים את דברי ר"ב אשכנזי לסדר קדשים, אינם מצטטים אלא מתוך הגהות, נימוקי, או ליקוטי ר"ב אשכנזי למסכתות סדר קדשים. אין כל אישור לכך שר"ב אשכנזי כלל כתב "שיטה מקובצת" לסדר קדשים. מה שידוע הוא שכתב על גליון תלמודו הגהות לגמרא, פרש"י ותוספות, וכן רשם שם ליקוטים מחידושי הראשונים. תלמידו של ר"ב אשכנזי, ר' שלמה עדני, העתיק, ערך וסידר את הגהות וליקוטי רבו בספר שקרא שמו: "בנין שלמה לחכמת בצלאל", וזה החיבור המצוי בכ"י המוזיאון הבריטי 5014, אשר חלק ממנו, למספר מסכתות, נדפס בזמנים שונים, במשך מאה השנים האחרונות, לרוב תחת השם הלא-נכון: "שיטה מקובצת".

נוכחנו לדעת שבספריות שונות בעולם מצוי מספר רב של מסכתות מסדר קדשים, אשר בהן מצויות הגהות בכ"י המיוחדות לר"ב אשכנזי (ויש להניח שבספריות נוספות מצויות עוד מסכתות ועליהן הגהות וליקוטים שיש מקום לייחסם, בחלקם, לר"ב אשכנזי). אין אמנם התאמה מלאה בין נוסח ההגהות שבמקורות השונים, והשוואת כל אותם מקורות לנוסח שבכ"י ר"ש עדני, מוכיחה ללא ספק שאין לשייך אף אחת מן המסכתות הנ"ל לתלמודו של ר"ב אשכנזי. עם זאת ברור שהגהות וליקוטי ר"ב אשכנזי היוו אחד המקורות החשובים למגיהים השונים, אלא שאין אפשרות לקבוע אם המגיהים השתמשו בהגהותיו של ר"ב אשכנזי עצמו, או בהעתקה של אותן הגהות, ואפשר גם שמקור משותף שימש הן לר"ב אשכנזי והן למגיהים אחרים.

מסתבר שתלמודו המוגה של ר"ב אשכנזי קנה לו שם בין החכמים, והרבו להגיה על פיו. ברבות הימים, נעשו העתקות של הגהותיו מכלי שני ושלישי, ועדיין זוהו ההגהות כהגהותיו של ר"ב אשכנזי. ברם, בהעתקות המאוחרות אירעו שני דברים שגרמו לשיבוש הנוסח המקורי והשלם של הגהות ר"ב אשכנזי: א. לא תמיד ייחסו המעתיקים חשיבות להגהה זו או אחרת, וכך נשמטו הגהות רבות. ב. יש שהמעתיקים

ו', ג', הגהה אחת מתאימה בחלקה: י"א, ד', ואילו בשבעה עשר מקומות אין כל התאמה בין ההגהות: א', א'; ג', ח'; ט', ה'; ט', ו'; ט', ח'; י"א, ג'; י"א, ו'; י"א, ח'; י"ב, ג'; י"ג, ב'; י"ג, ד'; י"ד, א'; י"ד, ג'; י"ד, ט'; ד', ט"ו, ד'. גם השוואת ההגהות להקדמת הרמב"ם לטהרות שבכ"י זה, עם נוסח הקדמת הרמב"ם שנדפסה במהדורת וילנא של המשנה, מגלה שרבות מן ההגהות אין מקורן בתלמודו של ר"ב אשכנזי. שכן במהדורת וילנא נדפסה הקדמת הרמב"ם מתוך ספר מלאכת שלמה, כפי שהוגהה ע"י ר"ב אשכנזי (ראה פתיחת ר"ש עדני שנדפסה בראש ההקדמה), ורבות מן ההגהות שבכ"י הגדון אינן תואמות את נוסח הקדמת הרמב"ם שם.

91 עוד יצויין שעל גליון המסכת הזו, מצויים בכ"י ליקוטים לרוב, שעניינם פירוש

השתמשו במקור נוסף לצורך הגהת תלמודם, וכך התווספו להגהות ר"ב אשכנזי הגהות נוספות שיוחסו אף הן אליו, ויש שהמעתיקים הוסיפו גם דברים משל עצמם. בתור דוגמא לסוג זה של העתקה בה שילב המעתיק גם מקורות אחרים, והוסיף משל עצמו, יכולה לשמש עבודתו של ר' אברהם פליף. חכם זה, מתלמידי האר"י ז"ל, היה אחד המעתיקים מתלמודו של ר"ב אשכנזי. אין ידוע אמנם היכן נמצא כה"י כיום, אבל זכרו בא אצל הרב חיד"א, המרבה לצטט ממנו בספרו פתח-עינים – ספר המשמש מקור יחיד לפעמים (בדומה ליתר ספריו), לחיבורים רבים שבכ"י שאבדו ואינם. בספרו זה למגילה ז', ע"ב, ד"ה וראיתי, כותב הרחיד"א: "וראיתי בלקוטי רבינו בצלאל כ"י שהעתיק מהר"א פליף והוסיף ממנו ומרבני זמנו שכתב בזה וז"ל...". מתוך ליקוטי ר"א פליף, מרבה הרב חיד"א לצטט בספרו הג"ל למסכתות מסדר מועד בלבד⁹², אבל אין ספק שדוגמת ר"א פליף עשו מעתיקים אחרים גם ביחס למסכתות שאינן מסדר מועד, ובכלל זה, כמובן, מסכתות סדר קדשים⁹³.

בצורה זו הלכו ונתייחסו במשך השנים הגהות בכ"י על גבי מסכתות שונות לר"ב אשכנזי, הגם שלא ייצגו את הנוסח השלם והמקורי של הגהותיו, ובדאי שלא היה מקום לראות באותן מסכתות חלק מתלמודו של ר"ב אשכנזי⁹⁴. "שיטה מקובצת"

המשנה. יש שהליקוטים הם מפירוש ר"ש, ויש שצויין שהם מ"פירוש אחר", או כפי שנוכר עפ"י רוב: "בפ"א". ככל שבדקתי, מקורם של ליקוטים אלה בפירוש רבינו עובדיה מברטנורא למשנה, אבל יש שינויי נוסח לא מעטים, והדברים אמורים גם ביחס לליקוטים מפירוש ר"ש (השוותי לנוסח הנדפס במהדורת ראם, וילנא). כמו כן מצויים שם ליקוטים מפירוש רש"י ומן הגליון.

92 ראה לדוגמא פתח-עינים למועד קטן כ"ח, ע"א; ביצה י', ע"ב, ד"ה והנה; מגילה כ"ב, ע"א; תענית י"א, ע"א; חגיגה ג', ע"א.

93 אין הרב חיד"א מביא מליקוטי ר"א פליף למסכתות מסדר קדשים, ומסתבר שלא היו לו אלא כמה מגמרותיו של ר"א פליף לסדר מועד בלבד. ברם אפשר מאוד שר"א פליף העתיק גם הגהות לסדר קדשים. במסכת כריתות מן כ"י ירושלים הג"ל בהערה 7, אנו מוצאים בסוף המסכת את הדברים הבאים בכ"י: "אמרתי אחכמה והיא רחוקה ממני ממני והיא רחוקה אמרתי אחכמה אני הצעיר אברהם בן החכם כ"מ הר"ר ר' יצחק פליף ז"ל...". אומר אני מעשי למלך לשוני עט סופר מהיר אני אברהם בן הר"ר יצחק פליף...". וכתב אותיות א"ב, פעם כסדרן ופעם בסדר תשר"ק. אין ספק שכה"י הזה שבו מצויה חתימת ר"א פליף, שונה מכה"י של ההגהות והליקוטים שעל גליון המסכת, וברור שר"א פליף לא חתם כאן כמעתיק כה"י. אבל מציאות חתימתו כאן מעידה שהשתמש בטופס זה של הגמרא, ואולי גם ביתר המסכתות של סדר קדשים מן הסדרה הג"ל של כה"י, וזאת לצורך העתקת הגהות וליקוטים לסדר קדשים, כפי שעשה בסדר מועד, כעדותו של החיד"א. הרבה ידיעות עליו – אין, וראה מש"כ י. גליס באנציקלופדיה לתולדות חכמי א"י, ירושלים תשל"ה, עמ' קי"ט.

94 אציין כאן שידיעות מפורשות על זהותם של אנשים שהחזיקו בתלמודו של ר"ב אשכנזי, לא מצאתי אלא ב"מלאכת שלמה" למשנה ברכות א', א', ד"ה משעה שהכהנים, שם כתב ר"ש עדני: "אח"כ מצאתי מוגה בתלמודו של החכם החסיד ועניו כמה"ר מלכיאל אשכנזי ז"ל שהוא מוגה ע"י הרב בצלאל אשכנזי ז"ל שהיה שלו בתלה"ה. ר' מלכיאל אשכנזי נזכר עוד במלא"ש לברכות ט', ו', ד"ה ואומר אל תבזו. ראה אודותיו: מ. ד. גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק ב', ירושלים תרצ"ח, עמ' 124. [בדומה לכך היו נפוצים בכמה וכמה כ"י הגהות מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי לרמב"ם, ולאחרונה נאספו יחד רשומיהם; ר' ש. ז. הבלין, מבוא למהדורת-צילום של הרמב"ם דפוס בן-שאלתיאל, ירושלים, הוצ' מקור, תשל"ה, הע' 43. וכנראה היו כאלה גם למדרשים. ר' מאמרו של ש. ליברמן הנזכר לעיל, בהע' 1, ועליו יש

"בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני

שנדפסה בסדר קדשים של ש"ס וילנא וכ"י ירושלים הנ"ל, הם, איפוא, שני מקורות של העתקה בלתי שלימה של הגהות ר"ב אשכנזי, הכוללים — נוסף לכך — גם הגהות ממקורות אחרים שאינם מתלמודו של ר"ב אשכנזי. לסיכום, המקורות השונים להגהות ר"ב אשכנזי אינם מייצגים מהדורות שונות, כי אם העתקות בלתי שלימות שנתווסף להן חומר ממקורות אחרים^{94*}. כפי שכבר צויין לעיל, הדרך הבדוקה ביותר לאמת ייחוסן של הגהות אלו ואחרות לר"ב אשכנזי, היא באמצעות השוואתן עם נוסח ההגהות והליקוטים שבספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל", או עם הגהות ר"ב אשכנזי לתלמודו הנזכרות ב"מלאכת שלמה" למשנה^{94**}.

דומה שהתמסרותו הרבה של ר"ש עדני לבדיקת הנוסח, וההשפעה שקיבל מרבו, ר"ב אשכנזי, בשאלה זו, הן מן הדברים שאינם צריכים ראיה. ר"ב אשכנזי עצמו, הושפע ללא ספק ע"י רבו הגדול, הרדב"ז, שנודע בגישתו הביקורתית לטכסט,

להוסיף את הספרי והספרא דפוס ויניציה ש"ה/ו — אולי מאותה סדרה עצמה שחלקה האחר בידי ליברמן — עם "הגהות כת"י ירושלמי לחכם אחד מחכמי הספרדים", שהיה בידי הרב משה ליכטשטיין, המו"ל את הספרי עם פירוש "זרע אברהם" לאביו, אברהם יקותיאל ליכטשטיין (דיהרנפורט, תקע"א; ח"ב: ראדויל, תק"פ). הגהות מתוך כ"י זה נדפסו בגוף הספר, ותיאור — קלוש — של כה"י עצמו נמצא בדברי ההקדמה של המו"ל. — הערת העורך.]

^{94*} והשווה עם דברי י. רפאל במאמרו הנזכר בהערה 78 לעיל, שם הניח שר"ב אשכנזי לא ריכז הגהותיו בטופס אחד, אלא רשם הגהותיו על טפסים שונים "תוך כוונה לסדרן במשך הימים ולערכן להעתקה סופית. במסכתות רבות השלים את עבודתו, שנדפסה, לפי מהדורתו האחרונה, ובאחרות לא הספיק כנראה. ה"שיטה מקובצת" על קדשים ספק אם נדפסה לפי כתב־יד שלם וסופי". לפי האמור לעיל, אין להתייחס לשטמ"ק הנדפסת כאל מהדורה בלתי מושלמת אלא כאל העתקה בלתי שלימה של הגהות ר"ב אשכנזי, שנתווספו לה הגהות ממקורות אחרים.

^{94**} ידידי ד"ר ישראל תא־שמע, הפנה תשומת לבי לספר עבודת־ישראל על סדר עבודת יוה"כ לר' ישראל קמחי, אומיר תצ"ז, שם נזכר מספר פעמים פירוש כ"י על סדר קדשים למחבר לא נודע שמו. כך, לדוגמא, מוזכר המחבר בדף קב, א: "וכן מצאתי בס' כ"י נמצא אתי פי' על כל ס' קדשים לא ידעתי אל מי מקדושים כתוב שם במ' תמיד פ"ג וז"ל אות באות". בדקתי ומצאתי שהדברים אותם מצטט המחבר (מפירוש הראב"ד לתמיד) אכן מצויים בכה"י של ר"ש עדני (בדף רמ"ח, ע"ב של כה"י). אין אמנם התאמה של אות באות, אבל אפשר היה לחשוב שמקור הדברים בכה"י דנן. ברם, ברור שלא כן הוא. בהמשך דבריו (דף ק"ג, ע"ב) מצטט שוב ר"י קמחי מכה"י שבידו בשם הראב"ד: "ובתוס' צרפת מקשים דבפ' טרף בקלפי קתני בברייתא דציר דלתות ההיכל לא היה נשמע כי אם ב' תחומי שבת וי"ל דציר דלתות ההיכל לחוד ושער הגדול לחוד". נוסח זה נמצא מילה במילה גם בפירוש ראב"ד שנדפס בש"ס וילנא. אבל בכ"י ר"ש עדני נפל כאן שיבוש, ושם אנו מוצאים (בדף רמ"ח, ע"ב): "ובתוס' צרפת מקשים דבפ' טרף בקלפי קתני בברייתא דציר דלתות ההיכל לחוד ושער הגדול לחוד". אין ספק שבשל הכפילות של צירוף המילים: "דציר דלתות ההיכל", נפל שיבוש בהעתקת ר"ש עדני, והוא דילג על מספר מילים. שיבוש זה אינו נמצא אצל ר"י קמחי, וברור על כן שלא השתמש בכה"י דנן. עם זאת, נראה לי ודאי שאף הוא השתמש בהגהות כ"י על מסכתות סדר קדשים שהיו אחת ההעתקות שמקורן בתלמודו של ר"ב אשכנזי. ראה גם הדברים שכתב עפ"י כ"י זה בדף קכ"ב, ע"א, בשם הרא"ש על ערכין כ"א, ע"א (נמצא בכ"י ר"ש עדני בדף קפ"א, ע"א, ובשטמ"ק שבש"ס וילנא נדפס בציון ה'). ומענין שבהמשך דבריו על אותו ענין, בדף קכ"ג, ע"ב, הוא כותב: "ומצאתי בכ"י להגאון בצלאל אשכנזי וז"ל... ", והדברים מצויים בכ"י ר"ש עדני, שם, ונעדרים משטמ"ק שבש"ס וילנא. אפשר שהמדובר באותו כ"י, אלא שכאן היה מצוין בכה"י מקורה של ההגהה.

בוהירותו הרבה בהגהתו ובחתיירתו לנוסח מדויק⁹⁵. גישתו ושיטתו של הרדב"ז בביקורת הטכסט, עולות גם מתוך רבות מתשובותיו⁹⁶, ברם לא ידוע על עבודה שיטתית שלו בהגהת התלמוד.

תלמידו של הרדב"ז, ר"ב אשכנזי, מתוך שעמד על החשיבות הרבה שבבדיקת נוסח הטכסט, הגיה הרבה בתלמודו בעזרת כתבי יד שהיו לו לתלמוד, לפירוש רש"י ולתוספות, והוסיף על גליון תלמודו מחידושי הראשונים עפ"י כ"י שמצויים היו ברשותו. מסתבר שבדעתו של ר"ב אשכנזי לא היה לערוך את ההגהות והליקוטים שרשם בתלמודו בצורת ספר, אלא עסק בכך תוך כדי עיסוקו הספרותי העיקרי בכתיבת ה"שיטה מקובצת" לתלמוד. דומני שניתן לומר על הגהות ר"ב אשכנזי את אשר נאמר על הגהות מהרש"ל לתלמוד, שאף הן נכתבו, ברובן, על גליון התלמוד, מהדורת בומברג, שבו הוא למד: "...מה שחיבר סביב הששה סדרים שלא כיון להעלותו בספר רק צאנה וראינה בבנותו ציונים ומעברות לילך אל מחוז ספרו הגדול ים של שלמה"⁹⁷.

ר' שלמה עדני, תלמידו של ר"ב אשכנזי, לא הסתפק בעיסוק זה כענין אגב, אלא הקדיש לו את מיטב שנותיו, ואף ערך את הדברים בצורת ספר. את ספרו "דברי אמת", הקדיש לפירוש מילות המקרא, ובו הרבה לעסוק בבדיקת נוסח המסורה⁹⁸. את ספרו "מלאכת שלמה", שהוא חיבורו העיקרי, הקדיש לפירוש המשנה ולבירור נוסחה, ובאחרית ימיו הספיק גם להעלות על ספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל", חלק חשוב מהגהות וליקוטי רבו על התלמוד.

אפשר, איפוא, לומר, שבמסגרת ספרות ה"הגהות", מקומו של רבינו שלמה עדני, ללא ספק, בשורה הראשונה של המחברים⁹⁹, בלא לגרוע, כמובן, מגדלותו כפרשן המקרא והמשנה.

אסיים בהערה לשמו של ספר "בנין שלמה לחכמת בצלאל". המחצית השניה של שמו של החיבור דנו, דומה לשמו של חיבור אחר הקשור בהגהות התלמוד, הלא הוא "חכמת שלמה" למהרש"ל, שנדפס ארבעים שנה קודם כתיבת החיבור שלפנינו. בהקדמה ל"חכמת שלמה" כותב המו"ל, ר' שמואל ב"ר יצחק פיהם: "...וזה הדרך טוב אשר בחר לו להגיה גמרא רש"י ותוספות לקיים פסוק ואל תשכן באהלך עולה. און וחקר ותקן תלי תלי הלכות על כל קוץ וקוץ כל מסכתא כאשר למדה בישיבתו עם תלמידים וחברים המקשיבים לקולו... וזה מעשהו הגדול אשר עשה לא הגיח מלהשיג גמרות רש"י ותוספות של קלף ישנים ועל פיהם ועל פי הפוסקים רב אלפס והרמב"ם סמ"ג ובעל הטורים ובעל הערוך ושאלות ותשובות ראשונים ואחרונים בעקבותיהם דרך והגיה כל מעוות התקין... ועל שם זה קראנו

I. M. Galdman, The Life and Times of Rabbi David Zimra, New York 1970, p. 29-32. בקשר לשיטתו של ר"ב אשכנזי בביקורת הטכסט, ראה א. מארכס, כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, לדוד צבי, ספר היוכל לרד"צ הופמן, החלק הלועזי, ברלין 1914, עמ' 369-370.

96 ראה, לדוגמא, שו"ת הרדב"ז, ח"א, סי' רצה, וח"ה, סי' שני אלפים ס"ח.

97 מתוך הקדמת בניו של המהרש"ל ל"חכמת שלמה", נדפסה בראש הספר בדפוס ראשון, קראקא ש"מ"א.

98 ראה הערה 27 לעיל.

99 על ספרות ה"הגהות", ראה דברי הרב ש"ז הבלין באנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), כרך 7, 1104 ואילך.

שם הספר חכמת שלמה וידוע תדעו שהגמרו' של הגאון הג"ל אשר מהם העתקנו אלו ההגהות היו רובן דפוס בומברג ראשון... דברים אלו יכולים להיאמר גם, בשינוי השם, על מלאכתו של ר"ב אשכנזי. אף המהרש"ל לא קרא שם חיבור: "חכמת שלמה", והשם ניתן לחיבור ע"י מעתיק ההגהות מתוך הגמרות שבהן למד. אפשר שר"ש עדני עשה כמעשה ההוא, וקרא להגהות שהעתיק מתוך תלמודו של רבו בשם "חכמת בצלאל", והוסיף לכך גם את שמו — "בנין שלמה", כעדות לטיב המעשה אשר הוא עצמו עשה בהעתקת ההגהות ועריכתן, כמבואר בדברינו לעיל. אבל יש כאן גם דבר מה נוסף. בשמו של החיבור משתקפת דמותו האצילה, צניעותו ומידת ענוותנותו של ר' שלמה עדני. בהקדמה ל"מלאכת שלמה" על המשנה, כתב ר"ש עדני: "הכי קראתי שמו של ספר זה מלאכת שלמה גם כי כן היא כשמה מלאכה היא ואינה חכמה. רק נושא וטוען ספרים כבהמה". בצניעותו, לא ראה ר"ש עדני בפירושו הגדול אלא "מלאכה", להבדיל מ"חכמה". לעומת זאת, כשביקש להכתיר את הגהות רבו בשם, ראה בהם דברי "חכמה", ונתן לכך ביטוי בשמו של החיבור: יסודו הוא בחכמת בצלאל, ואילו כל אשר עשה הוא לא היה אלא בנין.

[לאחר שנשלמה הדפסתו של מאמר זה, יצאה לאור "שיטה מקובצת" גם למסכת ערכין, במהדורת י.ד. אילן, הנ"ל בהע' 3. עתה עמד המהדיר על זיתיו כה"י כ"בנין שלמה לחכמת בצלאל", ואעפ"כ לא נמנע, גם הפעם, מלהכתיר את החיבור שבכה"י בשם הלא-נכון: "שיטה מקובצת". במבואו אף חוזר הוא על הנחתו ששטמ"ק על סדר קדשים נכתבה בשתי מהדורות. דברי לעיל, ביחס לשיטה בה נקט המהדיר בהדפסת ההגהות והליקוטים לבכורות ותמורה, אמורים גם ביחס להדפסת ההגהות והליקוטים לערכין. עוד חוזר כאן המהדיר וכותב — גם ביחס למסכת זו — שהוברר לו בודאות כי ההגהות והליקוטים שבכ"י ירושלים (36 4°), הם המקור לשטמ"ק שנדפסה בש"ס וילנא. המהדיר עצמו עמד על כך ש"בכ"מ לא דייקו המעתיקים והשמיטו קטעים והגהות" (הע' 4 במבואו), אבל בעוד אשר אי-התאמות מסוג זה ניתן להסביר בהשמטת המעתיקים, מה ההסבר לתוספת ליקוטים, ושוני בהגהות? לדוגמא: בדף ב', ע"א, ציון ב', מובא קטע בשם תוס'. באותו דף שבכ"י ירושלים לא נמצא כל זה, אלא רק ציון לתו' מנחות דף צ"ג. וכן: בדף י"א, ע"א, ציון ב', נדפס: "...ותיבות הוא דעבידא גמחק", ובכ"י ירושלים לא נמחקה אלא תיבת דעבידא. וכן: בגמ' דף י"ז, ע"ב, נדפס: "וחדא למעוטי מצורע", ובשטמ"ק, ציון א', הוגה: "וחדא אמצורע", ואילו בכ"י ירושלים אין שום הגהה כזו. אי-התאמות מסוג זה, מלמדות שוב שלא כ"י ירושלים שימש יסוד להדפסת השטמ"ק לסדר קדשים בש"ס וילנא, אם כי יש התאמה גדולה למדי בין נוסח כה"י לנוסח הנדפס].

מאיר בניהו

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

המאמר השני בלונדון ובגרמניה

תוך כדי השלמת הדפסתם של הספרים "אלה המצות" ו"מגן דוד" בדפוסו של נתנאל פואה באמשטרדם בקיץ תע"ג נתעצם הפולמוס שבין ר' משה חאגיז ודעימיה לנחמיה חייא חיון ודעימיה, והפך לאחד הפולמוסים הגדולים בתולדות ישראל. אגרות, קונטרסים וספרים, מלאים דברי דילטוריא, הדפיסו אלה כנגד אלה, עד שנתחייב ר' משה חאגיז לגלות מאמשטרדם ויצא ללונדון. אף שם לא הונח לו ועבר לגרמניה. הדפסת קונטריסי הפולמוס הזה, עניין גדול לעצמו הוא, ובמקום אחר יהא עיסוקנו בו.

פרק חמישי: ספרים שהדפיס בלונדון ובעמדת לסיפוק צרכיו ומלחמתו

פתיל תכלת

משעה שיצא ר' משה חאגיז מאמשטרדם לא הדפיס ספריו אלא בגרמניה, אבל ההדיר בלונדון חיבור אחד משל אביו:

אזהרות אשר שר הרב שלמה בן גבירול ז"ל עם פירוש קב ונקי מנמוקי הקטן יעקב בכמהר"ר שמואל חאגיז זצ"ל. יתבאר בו כוונות המשורר ודעות החולקין עליו במגין המצוות וטעמן... ונקרא שמו בישראל פתיל תכלת... ועתה נדפס מחדש פה העיר המהוללה לונדון שנת התע"ד ליצירה.

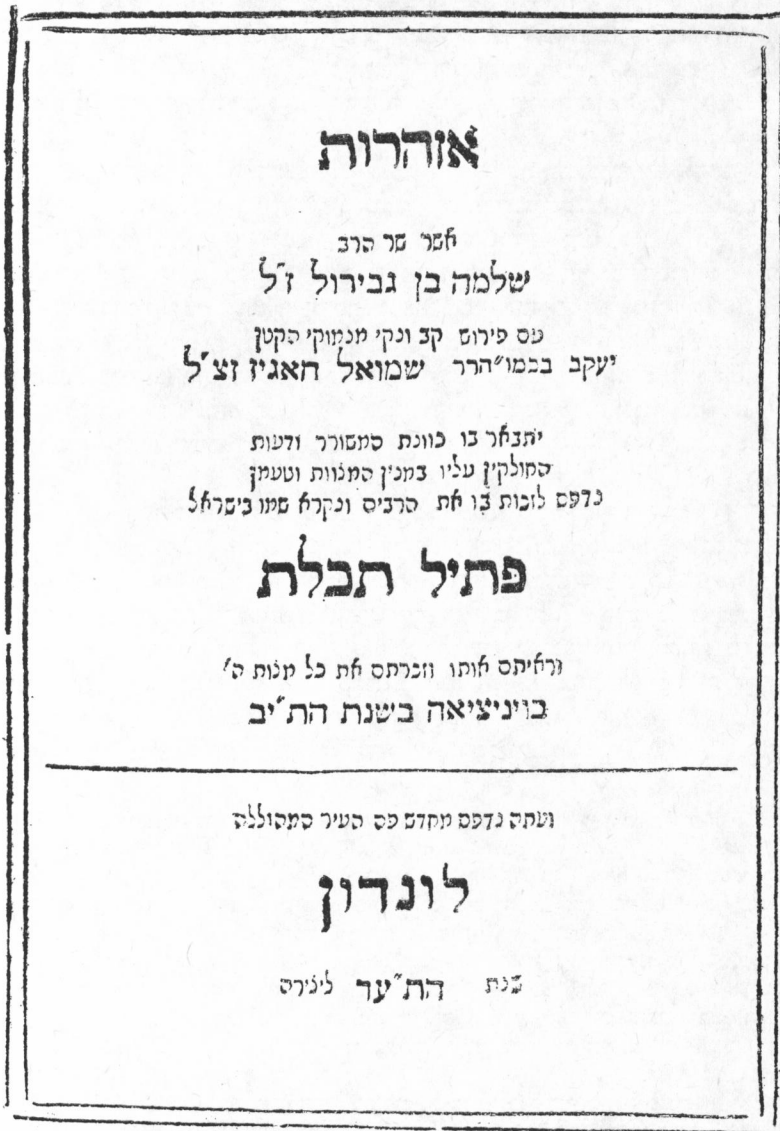
נוסח השער הוא כנוסחה של מהדורה ראשונה שהדפיס ר' יעקב חאגיז בהיותו בויניציאה בשנת תי"ב. שם המדפיס לא נזכר, ואינו אלא הנוצרי טומא"ס איילוף (Iive), שהדפיס באותה שנה ס' מטה דן לר' דוד גייטו, רבה של קהילה הפורטוגזית בלונדון. אף המסדרים בבית דפוס זה היו שלא מבני ברית¹. האותיות זהות וכן רישום הקונטרסים. קהילה זו קיבלה את ר' משה חאגיז בסבר פנים, ורבה נעשה לו שותף במלחמתו בחיון ולא נתחוויר, איפוא, על שום מה לא פנה למעמד, והרי ר' דוד גייטו עצמו נזקק ל"רשות מעלת אנשי המעמד" (כמצויין בשער ספרו). אין בספר גם הסכמה. בסוף הקדמתו כתב ר' משה חאגיז: "כאשר אהובינו הרב הגדול אב ב"ד ור"מ מארי דהאי אתרא... ראה בעין חמלתו כוונתי הרצויה להחזיר עטרה ליושנה... להיות שאינו בנמצא ביד כל אדם ואותם הראשונים שנדפסו היו על גייר שחור ודין לבן²... הרשה להדפיסו תחת ממשלתו כדי להיות

1 ר' דברי ר' משה חאגיז בס' תוכחת מגולה, לונדון תע"ה, מעבר לשער.

2 לאמיתו של דבר המהדורה הראשונה נדפסה על גייר לבן וטוב אלא שההדפסה אינה ברורה.

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

מחזיק עוזר ותומך בו"ס. אף-על-פי-כן הדעת נותנת שיפה היה להדפיס בספר הסכמה מר' דוד נייטו ושהדברים ייצאו מתחת ידו. ואולי לא ניתנה לו הסכמה

"אזהרות" עם פירוש 'פתיל תכלת' לונדון תע"ד

כיוון שלשם כך היה צורך ברשות המעמד. ושמא משום כך לא נזכר המדפיס ?
תחילה נדפסו האזהרות עם הפירוש (בדף הראשון צויין ב ומספר הקונטרס א א)
ואחר-כך נדפס השער בדף לעצמו וקונטרס (ארבעה דפים) שבו הקדמת המחבר

3 דף 4א.

(דף 2א-ב) כמו במהדורה הראשונה, והקדמה לבנו שנכתבה באלול תע"ד (דף 3א-4א), ובדף הפנוי הוסיף את הרשות לאזהרות. שלא כדרכו לא כתב ר' משה חאג'יו הערות והגהות לספר זה. כנראה מוטרד היה ביותר במחלוקת ולא היתה דעתו פנוייה לכך. דומה שנוקק לההדרת הספר לא רק מחמת יוקר מציאותו, אלא גם לסיפוק צורכי מחייתו. אכן, כל אימת שהשעה היתה דחוקה לו עסק בהוצאת ספרים. גם מהדורת לונדון היא יקרת המציאות ואיני יודע מה גרם לכך. כלום היתה בספר יד מתנגדיו?

בסוף המהדורה הראשונה הדפיס ר' יעקב חאג'יו צוואות מוסריות (סז, ב-ע, ב). הוא פותח בכך שעתה הנו "כבן ל"ב שנה", ועליו להכין עצמו לעולם הבא, ומונה אזהרות שקיבל על עצמו ולבסוף "קצת מן ההנהגות שהנהיג הרא"ש". דברים אלה, שהיו חביבים גם על הבן, נשמטו במהדורתו. אבל חזר והדפיסן בשנת תפ"ו וקראן בשם "זכרון לבני ישראל" וסיפחן לספרו לקט הקמח על המשנה⁴. הספר הראשון הידוע לנו שהדפיס ר' משה חאג'יו בגרמניה היה לקט הקמח חלק אבן העזר. ברם, בהיותו בעמדן, החל בהוצאת לאור של המשנה עם פירושים, שלא נודע עליה דבר ולא נותר ממנה זכר אלא העדויות שבאוסף האגרות בפרשת חיון, כ"י קויפמן 254, שיודפסו להלן.

תכנית להדפסת המשנה עם פירושים

בצאת ר' משה חאג'יו לגרמניה קבע תחילה את מושבו בעמדן⁵ שבסאכסוניה התחתית. הוא בחר במקום זה מחמת היותו בגבול הולנד, שממשלתה פרסה עליה חסותה (1595-1744), וקרבתה להמבורג. בעיר ישבו יהודים פורטוגזים, שמועצת העיר הפלתה אותם לטובה על יהודי המקום. הוא סבר שמכאן יוכל להרחיב מלחמתו ולפגוע בראשי הפורטוגזים באמשטרדם⁶. הוא הגיע לעמדן בסוף שנת תע"ו⁷. אותה שעה רבצו עליו חובות שנתהו בשל מלחמתו בחיון. קהילת עמדן נתיקרה ונתכבדה בו, אבל בהיותה קטנה לא היה ספק בידה לסייעו סיוע שיש בו ממש⁸.

4 בהקדמתו כתב: "ואידי דוטר אירכס וגשמט בהדפסה שנשנית בלונדון".
5 על קהילת עמדן עיי' G. Lewin, Das Emdener Memorbuch, MTWJ, 1890, pp. 27-43. על ימי שבתו בעמדן יש בידינו שתי עדויות. האחת אגרתו מג' בכסלו תע"ז לאמשטרדם (י"ש עמנואל, פולמוס נחמיה חייא חיון באמשטרדם, ספונות, ט, תשכ"ה, עמ' רמד), ורשימה בכ"י קול ברמה לר' יעקב צמח, שבאוסף נהוראי בבית הספרים (ס' 5512 8°). וזה נוסח השער: "פירוש על האדרא קדישא מהרח"ו ז"ל עם הגהה מהור"ר צמח תלמידו ז"ל. חסד חנם חנני איש בריתי איש ירושלמי ה"ה מוהר"ר משה חג'יו יצ"ו אשר נתן לי ספרו הנ"ל להעתיק אותם, והוא העתקה ראשונה מכ"י מהחז"ל. ומ"ה ב"ה [ומהקדוש ברוך הוא] אשאלה ברוב רחמיו וחסדיו יתן לי לב שומע להבין בחכמה ולחכם בבינה, להיות תורת אמונתי אמן מוצנע בהצנע לכת, לצאת ולבא בשלום. ואזכה לראות בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוות ונזכה לראות ביאת משיחנו במהירה בימינו אמן. השלמתי הכתב ב"ד אדר דהאי שתא ת"ו ע"ן ז"ן לפ"ק. פה עמדין".
6 וזה לשונו: "במקום הזה שהוא עומד על הספר... וקרוב אני לכל ערי אשכנז...". (כ"י קויפמן, עמ' 457).

7 בערב ראש השנה תע"ז שלח מעמדן מכתב לר' יהודה בריאל (שם).
8 גם ההכם צבי בצאתו מאמשטרדם ללונדון, בחורף תע"ד, שלח את בני משפחתו לעמדן. בנו יעב"ץ יאמר "שבני העיר הקטנה הלזו עשו לנו כל הכבוד וכל נחת רוח שיכלו". מגלת ספר, ווארשה תרנ"ז, עמ' 58. ועיי' גם עמ' 34.

שוב לא היה יכול להתפרנס מהוראה לבני עשירים, ומלבד זה היה רצונו להשלים הדפסת ספרו לקט הקמח על אבן העזר וחושן משפט. וכיצד יוכל לסלק חובותיו, להשלים הדפסת הספרים ולהכשיר עצמו לשוב לעיר מולדתו, אם לא במעשה גדול. ההוצאה לאור היתה אחת מפרנסותיו וחביבה עליו. מעתה ביקש לעשותה עיקר ולהוציא לפועל התכנית הגדולה ביותר שעלתה בדעתו לדבריו "מזה ימים ושנים": הדפסת המשנה עם ארבעה פירושים: רש"י, ר' עובדיה מברטנורא, תוספות יום טוב, ועץ חיים מחיבורו של אביו, שמבחינת היקפו הוא הגדול שבהם.

עד אז נהוג היה להדפיס את המשנה בשתי צורות: לראשונה הרמב"ם ור' עובדיה (שי"ט—שס"ו)⁹, ומעת שנתחבר תוספות יום טוב, משנת שע"ו—ר' עובדיה ופירושו זה של ר' יום טוב ליפמן הלר¹⁰. ר' משה חאגיז סלל לו דרך חדשה, להוציא מהדורה גדולה שטרם יצאה כמותה עד זמנו. כנגד היתרון שבתכנית זאת יש חסרון, כי פי' הרמב"ם לא נכלל במהדורה, ויש להניח—משום שמצוי הוא בתלמודים. מכל מקום ר' שמשון מורפורגו מאנקונה השיא לו עצה, להוציא פי' רש"י, ולכלול פירוש המשניות להרמב"ם, מטעם שרוב פירושו של רש"י נכלל בפירושו של ר' עובדיה מברטנורא. בכך היה עולה בידו לאחד את שתי השיטות.

ר' משה חאגיז היה מצוי בשאלות ההדפסה ובדרכי ההפצה. כדי להוציא מחשבתו מן הכוח אל הפועל רצה להבטיח כל ההוצאה הדרושה, שאם לא כן לא זו בלבד שלא ישתחרר מחובותיו ולא ייטב מצבו, אלא יורע כוחו וישיאר ממושכן על הוצאות המרובות על הדפוס¹¹ (תעודה א', בנספח). מה שלא השיגה ידה ביקשה קהילת עמדת למלא מקהילות אחרות, ופרנסיה פנו אליהן שיעמדו לימינו. אין ספק שכדמות האיגרת לר' יהודה בריאל ממנטובה (א) נשלחו איגרות לעוד כמה קהילות באשכנז¹², ולמקומות שאליהם הגיע שמעו של ר' משה חאגיז. מבקשים הם לעזור לו כדי שיוכל לחיות "לפי כבודו", לסלק חובותיו ולהדפיס ספריו. הם גם ציינו שר"מ חאגיז אינו רוצה "להטיל עצמו על הצבור", ומדגישים שמצבו הכלכלי הורע בעטייה של מלחמתו בחיון, כדי לפתוח את לבו של ר' יהודה בריאל ושכמותו לחוש לעזרתו.

הדפסת המשנה היתה מותנית במכירת מספר גדול של טפסים מראש. המיכסה שביקש ר' משה חאגיז להטיל על ידידיו באיטליה היתה 500 טפסים (ב)¹³. מחיר הטופס נקבע לשבעה וחצי פלורנים הולנדיים, שערכן באיטליה שלוש פיות גדולות. לדבריו סכום זה הוא מחיר ההוצאה. ברם אנשי הקהילה כותבים "בדרך משא ומתן בערך הממוצע ושווה לקונה ולמוכר במחיר ג' ריאטלי"ר אולנדא" (א)¹⁴, כלומר בריוות בינוני. ר' משה חאגיז הודיע שיהיה נכון להוריד המחיר

9 ריווא שי"ט, סביניטה־מנטובה שי"ט—שכ"ב, ויניציאה שס"ו.

10 פראג שע"ו—שע"ז, קראקא ת"ג—ת"ד, אמשטרדם תמ"ה—תמ"ז, ווילהרמסדארף תמ"א—תמ"ד, שם ת"ג, שם תע"ה, שם תפ"ד—תפ"ה, אמשטרדם תפ"ו.

11 ר' להלן סמוך להע' 20.

12 ראשי קהילת עמדת ביקשו מר' יהודה בריאל "לדבר עם הקצינים יושבי עירו" ואל הנדיבים שבסביבותיה, שיקנו "בכסף מלא אי זה מאות חתיכות" ואם לא יצליח, "להעמיד לו ריות והצלה ממקום אחר" (א), אולי על־ידי הקצבות מקהילות ויחידים.

13 המשנה שנדפסה בוולצבך בשנת תע"ה נמכרה, יחד עם התורה והפירושים, בששה וחצי רייכסטאליר. ר' ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי... שבאירופה התיכונית,

אנטוורפן תרצ"ה, עמ' 42.

לששה פלורליזם למי שיקנה למעלה מחמש מאות טפסים. אין דעתו על הרווחים, ואם ימצא שיש בהכנסה כדי סילוק חובותיו, יוריד ממחיר הספר (א). יחיד שיתחייב לרכוש מספר טפסים זה (או קהילה), נכון הוא להזכיר את שמו בהקדמה "או בפתח האהל [השער] של המשנה לומר" שעל הוצאתו נדפסו". הודעה על הוצאות הדפוס וקיבוץ הכסף, והצעה להדפיס את שמות המתנדבים והחותמים בספר, כבר היתה משנים בספר העברי, ודומה שהראשונה הידועה היא מספר יפה תאר לר' שמואל יפה אשכנזי (וינציאה ש"ז—ש"ט) 14.

התנאים האחרים יאלפנו על מצב הדפסת הספרים בזמנו, ועל חוסר האימון במחברים ובמוציאים לאור. החשד היה הן על המחיר שלא ייקרוהו, והן על עצם ההדפסה. דומה שלא נזקק המג"ח למכתבם של פרנסי קהילת עמדין, במקום ששמו הלך לפניו והוקירו את מלחמתו, אלא להכניסם ערבנים על המעשה. אכן, באגרתם לר' יהודה בריאל יתחייבו: "נעשה את שלנו להעמיק הדבר בעמק השווה", כלומר שלא ייתבעו לשלם יותר מהמחיר הקצוב. והדברים מפורשים יותר בדבריו של ר' משה חאגיז עצמו. כדי לסלק חשש מלב הקונה, ולבל יאמר "מי הכניסני בתגר זה להתעסק עם למדנים שהם כלם גנבים. כי לפי שידעתי את מכאוב זה אני מקדים לו הרפואה למכה" (ב). לא יהא לקונה דין ודברים עמו, אלא עם שניים מפני הקהל בעמדין, והם ר' ליב עמדין 15 ויונתן לוי 16. הללו עשירים מופלגים הם וידועים גם מחוץ למקומם, באמשרדס ובשאר קהילות. והנחה נוספת עשה, שלא יתן הקונה מחיר הספר אלא אחרי קבלת "כל חלק וחלק בפני עצמו", ובכך יקל מעליו גם את עומס ההוצאה.

14 מ' בניהו, רבי שמואל יפה אשכנזי, תרביץ מ"ב, תשל"ג, עמ' 430—431. ועיין: הסכמה ורשות בדפוס וינציאה, ירושלים, תשל"א, עמ' 44. לאמיתו של דבר היתה זאת תכניתו של ר' משה חאגיז בהדפסת ס' מגן אבות (ר' פרק א) וכך עשה בהדפסת המהדורה השנייה של ס' אלה המצות (פרק ז).

15 ר' יעקב עמדין יספר עליו "כי היה עשיר מופלג מאד ובעל תורה... וכבר דבק כל גדולי קציני אשכנז במשפחה ההיא, שגברה ידה במעלת החסד והגדולה" (מגלת ספר, עמ' 58). לר' ליב היתה בת "מלומדת משכלת, ממש לא היתה דוגמתה בכל ארץ אשכנז", ואביה רצה לתיתה לר' יעקב עמדין לאשה. הוא מלא תהילה, ואף-על-פי-כן סירב לו, בגלל התנגדותו של אביו. לבסוף נישאה לבנו של יונתן הלוי (שם, עמ' 100). וכנראה שהוא ר' יהודה ליב ב"ר יונתן הלוי, שנפטר בכ' בטבת תצ"א. בס' יזכור של הקהילה ספרו תהילתו: "אשר ידיו היו רב לו בכל מילי הן במילי דעלמא הן במילי דשמיא. והיה הולך בדרך הישר, כל ימיו היה עושה ומעשה. פתחו ה' פתוח לרוחה ועניים היו כבני ביתו... בסבר פנים יפות קבל אותם ודבר עמהם בדברים נעימים וערבים. גומל חסד היה עם החיים ובפרט עם המתים... שוקד על דלתי בית הכנסת ערבית ושחרית וכל ימיו לא היה בו קנאה ותחרות. משאו ומתנו היה הכל באמונה, והיה משיב לכל אדם בדעת ובתבונה...". (לווין, שם, עמ' 36).

16 יונתן הלוי היה פרנס כשמונים שנה לפני כן (ר' לווין, שם, עמ' 34—35) ואפשר שהיה זקנו. ר' יונתן דגן נפטר בב' דראש-חודש כסלו תצ"ג. בס' יזכור של הקהילה נמנו שבחיו: "הישיש פ"ו [פקיד ונאמן] הר"ר יונתן בהר"ר אברהם הלוי ששקד על דלתי ב"ה יום יום, נכנס ראשון ויוצא אחרון. ביתו היה פתוח לרוחה, הנכנס רעב יצא שבע. צדקת ה' עשה והיה מעשה צדקתו שלם בגופו ובממונו, גמל חסד עם רבים ויחידים בהשתדלנות ושאר דברים טובים, משאו ומתנו באמונה קיים ומטיל מלאי לכיס של ת"ת היה. והיה פרנס ומנהיג הקהילה כמה שנים בנעימים" (לווין, שם, עמ' 36). בצאת ר' יעקב עמדין מאמשרדס בשנת תפ"ט לבוא לאלטונה, עבר

ועוד מעשה עשה שראוי לצינו. הוא הדפיס "דוגמא" (פרוספקט) קונטרס אחד של המשנה, וטפסים שלח לר' יהודה בריאל כדי שבאמצעותם ירבה לו חותמים¹⁷. כתב גם לר' שמשון מורפורגו, העמוד השני לר' יהודה בריאל אשר עליהם נשען בעיקר בפולמוסים, והודיעו על התמוטטות נכסיו בסיבת מלחמתו בשבתאיות. אותם ימים היו ימי מלחמות, ומצבם הכלכלי של יהודי איטליה הגיע עד משבר. דעת הבריות לא היתה נתונה לספרים. ר' יהודה בריאל השיבו: "אין דורש ואין מבקש לקנות ספרים חדשים ומתחדשים, ובפרט משניות עם הפירושים שכבר נמצאים פה ביד כל אדם בכרכים יפים, וביחוד מאלו שנדפסו מקרוב זה שני". והיותם לאחדים או נפרדים הכל שוה להם" (ז). רוצה לומר מהדורות שונות של המשנה עם פירושים שונים, ולא היה להם עניין במהדורה שכולם יהיו בה במקובץ. דבר זה מלמד גם על המספר הגדול ביותר של טפסים שהמדפיסים הדפיסו מן המשנה. יש גם ליתן את הדעת שמאז גזירות ת"ח, הפכה הוצאת הספרים מקצוע לכל דורש, ורובם ככולם של הספרים שנדפסו באמסטרדם ובגרמניה, ואף מקצת ספרים באיטליה, פליטים מפולין, ליטא ואוקריינה הדפיסום. הם שלחו את הספרים לכל שיש בידו יכולת לגדב להם כסף, גם אם לא היה לו כל עניין בספר, והספר העברי הודלול. קולעת יפה אימרתו של ר' יהודה בריאל על כך: "כי רבו הספרים מן הסופרים ואין קונה"¹⁸.

דרך עמדה וכלתו הגו' של ר' יונתן השפיעה על חמיה שיפציר בו לשמש רב הקהילה. לבסוף נשתבשו יחסיהם (מגילת ספר, עמ' 99—107).

- 17 כנראה שר' משה חאגי'ז נהג בכך כבר בספר הלכות קטנות (ר' פרק א, ליד הע' 7) וכן בעניין מכירת מספר טפסים גדול — ר' ס' כריתות, בפרק ב. בשנת תע"ז עצמה ביקש ר' עמנואל חי ריקי להדפיס את פירושו למשנה "הון עשיר", וכיון שרגליו היו מועדות לארץ-ישראל, מסרו לר' שלמה זלמן מלבוב ולר' דוד ב"ר רפאל חיים בואינו המדפיס בויניציאה, וביקשם להוציא לאור. הם הדפיסו "לדוגמא פולין" הראשון מחודשי הספר הנזכ' עם הקדמה שנייה, יען מתוכה מבואר מה יהיה משפט הספר ומעשהו, ונישלה הדוגמא הזאת ביד הרצים אל כל מקום...". הם מפרטים גם עסקי ההדפסה. הספר יודפס ב-600 טפסים וימכר במחיר הקרן, 4 טפסים בשני דוקאטים (הנוסח נדפס על-ידי א' שישא, ר' עמנואל חי ריקי וספרו "דקדוקי עניות" — "הון עשיר", הדרום, תשרי תשל"ב, עמ' 248—249). הספר לא נדפס או בויניציאה, אלא באמסטרדם בשנת תצ"א. הדפסת פרוספקטים והמלצות להפצת הספר העברי, אימתי החלו בכך והיכו, ובאליו נסיבות הדפיסו פרוספקטים, הם נושא שראוי לענות בו, והינם פרק נכבד בתולדות הספר העברי, וחבל שלא ניתנה עליו הדעת עד כה. ידיעות על המלצה להדפסת ספר שנדפסה, מצויות למן שנת שס"ו מויניציאה. ר' י' ריבקינד, במסכת ספרים, קרית ספר, כו, תש"י, עמ' 315—316, 343—344. ועיי' להלן הע' 30.
- 18 קהילות התקינו תקנות נגד "מגיפה" זו, ואסרו על מחברי ספרים אורחים לחזר על פתחי יחידים בלי הסכמת הפרנסים. ר', דרך משל, תקנת ברלין מכ"ט בתמוז תפ"ג (י' מיזל, פנקס קהלת ברלין, ירושלים תשכ"ב, עמ' 6—7, וציטיו בעמ' 424). לעומת זאת, ר' מצליח יחיאל עובדיה מאנקונה, יצא חוצץ נגד המוציאים לעז על המחברים, וקרא לעזור להם. ר' הסכמה ורשות, עמ' 45. ועיי' למעלה, פרק ב, ליד הע' 27. — יחסו של המג"ח לעוברי-אורח אלה "מאנשי פולני"א השתנה בפרק-זמן זה. באיגרתו לר' שמשון מורפורגו, מיום כ"ה באדר ת"צ, בענין פולמוס רמח"ל, הזהירו מפניהם, באומרו: "עכשיו בדורנו זה כל ההולך מהכא להתם גזילין ושוורים וכיסין מנתחו אהרדי, ואין לסמוך על עדותן של אלו ארחי ופרחי כי נלאיתי נשוא, ממה שעד עכשיו הייתי מחפה עליהם, חובה עלי לפרסמם" (ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף איגרות ותעודות, מהדורת ש' גינצבורג, תרצ"ז, עמ' קכה).

קריאתו של ר' יהודה בריאל לקהילות איטליה לא עשתה פירות, אך מה שלא עלתה בידו עלתה בידי ר' שמשון מורפורגו, שהצליח לקבל הסכמה לרכישת "ג' כרכים קשורים כהלכתם בלוחות עץ ומכסה עור עליהם מלמעלה כנהוג". ידיעה זו מלמדתנו על טעמים המעודן של יהודי איטליה, וחיבתם לספר והידורו. ואכן ספרי משניות שנדפסו באמסטרדם ובווילהרמסדארף עם פירושים, כך נכרכו. תנאי זה כנראה כלל בתוכו תנאי אחר, שהמחיר שנקב ר' משה חאג'יז לא יוגדל בשל הכריכה החדורה. לדעת ר' יהודה בריאל חמישים טפסים אלה די בהם והותר "לקהלת רומא ואגפיה" (ז), רוצה לומר שר' שמשון מורפורגו עורר לכך גם את הקהילות שמחוץ לאנקונה.

ר' משה חאג'יז הכין הסכמות מרבנים נודעים להדפסת המשנה, ובכך חשב לא רק להועיל להפצת הספר ולמנוע השגת גבול, כדרך מבקשי ההסכמות, אלא שעדותם של גדולי החכמים תשובה תהא בה למתנגדיו במלחמתו בחיון ובאלימות. ראשונה פנה לחכמי פרנקפורט דמיין. בי"ח חשון תע"ו כבר קיבל הסכמתו של ר' שמואל כהן שאטין (מהרש"ך), ראש הישיבה המפורסם בפרנקפורט, בעל כוס הישועות (פרנקפורט דמיין, תע"א)¹⁹. חשיבות יתירה נודעה להסכמתו שכן יש בה כדי "לסתום פי האתון" (כך כינה את ר' שלמה אאיליון) וסיעתו, והוסיף "ואפשר שתעלה בידי גם הסכמת הא"ב שבאותה קהלה", הוא ר' אברהם ברודא²⁰, שהיה רב ואב בית הדין בפרנקפורט. הוא לא הצטרף למתנגדי חיון בשל הקפדתו על החכם צבי. ברם, ספק אם עלתה בידו לקבל הסכמה מידו.

העתק הסכמת מהרש"ך (ג) שלח אל ר' יהודה בריאל, ואף ממנו ביקש הסכמה, שבה ימליץ על הספר ויגזור על השגת הגבול "הכל כפי ההסכמות הנהוגות" (ב). ר' יהודה בריאל שהיה זקן ותשוש, כתב הסכמה קצרה (ח), ורשות נתן לר' משה חאג'יז לכתוב הסכמה אחרת אם זו לא תמצא חן בעיניו או לשנותה כראות עיניו. מלבד זה ביקש הסכמה מחכמי אנקונה ר' יוסף פיאמיטה וחתנו ר' שמשון מורפורגו (ה-ו). הראשון מתריע על התמעטות לומדי תורה, שהכל נותנים דעתם על "דיני ממונות" ורק בעת הפנאי לעת ערב סרים אל בית הכנסת או בית המדרש לשמוע דברי אגדה. הוא ור' יהודה בריאל מציינים במיוחד את מלחמתו בחיון שבעטייה הוצרך לגדוד ולאבד כספו. ר' יהודה בריאל גזר על השגת גבול במשך עשר שנים ואילו מהרש"ך לא הגביל זמן ור' יוסף פיאמיטה לא נזקק לכך.

הכל היה מוכן לסעודה. נקבעו חתומים על המשנה, ניתנו הסכמות והחלו בהדפסה והמשנה לא נדפסה. מה אירע לו לר' משה חאג'יז שלא השלים את אשר החל לעשות? על כך יספר באגרתו לר' יהודה בריאל מט"ו—כ בתמוז. "הגבירים וקציני הארץ הזאת" גרמו לו מפח נפש. משקיבלו תשובת ר' יהודה בריאל (ט),

19 חכם זה לא הדפיס הסכמות בספרו "כנהוג ברוב מחברי ספרים ומהם גזירתם וחרמתם על מסיגי גבול", לא מגאווה, אלא "מטעם באשר הדרך של נותני הסכמה הוא ליתן לאיזה מחבר שבח יותר מן הראוי לו" (הקדמה, דף א2), ואם יש בכך ריווח לגוף הרי יש בו הפסד לנשמה. אבל הוא עצמו נתן הסכמות הרבה (ל' לוינשטיין, מפתח ההסכמות, פרנקפורט דמיין 1923, עמ' 186). מהרש"ך נפטר בי"ד בתמוז תע"ט. ע"ע מרדכי הלוי הורוויץ, רבני פרנקפורט, מהדורת אונא, ירושלים תשל"ב, עמ' 80—81, 217, 256, 301; מ"ג צובל, משפחת סופרים, סיני, ח', תש"א, עמ' רצ"ה—רצ"ח. 20 נפטר א' דראש חודש אייר תע"ז. ע"ע הורוויץ, שם, עמ' 82—83, 218, 255, 281, 299—300.

שבה הודיע על ריבוי הספרים באיטליה עד שהם מתגלגלים ללא הופכים, "נסוגו אחור שלא להוציא מעותיהם בדבר שיזיקו להם העכברים ולא יועילו לי" (י). בכך "הסכימו להן שאר ראשי המדינות", כלומר ראשי קהילות גרמניה שהתחייבו לתמוך בידו, שאין השעה כשרה להדפיס את המשנה.

הדפסת ה"דוגמא" מעידה שר' משה חאגיז היה שרוי באותה שעה בעיצומה של ההדפסה. היכן הדפיס את המשנה? בעמדת לא היה בית דפוס, והדפוס בקהילה הקרובה ביותר אליו היה בהמבורג. ברם, דומה שלצורך מפעל גדול כזה העתיק מדפיס את מקומו לעמדתו. שומע אתה זאת גם מדברי ר' משה חאגיז, שאחרי שקהילות גרמניה נסוגו מתמיכתם "בעל המדפיס חזר למקומו הראשון, והמשיך אותי בדברים עד היום הזה בתוחלת ממושכה" (י). מכאן שהעתקת הדפוס נעשתה בהשתדלות פרנסי הקהילה, וכנראה שהתחייבו בפניו ליטול חלק נכבד בהוצאה. הדעת נותנת שהפרנסים ראו בכך גם יוקרה לקהילתם.

מי היה, איפוא, המדפיס? אין בידינו נקודת אחיזה לומר דבר ברור. אך שערי השערות לא ננעלו. מומים שלדעת ר' יעקב עמדת נמצאו בר' משה חאגיז, ידגימם בפרט זה: "כאשר עשה ביחוד פ"א דבר מכוער לר"ז מדפיס" ²¹. כלום דבריו מרמזים להדפסת המשנה? הדעת נותנת כן, שהרי אין ספק שהנזק היה גדול, ומדפיסי ספריו האחרים אין שמם מתחיל באות ז ²².

איהו חלק מן המשנה נדפס? בדעתו של ר' משה חאגיז היה להוציא "כל חלק וחלק בפני עצמו" (ב). ברם, באגרתו לר' יהודה בריאל מט"ו—כ בתמוז יאמר שהתמהמה להשיב לו על מכתבו מסיבת מחלתו, ומשום שקיווה כי יוכל "לבשר על דבר גמר הדפסת המשניות". למד מכאן שסבר להשלים ההדפסה בשנת תע"ו. ואין הדבר רחוק. גם המשנה שנדפסה בשנה שלפניה בוילהרמסדארף, על-ידי ר' הירש ב"ר חיים מפזרדא, נשלמה בתוך שנה. מכל מקום נדפס חלק ניכר, כי חודשים שישב המדפיס בעמדתו לא טמן ידו בצלחת, ודומה שכל שעשה בבית דפוסו לא עשה אלא בסידור המשנה ובהדפסתה. הוא חזר למקומו משנתברר לו שאין בידי ר' משה חאגיז לשלם לו מחיר ההדפסה. ונימת תרעומת נשמעת עליו שלא גמר מלאכתו כמוסכם ביניהם. כלומר הפסקת העבודה נעשתה שלא על דעת ר' משה חאגיז, והוא לא התייחס מהוצאת המשנה. לר' יהודה בריאל הודה על ההסכמה, וניכר היה שבדעתו להדפיסה לכשיצא לפועל מחשבתו (י). גם ר' יהודה בריאל הודיעו שנכון הוא להוסיף לסייע בידו לכשידרש (יא).

כדי לבדוק מה היתה הסיבה האמיתית להפסקת הדפסת המשנה, עלינו ליתן את הדעת על שתי עובדות. האחת הוצאתה של מהדורת ווילהרמסדארף תע"ה, שבדואי בשנת תע"ו הופצה כבר בגרמניה ²³. והשנייה דומה שהיא מכריעה: בה בשנה

21 מגלת ספר, עמ' 122.

22 האם הוא ר' שלמה זלמן הענא שספרים הדפיס בפרנקפורט דמיין ובשנת תע"ו בהאנאז? (פרידברג, תולדות הדפוס העברי... שבאירופה התיכונית, אנטוורפן תרצ"ה עמ' 61, 67. ר' משה חאגיז יצא להגנתו נגד המשיגים על ספרו בנין שלמה. ר' הסכמתו לספרו שערי תורה, המבורג תע"ח). או אינו אלא המדפיס המפורסם ר' זליגמן רייז מפרנקפורט שבשנת תע"ד קיבל רשות להקים בית דפוס באופיבאך? (שם, עמ' 101). ושמואל הוא ר' שמואל זנוויל ב"ר מרדכי פאפרט, שעבד בבית הדפוס של רוס בהמבורג ובשנת תפ"ו יסד בית דפוס באלטונה (שם, עמ' 53, 105).

23 במהדורה זו נדפסו הסכמות מחכמי גרמניה, ובכללן מר' נפתלי כ"ץ רבה של קהילת

ובשלאחריה חזר ונדפס פירושו של אביו, עץ חיים, עם נוסח המשנה, בברלין, על-ידי ר' זאב וואלף בנו של ר' משולם זלמן מירלש מהמבורג, שהיה אב בית-דין בקהילות אה"ו. הסיבה להדפסתו שנית היתה, ש"מרב חשיבותו לא נמצא במדינות אלו" (בשער). אין המהדיר מזכיר אלא את אחיו, ר' בער, "ראש המדברים בק"ק פוזנא", שסייעו בהוצאת ההדפסה²⁴, ושמו של ר' משה חאג'יו מאן דכר שמיה! והרי ביקש ר' משה חאג'יו מר' יהודה בריאל להזכיר זכותו על החיבור בהסכמתו לעניין השגת הגבול, ומסיבה זו גזר על כך ר' שמואל הכהן שאטין, "כי ירושה היא לו מאבותיו" (ג). כלום לא ידע המהדיר על תכניתו של ר' משה חאג'יו? הדעת נותנת שקהילת ברלין נכללה ב"ראשי המדינות" שהסכימו לסייע בידו. הוסף על כך סמיכות הזמן המפליאה. בתמוז הודיע המג"ח על שובו של המדפיס למקומו, ובכ"ה בו נתן ר' יחזקאל קצנלבוגן, רבם של קהילות אה"ו, הסכמה לר' זאב, ובי"ג באלול – ר' יחיאל מיכל ב"ר יהודה ליב, אב"ד ברלין. דבר זה אומר דורשני. ושוא חזרת התופעה המופלאה, שבעיצומה של התעלומה נעוץ הפתרון. כלום אין הר"י המדפיס שמזכירו יעב"ץ זאב וולף זה? אוכרתו בדרך זו מעידה שהיה הוא מן המדפיסים המפורסמים. ואכן, ר' זאב מירלש היה בלי ספק איש שכל מעייניו היו בהוצאת ספרים, ודווקא ספרות חז"ל וספרי ההלכה הגדולים, בהיקף שבאותו הזמן לא היה כמותו אלא במרכז הדפוס באמשטרדם.

כבר בשנת ת"ס פנה אל הרשות בברלין להתיר לו להדפיס את התלמוד הבבלי. הרשות לא ניתנה לו, והוא ביקש להדפיס ספר משנה תורה להרמב"ם. המלומד הנוצרי דניאל ארנסט יאבלונסקי, פטרונו של הדפוס, המליץ בעדו בפני המלך. ברם, אותה שעה עסק המדפיס עטיאש באמשטרדם בהדפסת משנה תורה, ור' זאב וואלף משך ידו מכך²⁵. בשנת תס"א נדפס עין יעקב בדפוס יהודה לייב בן דוד גיימרק, ור' זאב וולף נזכר לשבח²⁶. בשער ס' ארבעה טורים שנדפס בשנת תס"ג נכתב: "נדפס בבית המדפיס האלוף מוהר"ר זאב וואלף בן הגאון מוהר"ר זלמן מירלש אב"ד דק"ק המבורג". ולא זו בלבד, אלא שאתה למד שלא רק שהוציא לאור ספרים על חשבוננו, אלא שהוא אשר חידש את בית הדפוס בברלין, שכן מוצא אתה בשער גם דברי שבח ל"הנדיבים האלופים המדפיסים האלוף מוהר"ר זאב וואלף בן הגאון מוהר"ר זלמן מירלש אב"ד מק"ק המבורג והקצין מוהר"ר דוד צורף מברעסלא, שנדבו לבם להזיל כספם וזהבם לכל מכשירי הדפוס". עשר שנים אחר-כך הדפיס עין יעקב בצורה הדומה למשנה²⁷. אין פלא שכבר הגיעה שעתה של המשנה, והוא אשר הדפיסה בשנת תע"ו.

ואם אין די בצירוף העובדות והמקרים הללו, תבוא העובדה שר' זאב וולף היה

פרנקפורט (י"ב אב תע"ד), שכבר היו בידו כמה דפים, ומצא ש"הוא נאה ויפה כאלו הקודמים שנדפסו באמשטרדם", וגזר איסור להדפיס "משניות כאלו... משך חמשה עשר שנים". ראוי לציין שהוא ואחרים נקטו שיעור זמן זה "כאשר נמצא באמשטרדם שנת חת"ם" (ר' הסכמת אב"ד איטינגין).

24 בסוף סדר טהרות, דף רז, ב.

25 M. Steinschneider, Hebräische Drucke in Deutschland, ZGJD, vol. 1, 1887, pp. 379–382; פרידברג, שם, עמ' 88.

26 שטיינשניידר, קטלוג בודליאנה, עמ' 1201.

27 בשער נאמר "הובא לבית הדפוס... ע"י אחד מיוחד בהד"ר כספו וזהבו... ה"ה האלוף התורני מוהר"ר זאב וואלף...".

גיסו, אח אשתו, של החכם צבי, ותטה את הכף לצד השערה זו²⁸. לפיכך יקרא לו ר' יעקב עמדן, בן אחותו, "ר"ז המדפיס" וידבר על מה שעשה לו המניח כדבר ידוע ומפורסם. עתה יובן על שום מה ביקש הסכמה מרבן של קהילות אה"ו בחודש תמוז טרם שקיבל הסכמתו של אב"ד ברלין. כלום אין זה מסתבר שבצאתו מעמדן עבר בעיר מולדתו?

מעתה חלה עלינו חובת בירור בשל מה נשתנתה תכנית הדפסת המשנה וכיצד יכול היה להדפיס את פירושו של אביו של ר' משה חאגיז? כנראה שבסופו של דבר נעשתה פשרה וכך הוסכם. את הפירושים האחרים לא הדפיס כיוון שבשנה שלפניה כבר נדפסו. וכך אתה מוצא בהסכמת ר' יחיאל מיכל מברלין שניתנה לר' צבי הירש ב"ר חיים מווילהרמסדארף בט"ו באלול תע"ד איסור להדפיס המשנה עם שני הפירושים משך טו שנים. ועדיין צריך הדבר הכרע.

תוצאה חשובה אחרת נודעה בלי ספק לאי הוצאת תכנית הדפסת המשנה לפועל. ר' משה חאגיז שסבר לקבוע בעמדן את מושבו שוב הוצרך לנדוד ועקר להמבורג²⁹. אכן אירע לו לר' משה חאגיז מה שאירע ארבעים שנה קודם לכן לר' יעקב ששפורטש, הלוחם הגדול בשבתאיות בתקופתה הראשונה. אף הוא מלחמתו דילדלה אותו, הרבצת תורה בתלמידים לא היה בה כדי סיפוק צרכיו ולא היתה קבועה ורבו חובותיו. המדפיס אורי הלוי יעץ לו עצה, וכך אמר לו: "הלא ידעת כי בכל גלילות איטאליה, ברבריא ופולין, הרבה שנים אשר שלחו כתבים כפעם בפעם לבקש חמשה חומשי תורה בתרגום אנקלוס מדפוס יפה, לקנותו במחיר יותר מדאי ויען שהכסף אזל מכלי, לא מצאתי און לי להדפיסו. ואם באולי תמצא מקום מיחידי הקהלות לחתום במקום שראוי לחתום כל אחד כפי יכולתו וכפי הצריך לו, עד שיהיו לך חתימות בכדי הצריך להוצאת הגייר, גם אני אעזור לך בהוצאת שכירות הדפוס המשתלמת לבסוף. אם את הדבר הזה תעשה וצוך אלי"ם ויכלת עמוד נגד רעבון ביתך...³⁰". נענה לו ר' יעקב ששפורטש. באמשטרדם הצליח להתחיתם "קרוב לת' מאות ספרים בסך ב' זהובים לכל אחד", החל בהדפסה ואף הדפיס "עלה" (פרוספקט) ושלחו לידידיו, לגבירים ולקהילות ובכללן להמבורג וביקש "לחתום גם הם איש כפי נדבת לבו". ברם, מה שלא עלתה בידי ר' משה חאגיז עלתה בידי של ר' יעקב ששפורטש³¹, נדפסו החומש עם התרגום בבית דפוסו של אורי הלוי בשנת תל"ד, וטופס נדיר של חומש זה נמצא בידי³², אבל שמו של ר' יעקב ששפורטש לא נזכר בו.

28 והוא ששידך לו את אחותו. עיין מגילת ספר, עמ' 10, 13, 23, 57. אחרי פטירת חותנו בשנת תס"ז נתמנה החכם צבי לאב"ד בהמבורג וואנזבק (שם, עמ' 22). ר' אברהם ברודא כותב בהסכמתו לטור בטבת תס"ב: "בן הרב המאור הגדול זקן ויושב בשיבה מוה"ר זלמן נר"ו אב"ד דק"ק המבורג, שלשלת יחסין נכד חמי זקיני המפורסם בתורה וביראה כבוד מוה"ר דוד מירליש זצ"ל" (אורח חיים, מעבר לשער). אביו נפטר בכ"ב כסלו תס"ז. עיין עליו יחזקאל דוקס, אוה למושב, קראקא תרס"ג, עמ' 11—12, ו. ועל הבן עיין ח"נ דמביצר, כלילת יופי, קראקא תרמ"ח, דף צא, א—צב, א. 29 בראש-חודש כסלו תע"ח חתם: "נוטה ללון פק"ק המבורג" (ר' רשימת ההסכמות, סי' 3). בשליש אמצעי לחודש תמוז תע"ט כתב: "מתגורר פה המבורג" (פני הכרובים בשמ"ת שמש צדקה לר' שמשון מורפורגו, ויניציאה תק"ג, דף ל, ג).

30 זכריה שווארץ, מכתב ר' יעקב ששפורטש לשיבת המבורג, עלים, ב, תרצ"ה, עמ' 22. 31 ושלא כדעתו של שווארץ (שם, עמ' 21). ופלא הדבר, שהרי מהדורה זו רשומה ברשימת שטיינשניידר, סי' 577.

32 וזה לשון השער: חמשה חומשי / תורה / עם תרגום אנקלוס / וחמש מגלות והפטורות /

פרק שישי: בהמבורג ובאלטונה

לקט הקמח – אבן העזר

משיצא ר' משה חאגיז מעמדן נתן דעתו להדפיס את שני החלקים האחרונים של ספרו לקט הקמח. כבר בשעה שהדפיס את הראשונים הודיע שמותקנים הם לדפוס ואם יצליח למכור את הכרך הראשון יעסוק מיד בהדפסתם.³³ בשנת תע"ד שאל אותו ר' שמשון מורפורגו על "השני חלקים של הלקט" ור' משה חאגיז השיבו בג' בשבט: "מוכנים הם לפני ולפני כל מי שירצה לעשות ההוצאה בהדפסתם".³⁴ ובשעה שביקש להדפיס את המשנה עמדה לפניו הוצאתו של ספר זה.³⁵ אכן, "לקט הקמח עם פנים חדשות", חלק אבן העזר, נדפס "בדפוס האומן יאהן ראיז", הוא המדפיס הנודע Rose בנו של תומאס רוס מהמבורג. מלאכת ההגהה נמסרה לר' מאיר ב"ר יעקב קאפיל דיינא מלובלין.³⁶ פרט השנה כלול בכתוב: "ויקרא לו ה' שלום ע"ד ה'יום ה'זה ע'ודנו ב'עפרה אב"י העזר"י לפ"ק". לכאורה תע"א. וזו דעתם של שטיינשניידר (ס' 1790, 10), קוולי (עמ' 468) וזנה. רוסט (580) ווינר (5873) כתבו זאת בלשון ספק וצדנר (עמ' 172) כותב 1714? ונימוקו עמו, שהרי בסוף הספר (רכד, א) מזכיר המחבר ספרו אלה המצות שהדפיסו בשנת תע"ג. בן-יעקב נתקשה כנראה ופתר זאת בשתי מהדורות תע"א ותע"ה (406). ובעקבותיו פרידברג. ואילו יערי כתב: "בודאי נדפס בשנת תע"ה או תע"ט".³⁷ ברם, בזמן שעשה ר' משה חאגיז באמשטרדם ברי שלא היה מדפיס במקום אחר ובשנים אלו הדפיס בהמבורג המדפיס יצחק חזקיה די קורדובה מאמשטרדם ושמו של המדפיס הבן יואהן מופיע בשערי הספרים משנת תע"ה ואילך.³⁸ לו השפילו הביבליוגרפים עיניהם שלושה דפים אחר כך, להקדמת הספר, לא היו טועים. זמן כתיבתה צויין בפסוק "גדול יהיה כבוד הבית לפ"ק" (223ב). טול התיבה גדול

נדפס מחדש באותו חדשו' תאוה / הוא לעינים ונחמד להשכיל / מקרא ותרגום פי צדיק / יאכל פרי / נדפס בדפוס המשובח היקר הנעלה / אורי בן הר"ר אהרן לוי ז"ל / פה ק"ק אמשטרדם / שנת מימינו אש ד"ת ל'מו לפ"ק. להפטרות שער מיוחד: הפטרות / מכל השנה / כמנהג / כל קהלות / היהודים / באמשטרדם / בשנת / ונבנתה עיר על תל"ה לפ"ק. הטופס שבידי חסר בראשו ולא אדע אם אחרי השער באו דברים מהמדפיס או מההדיר. מהדורה זו היא נאה ביותר. כבר בשנת ת"ל הדפיס אורי הלוי חומש עם חמש מגילות והפטרות אבל בלא תרגום. ר' יעקב ששפורטש יזכיר מהדורה קודמת שנדפסה בבית דפוסו של עטיאש בשנת תי"ט, ויאמר: "מיום אשר יצא בדפוס ה"ר יוסף עטיאש חומש כתיקון ספר תורה מוגה באותיות מזוינות לא נראה דמות זה, כי מלבד היותו כמוהו ביחפי האותיות והגהותיו עוד נוסף עליו ההגהה ביתר שאת". מנשה בן ישראל הדפיס בשנת ת"ו—ת"ז חומש עם תרגום בצורה זו אלא שאותיותיו ועירות.

33 ר' פרק ב, סמוך להע' 24.

34 זנה, חליפת מכתבים בין ר' משה חאגיז ור' שמשון מורפורגו בענין נחמיה חיון וסיעתו, בקץ על יד, ב, תרצ"ו, עמ' קעט. מתוך שסבר זנה שחלק אבן העזר נדפס בשנת תע"א, כתב שהכוונה ללקט הקמח חלק חושן משפט ולקט משפט על המשנה. אבל מלשוננו של ר' משה חאגיז משמע ששני חלקים כבר נדפסו ושהשלישי לא נדפס.

35 ר' למעלה ואגרות א—ב.

36 ר' בסוף הספר, דף רכד, ב.

37 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 367.

38 פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים... שבאירופה התיכונה, אנטורפן תרצ"ה, עמ' 53.

ממניין השנה ותמצא שהיא שנת תע"ט. תאריך זה מרומז גם בסוף הלכות עגונא: "שנת למען תשמור ככל הכתוב ב'ו כ"י א"ו תצליח... לפ"ק". כלומר שנה אחרי בואו להמבורג.

גם חלק זה לא הצליח כנראה למוכרו במידה מספקת וטפסים רבים שלח לחכמים שלא על מנת לקבל מחירם. הטופס שבידי נמצאת בו הקדשה זו בעצם כתב-ידו: "לאהובינו החכם השלם דיינא דנחית לעומקא דהלכתא ודינא ומטמרן ליה גליין כמוהר"ר יוסף אירגו נר"ו", הוא עמיתו שלחם עמו במלחמתו הגדולה בחיון. עברו שנים ולא עלתה בידו לצבור כסף להדפסת חלק חושן משפט³⁹. דומה שלבסוף נתייאש ר' משה האג"י מהדפסתו. בשנת תפ"ו כתב בהקדמה לס' לקט הקמח על המשנה שביקש להשלים מלאכתו, אבל מאז "הוציא דבת האר"ש רעה... באלה וכחש...", כלומר הדיבות שהוציאו עליו בשל מלחמותיו והוא נרדף ומטולטל וידו אינה משגת. חלק חושן משפט "הלכותיו מרובות והוצאותיו בלתי ספורות, בפרט שכל יום תמיד ספרים חדשים מקרוב באים ממולאים בש"ס רובם על דיני ממונות... משכתי ידי מהדפסתו". ברם, אחר-כך חזר והתפלל שיזכה להדפיסו⁴⁰. כתב-היד אבד וזו אבידה שאינה חוזרת, שכן ברי שאם בכל החלקים יש עניין רב מכמה וכמה בחינות, בחלק זה לא כל שכן.

מכאן ועד עשר שנים אחר-כך נטרד ר' משה האג"י בטרדות שונות ובפולמוס חיון וכל שהדפיס הוא ס' לחישת שרף כנגד חיון, בשנת תפ"ו. בתקופה זו הוסיף להתגורר בהמבורג ואנו יודעים שישב בה גם בשנת תפ"ד⁴¹. בית הדפוס בהמבורג החדיל את מלאכתו, כנראה משנת תפ"ב. לפיכך לא יכול היה ר' משה האג"י להדפיס את ספרו בקרבת מקום והרחיק עד האנאוו [?]. בשנת תפ"ה כבר התגורר באלטונה ולא עקר משם עד שנת תצ"ח⁴².

מעורר זכרון ומאסף המחנות

באותו הזמן ממש נתן המלך פרידריך הרביעי רשות ליסד בית דפוס עברי באלטונה, ושמואל זנוויל פופרט, מפועלי הדפוס בבית דפוסו של רוס בהמבורג,

39 הוא מזכירו בכמה מקומות בחיבוריו. ב"הלכות מסים" כתב: "שדברו הפוסקים... אספרם מחול ירבון והנם רשומים אצלי בחבורי לקט הקמח על חושן המשפט" (דף ג2; שתי הלחם, דף כח, ג). ור' גם הקדמתו ללקט הקמח אבן העזר: "הנשאר בידי עם יתר הלקט אשר חנן לי ה'" (דף ב1).

40 משנת חסידים, ואנזבוק תצ"ג, ס' תשלה, דף קלח, ג.
41 ר' להלן, חיבורים שלא נדפסו, פירורי פת הקמח, ס' ה. ואין לומר, שכבר ישב באלטונה בשנת תפ"ב (מגלת ספר, וארשה תרנ"ז, עמ' 110, 107), שכן בלי ספק טעות היא וצריך להיות תצ"ב (עיי' שם, עמ' 100).

42 הסכמתו לס' השיב ר' אליעזר ושיח השדה לר' אליעזר ב"ר שלמה זלמן ליפשיץ (נייאויט תק"ט) נכתבה באלטונה בסדר אמור (ט-יד אייר) תפ"ה. בפרשת ואתחנן (י-יד באב) תפ"ז כתב הקדמתו לס' בן המלך והנזיר באלטונה. על שנת תצ"ז, ר' תורת הקנאות לר' יעקב עמדן, למברג תר"ל, עמ' 95; ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, תל-אביב תרצ"ז, עמ' עט. ברם, באגרתו לר' שמשון מורפורגו מסדר ויקהל כותב שהוא מתגורר בהמבורג (שם, עמ' קכז) ושבו בערב ראש חודש אייר באלטונה (עמ' קלב, וכן קסה). על שנת תצ"ב ר' למעלה, הע' 41; על שנת תצ"ה, ר' עמנואל, שם (הע' 5), עמ' ריח. הסכמתו לס' פי שנים נכתבה באלטונה בפרשת וילך (יז-כב אלול) תצ"ה. וכן אגרות רמח"ל, עמ' רפט, רצא, רצו, שה, תיד; פ' שמיני (יד-יט אדר ב) תצ"ו, שם, עמ' שצח. ור' להלן והע' 91.

הקימו⁴³. הספר הראשון שהדפיס הוא "מעורר זכרון ומאסף המחנות" שנשלם בכ"ה אדר תפ"ז (ב2). המחבר העלים את שמו, וזה נוסח השער:

ספר / מעורר זכרון ומאסף המחנות // הוא כלי קטן שמחזיק המרובה. מעיין היוצא מבית קודש הקדשים / והיה לנהר גדול בנהורא דאורייתא ומשם יפרד לארבעה ראשים שם / האחד ספר מועד ושם השני סדר נשים ושם / השלישי סדר נזיקין ושם הרביעי סדר / קדשים. וגם שם בני ענק שמעניקין / צווארי ת"ח של שאלות ותשו' הנעשו / על פי קדוש חכם מופלא רב תנא / ופליג פלא פלאות עשה ושמו / פלאי וכל הרואה אותו / מוכי' לתלמודו זכותו / יעמוד לנו ולכל / ישראל אמן / כי"ר // גרפס פה ק"ק אלטונא / תחת ממשלת המלך האדיר והחסיד והמיוחס פרידריקס / קווארטוס קיניג צו דעני מרקון ונאר וועגין השם ירום הודו / וינשא מלכותו מעלה מעלה אכי"ר / לפרט וסכ"ת על הארון א'ת הפרכת / במצות ובדפוס הנעלה הר"ר זנוויל פופרט.

בראש הספר הסכמת ר' יחזקאל קצנלבוגן רבן של קהילות אה"ו והקדמת המדפיס. מהן אנו למדים שהמחבר היה אז באלטונה. וכך כותב ר' יחזקאל קצנלבוגן: "ובבואי הנה ראיתי אצל חד מן מופלגי הדור חד מן חכמי אוצר בלום... מחכמי קדם אשר היה מפעליו מאז, אשר ליקט וקיצר הש"ס להיות מעורר זכרון. ובראותי הספר הלז היה חביב בעיני... ומאז פתיתי בחכם הנ"ל ואמרתי לו עד מתי יהיה טמון בידך ספר הלז... ולא עלתה בידי עד שעתה... נתן רשיות להדפיס ספרים פה קהלתנו יע"א. אז נתרצה המופלג הנ"ל להדפיס ספר הלז. ומצורף לזה פעל ועשה המופלג הנ"ל ואסף כל עדרי הצאן קדשי' ליקט מן כל ספרי תשו' ראשוני ואחרונים... במקום אשר מפלפלים... בסוגיות הש"ס וד"ת [ודיבורי תוספות] ורש"י...".

המדפיס כותב שמגמת הספר "לעורר הזכרון למי שכבר בקי בגמפ"ת [בגמרא פוסקים תוספות]... שיחזור תלמודו רק בספר מעורר הזכרון... כי בקל יכול... בשבוע א' כל הסדרים... ועפ"ר השמיט פיסקות וסמך על הש"ע... ובודאי כל מי שיקרא בספר הלז בלי שיעיין מקדמת הטיב בגמופ"ת נראה לו חיבר הלז כחלום בלי פתרון ויפער פיו על המחבר הלז... רק מי שרוצה לירד לכוונת המחבר ילמד מקדם איזה דפין גמופת בכוונה ויראה שהחכם המחבר תפוס הכל בקצרה כדי לעורר הזכרון... וביודעי ומכירי קאמינא, שהמחבר הלז היה בקי בכל חדרי הש"ס ותוספות מכח ספר הלז, וחכמתו עומדת לו כי כך היה סדר למודו כאשר כתבתי...". לדבריו חכם אחר חיבר מאסף המחנות "המראה מקומות מכל חדושי גמפ"ת ורש"י וירושלמי בש"ס ובמפרשים על התורה... ואף שכבר קדמ(ג)והו הכה"ג [הכנסת הגדולה] בחבורו על א"ח רק שאינו מצוי...". בגלל ההוצאה השמיט המדפיס כמה מקורות ולא הדפיס אלא סדר נשים⁴⁴.

43 ר' יחזקאל קצנלבוגן כותב בהסכמתו לס' מעורר זכרון: "שעתה... המלך... נתן רשיון להדפיס ספרים פה קהלתנו". ועיין פרידברג, שם, עמ' 105; על הדפוס באלטונה עיין דב בריילינג, Die Privilegien der Hebräischen Buchdruckereien in Altona, SBB, כרך ט, 1726–1836, 1969–1971, עמ' 153 ואילך.

44 בשנת תרמ"ח הדפיס בירושלים ר' דוב בער ב"ר מנחם מנדל ראבין ס' מעורר זכרון ומאסף הכללים על מסכת נדרים בלבד (ש' הלוי, הספרים העבריים שנדפסו בירושלים, ירושלים תשכ"ג, סי' 564, עמ' 164). הכללים הם משלו והתעתד להדפיס "שארי מסכתות שיש מסדר נשים... בכל חודש מסכת א' במחברת מיוחד". ספר זה נעלם מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ולא ידעתי אם יש לו שייכות לספר זה.

אין ספק שהמחבר היה ספרדי. רובם ככולם של הספרים משל חכמי הספרדים הם שנדפסו סמוך לזמן הדפסתו. השיטה היא במובהק של ר' משה חאגיז והספרים הם ממש הספרים הנזכרים בספר לקט הקמח בחלקים הנדפסים, כגון: שו"ת מהרש"ך הנוספות, שהן נדירות, יביאן בס' מעורר זכרון⁴⁵. מהרשד"ם, שי למורא לר' שבתי יונה, בני שמואל לר' שמואל חיון, משפט צדק לר' מאיר מלמד, בני אהרן לר' אהרן לפפא, תשובות ר' שלמה לבית הלוי, דרכי נעם לר' מרדכי הלוי, משכנות יעקב לר' יעקב ו' נאיים (שאלוניקי תפ"א) וחרם שלמה לר' שלמה אמארייליו (שאלוניקי תע"ט)⁴⁶. אלא שבמקומות הרבה ציין ל"מורי הרב בתשובה" ולא מצאתי שיהלום דבר זה את רבותיו של ר' משה חאגיז. עיון במקורות העלה שהכוונה לר' יוסף מטראני ולשונו אלול לקוחים מס' כנסת הגדולה לר' חיים בנבנשת תלמידו של מהרימ"ט. ר' משה חאגיז היה מקורב לר' יחזקאל קצנבלוגן ודומה שהיה מעין משנה לו⁴⁷. בהסכמה לספר משנת חכמים יכנהו: "אדם הגדול ה"ה הרב הגדול המופלג חכם הכולל מוהר"ר משה חאגיז יצ"ו אשר כבר שמו מפורסם ככרמל וחבור להיות חובר חבר". ויש ליתן את הדעת על לשונו "מחכמי קדם אשר היה מפעליו מאז". הווי אומר שבא מארץ-ישראל וספריו בכגון זה נודעו ונתפשטו.

לבירור עניינו ראוי להביא מה שכתב ר' משה חאגיז באותם הימים על ספרי ליקוטים, תועלתם והיוקם. דבריו נכתבו בתשובה לשאלה של "חד צורבא מדרבנן" ונכללו במהדורה השנייה של ספרו אלה המצות. וזה לשונו:

"כבר כתבתי למעכ"ת ולרבים בתורה הודעתי... כי הספר הנזכר [מגילת אסתר על ס' המצוות לר' יצחק לאיון ב"ר אליעזר אבן צור] הוא תלמוד קטן שהכל בו... בהורות להם דרכי הלימוד בשורש דבר נמצא בו בתלמוד גדול, שמובטח אני בכל הקובע בו לימודו שעה אחד זכור יזכרנו עוד כל דבר הצפון וטמון בחדרי התלמוד, כי זה הוא ספר וכלי המחזיק ברכה וכה הזכרון בתלמוד, אך לא התחבולות שהטריח עצמו בעל לב האריה⁴⁸, והקוצרים שהיו האחרונים בהיותם רוצים לעשות מפתחות על התלמוד, שבעיני הם כמי שרוצה לעשות חומה במדבר ומפתח למעמקי ים, והם גורמין שכחה והתרשלות לתלמידים לחזור על לימודם ז"ל, וגורמין להם מדת הגאווה שהיא מסוגלת מאד להיות האדם שוכח אם יש אלוה בעולם". וכאן הוא מפנה ביקורת כלפי ספרו לקט הקמח שכבר דובר בה⁴⁹, שעיקרה הוא, שאין להסתפק בציונים אלא לעיין בספרים עצמם. ולאלה שלא הגיעו להוראה הוא משיא עצה לבל יעיינו בספרי הציונים אלא "יתמידו בדרך העיון ויעמידו כח הזכרון בלימודם על פי הט"ו הערות שכתב בעל האפודי והביאם בעל הספר הנזכר ע"ע⁵⁰.

45 קידושין דף ג; גיטין דף מ, נג.

46 ר' משה חאגיז מביאו גם במקום אחר: "בספר כרם חמד שלמה אמארייליו וצוק"ל". לחישת שרף, דף ה, ב.

47 ר' להלן, רשימת ההסכמות. בס' אלה המצות יכנה את המג"ח "הרב המופלא חכם הכולל". ור' דברי ר' משה חאגיז עליו בס' לקט הקמח למשנה (דף 4א) ובהקדמה לס' בן המלך והנזיר (דף 3א). ר' יעקב עמדין מונה את ר' משה חאגיז על שבפיו שיבח מאד את ר' יחזקאל קצנבלוגן ובלבו ליגלג עליו (מגלת ספר, עמ' 116, 118, 121). עיין עליו אוה למושב, עמ' 21—29.

48 ספרו של ר' יהודה אריה ממדינה (ויניציאה שע"ב) שעניינו בדרכים לעורר הזכרון.

49 ר' פרק ב והע' 22.

50 לב האריה, פרק ג, דף ג, ב.

ומי שרוצה לחזור על תלמודו בדרך קצרה יש... שעשו והצליחו וידעו הדרך לקצר כמ"ש קיצור הרי"ף והרא"ש ז"ל והקיצור שדרך בו אדוני אבי ז"ל בעץ חיים... וכל הזולת שדרכו בו האחרונים אין גוגה להם לא בכתב ולא בלשון, שהוא א' מהדברים המעמידים את כח הזכרון...⁵¹.

לכאורה יוצא ר' משה חאגיז חוצץ נגד ספרי הליקוטים והקיצורים כגון ס' מעורר זכרון ואולי אף על ספר זה עצמו. ברם, אין הדבר כן. אזהרה הוא שמשמיענו ומבקש להעמיד את הקורא על המהמורות שבהן עשוי הוא ליפול. אין הדבר צריך לפנים שלא בשל כך נטש ר' משה חאגיז את ליקוטי, שדרך זו היא עיקר מיהותם של חיבוריו, והן הדפיס את הלקט שלו על המשנה ולא חדל מלייחל להדפסת החלק שעל חושן המשפט. גדולה מזו, אזהרתו של ר' משה חאגיז יוצאת היא גם מפיו של המדפיס כביכול של הס' מעורר זכרון, ודומה שדבריו אינם אלא תמצית הקדמת המחבר וכדי להעלים את זהותו השמיטה: על הקורא לעיין היטב בגמרא, פוסקים ותוספות, ואין הספר מיועד לתלמידים אלא לבקאים, ואת כל ערכו וחשיבותו של הספר הוא מעמיד על יסוד אחד — לעורר את כח הזכרון ולאפשר לעבור על כל הש"ס בשבוע אחד. מה תולם דבר זה את המניח שאת ספרו אלה המצות חילק לפי ימי השבוע.

אם נכונה הנחה זו עלינו לענות בשאלה: בשל מה העלים ר' משה חאגיז את שמו. כלום בשל ביקורתו על דרך זו, ושמא אין ספר זה אלא רשימות לצורך עצמו וראה בו מלאכה פשוטה ולא חכמה וכל שהסכים להדפיסו הוא כדי להתפרנס ממנו ואולי גם לתמוך בבעל הדפוס החדש באלטונה?

פרק שביעי: בואנוזבק

תקופה חדשה בעסקיו שבתחום הדפסת ספרים החלה בו בזמן ממש, ואין ספק שעלו במחשבתו כמה תכניות. בשנת תפ"ו, עזב המדפיס הגר' ישראל האלע בן אברהם אבינו את יעסניץ והקים בית דפוס בואנוזבק⁵². מקום ניתן להשערה שהיתה זיקה בין המדפיס למחבר והמוציא לאור, ואכן הספר הראשון שהדפיס הוא לקט הקמח על המשנה ומלבדו הדפיס בדפוס זה עוד שלושה ספרים בשנה הראשונה לייסודו. הוא לא העתיק מושבו לואנוזבק ולא נצרך לכך שכן היא סמוכה ונראית להמבורג.

לקט הקמח על המשנה

בשער לא נזכר שם המחבר וצויין "בדפוס חדש אשר הוקם בק"ק וואנובעק", בלא שם המדפיס. השער נדפס לבסוף, וצויין בו אלול תפ"ו. הפעם נודמן לו מוציא לאור, חכם ממארוקו שנסע לאירופה "ציר נאמן לשולחיו דיין מצויין מק"ק תאפילאת... כמהר"ר שלמה בכהר"ר מסעוד אדהן", שאחר-כך הדפיס באמשטרדם (ת"צ) אזהרות לשבועות.

גם הלקט למשנה נעשה בקיצור בשל טרדותיו. הוא השמיט דברים שכיוון לדעת הרמ"ז בספרו קול הרמ"ז וסבור היה להוציא מהדורה מורחבת "בהניח לי ה' מכל

51 אלה המצות, מצוה תצ"ו, ואנוזבק תפ"ו, דף קנו, א—ב. ועיין גם דבריו בהקדמה לס' לקט הקמח על המשנה שהובאו למעלה ליד הע' 39.

52 פרידברג, שם, עמ' 104.

ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור

אויבי מסביב. ולפי שעה בררתי איזה פרורים...⁵³. ואיני יודע אם לא נצרך שלא יאמרו לו טול קורה מבן עיניך, על מה שכתב בס' אלה המצוות. מקורותיו הם הספרים המצויינים בס' מעורר וזכרון.

לספר צורף "זכרון לבני ישראל" חיבורו של אביו שנספת לפי האזהרות פתיל תכלת ולא חזר וגדפס במהדורה השנייה שהדפיס המג"ח בלונדון⁵⁴. הוא כתב הקדמה מיוחדת ומספרי הקונטרסים מיוחדים לו (בספר אין מספרי הדפים). טפסים מעטים נדפסו בנייר כחול וטופס אחד בידי.

משיחת חולין של תלמידי חכמים

נד מכתמים וחידות שעניינם מוסר. קונטרס קטן זה (י דפים) צורף לס' בן המלך והנזיר שהביא יואל ב"ר פייבש לדפוס בואנובוק תפ"ז⁵⁵. לפי צורתו הוא חיבור לעצמו ומספרי הדפים לעצמם אם כי לא מספרי הקונטרסים. חיבור זה לא נזכר כלל בהסכמת ר' יחזקאל קצנלבוגן ויש מי שסובר שלא צורף לכל הטפסים שנדפסו⁵⁶.

ר' משה חאגיז כתב הקדמה לס' בן המלך והנזיר ובה יאמר משיחת חולין הוא לחינוך נערים בדרכי המוסר, דברים "שנמצאו בספרים ע"ד משל וחידה" ואין הוא מיחסו לשום מחבר. כמוהו גם המביא לדפוס לא יאמר דבר על מחברו. ברם, בהקדמה לקונטרס זה כתב: "אשר אסף חכם אחד מפי חכמי הפלוסופים וספריהם". מדבריו נראה שנטלם מספרי לעז, כנראה איטלקיים. כבר שיערו חכמים שהמחבר הוא ר' משה חאגיז עצמו⁵⁷ והדין עמהם. אף יכולים אנו להוסיף על דבריהם, דרכו של ר' משה חאגיז לא לקרוא את שמו על ספרים שהביא לדפוס. ולאור מה שהוברר למעלה, מי ידע אם לא הוא שעורר את המו"ל להדפיס ס' בן המלך והנזיר ואולי אף היה שותף לו?

אלה המצות מהדורה שנייה

הוסיף על הראשונה (תע"ג) דברים הרבה וכמעט הכפילה בכמותה. שני שערים לספר ושם המחבר לא נזכר בהם. בראשון כתוב: "ולרוב חשיבותו ותועלתו נדפס שנית במצות והוצאת הר"ר ישראל נר"ו". בראשו הסכמת ר' יחזקאל קצנלבוגן מ"ג תמוז תפ"ז. אחרי הקדמות המחבר "דברי הרב המגיה" ר' יהודה ליב ב"ר ברוך וואל.

ההוספות עניין רב בהן בייחוד מבחינת פעולותיו. מהן תגובות על חכמים שהשיגו על דבריו⁵⁸ ומהן דברים שנתחדשו אחרי הופעתו. כבר דובר למעלה בביקורתו על ספרי ציונים וכינוסים ובעניין מלחמתו בשבתאיות שהוסיף בזו מה שנתהווה

53 גם בסוף טהרות יכתוב: "ואם יגזור ה' בחיים, עוד אוסיף שנית ידי להביא אל בית הדפוס הלקוטים הנמצאים אתי במהדורה בתרא". דף נ, ב.

54 ר' למעלה והע' 4.

55 א"מ הברמן חזר והדפיסו. ר' משיחת חולין של תלמידי חכמים לרבי משה חאגיז, סיני, כרך כג, תש"ח, עמ' פט—צח.

56 הברמן, שם, עמ' פח.

57 ר' הברמן, שם.

58 על השגה של אחד החכמים על הספר הזה משיב ר' משה חאגיז בתקיפות בספרו שתי הלחם, סי' מו, דף נו, ד ואילך.

אחרי שנת תע"ג⁵⁹. ספר זה הוא היחיד בספריו שההדירו שנית, כיוון שנתפשט ונתקבל בקהילות⁶⁰, ואחרי צאתה של השנייה כבר הכין שלישיית. בספרו שתי הלחם (תצ"ג) כתב על כך: "כשנתעסקתי בטהרת חשבון ס' אלה המצות עלה בזכרוני מאמר זה... וחזרתי אחרים... והכנתי לו מקום בהקדמתי לס' כדי לבארו. ובשעת גמר מלאכה נעלם ממני... גם בפעם השנית שנדפס. אקוה בחסד אל לא תשכח מפי במהדורא ג' שיש בדעתי להוסיף בביאור הספר"⁶¹. על עניינות הוצאתו לאור של ספר זה לומדים אנו מדברי החתימה של המדפיס שאינם בכל הטפסים⁶². ואלה הם:

"ואפריין נמטיה להחכם המרומ' לשם טוב ולתהלה כמהר"ר יוסף גר"ו בן הוקן ונשוא פנים אשר היה ביתו ועד לחכמים ואכסניא לשלוחי ארץ ישראל כמהר"ר יצחק סיביליא ז"ל, אשרי בניו אחריו שרצו לזכות נשמת המנוח אביהם הנזכר, אשר בסוף ימיו עלה ונתעלה לגליל העליון שביהודה ונפטר שם לחיי עולם, שקנו סך מאלה הספרים לרוב חשיבותם ויוקר מציאותם... הואיל וכאן נמצאו וכאן היו בשעת גמר ההדפסה. ועם היות שהיו בדוחק וצרה על פדיון נפשם ונפשות אנשי ביתם, רצו להיות זוכין בחלק מצוה זו, וקנו סך מהם בתנאי שקבלתי על עצמי שלא להדפיסם עד משך ששה שנים מהיום...". אכן, על-פי השיטה שביקש לאחוז בה בהדפסת המשנה.

חבצלת השרון ופירורי פת הקמח

"חבצלת השרון". פירוש על דניאל לר' משה אלשיך והוסיפו עליו פי' רש"י וקיצור ס' מעיני הישועה לדון יצחק אברבנאל ופרורי פת הקמח לר' משה חאגיז. הדפסתו נשלמה בפרשת בשלח (ד—ט בשבט) תפ"ו. מעבר לשער הסכמת ר' יחזקאל קצנלבוגן והקדמת המחבר ר' משה אלשיך ובדף שלאחריו: "אלה הדברים אשר דבר משה" חאגיז, ובעמ' השני "הקדמת המוציא והמביא ספר נחמד זה אל בית הדפוס" הוא ר' אברהם ב"ר פנחס מסקלאב ו"הקדמת הספר", אף היא של ר' משה אלשיך. כך הוא בכל הטפסים הנודעים.

והנה שני דפים אלה לא נדפסו כך מעיקרא. תחילה נדפס שער שלא נזכר בו אלא חיבורו של ר' משה אלשיך ובלא שם המדפיס. טופס אחד שבו רק הדפסה ראשונה נשתמר בספריית א"ל פרינץ בירושלים⁶² אבל בטופס ג של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים וכן בטופס שבידי הכותב, ושניהם מהדורה ב, הודבקו דפים אלה על הכריכה אחד בראשו ואחד בסופו, ובהם נמנו גם הפירושים האחרים. על פי' של ר' משה חאגיז נאמר: "מחובר לטהורים קצת פרוורים מפרורי פת הקמח" הוא בעל לקט הקמח המפורסם גר"ו. נדפס פעם שלישית בדפוס חדש אשר

59 מהדורה א, דף קכט, א; מהדורה ב, דף ריח, ב. ועיין פרק ד והע' 88.

59* וכך כתב באיגרתו לרבני ויניציאה: "אשר לבקשת ההמון חזרו להדפיסו בשנת תפ"ו" אגרות רמח"ל, עמ' קסד.

60 שתי הלחם, ס' מו, דף נו, א.

61 טופס אחד בבית הספרים וטופס שני ברשותי. בטפסים שלא נדפסו בהם דברי החתימה בא קישוט — אגרטל.

62 עיין מ' בניהו, הבדלים בטפסים שונים של ספרים בני מהדורה אחת, קריית ספר, שנה כד, תש"ח, עמ' 63—64.

הוקם בק"ק וואנובעק י"ע... בדפוס ר' ישראל בר אברהם וצ"ל שהיה מדפיס בק"ק יעסניץ".

גם ההסכמה וההקדמות סודרו מחדש. בדפוס ראשון נפלו בהסכמה כמה שיבושים ויש שינויים קלים⁶³. גם יש שינוי באותיות. הקדמת המחבר נדפסה באותיות יותר זעירות. גם בדברי המניח נמצאים שינויים קלים. כגון בש"ר 13 מלמטה הרמיזות לספרי הנביאים אינן בטופס א. בסוף דבריו נמצא בטופס א קישוט שאינו במהדורה ב. בדף ב, א לפנינו: "אלה הדברים אשר דבר משה" ומעבר לעמוד הקדמת המו"ל והקדמת הספר באותיות רש"י זעירות ואילו במהדורה א דברי משה חאגיז תחילה ואחריהם הקדמת הספר באותיות רש"י רגילות והקדמת המו"ל. ברי שדפים אלו לא חזרו ונדפסו אלא משום שתכנית הספר נשתנתה. בהסכמה נזכרו שנים מן התוספות פ"י רש"י והליקוטים מפירושו של אברבנאל. דברי המניח הם בין הקדמה להסכמה. תומך הוא באיסור השגת הגבול שקבע ר' יחזקאל קצנל-בוגן וממליץ להטיל "מלאי לכיסו" של המביא לדפוס "כדי שיפרע חובותיו ושוב ישוב אל ביתו"⁶⁴. ואין דבר על חלקו בספר ועל הפירושים האחרים.

גם ר' אברהם עצמו כותב "כי מנחמת הכלל תמשך נחמה לכל פרט. לכן אמרתי אל לבי: זו היא עת לעשות אגב חדא תרתי ולהתכסות בטלית שאולה... זו תורת משה", כלומר שהוא מדפיס את ספר דניאל עצמו וחיבורו של ר' משה אלשיך עליו. הוא מספר שנדד מביתו לפני שנתיים, כלומר בשנת תפ"ד, לבסוף הגיע להמבורג ונצטרף לבית המדרש של ר' יששכר בער כהן צדק שהוא ומשפחתו הללו לו הכסף הנדרש להדפסה⁶⁵.

ואכן בהדפסה השנייה מוצא אתה שינוי מהותי. אחרי דבריו על הנחמה באו דברים אלה: "ונוסף גם הוא כי מצאתי ראיתי ביאור הכתובים מראש המפרשים האחרונים ה"ה הגאון המפורסם מוהר"ם אלשיך זלה"ה שאינו כ"כ נמצא במדינתנו, לכן אמרתי אל לבי זו היא עת לעשות אגב חדא תרתי ותלת לטיבואת נעביד להו לרבנן גיחא להאכילם מעשה קדרה פרורי פת באפריקי שנים קמ"ח מעורב עם יין מרוקח בדבש תמרים הנטועים על מעין גנים. ועם היות כי אני מתכסה בטלית שאולה" וכו'.

נראה, איפוא, שתוך כדי הכנסת הספר לדפוס נפגש המביא לדפוס עם ר' משה חאגיז והסכימו להוסיף את חיבורו פירורי פת הקמח. מעתה תיקן גם את הסדר: הקדמת הספר של ר' משה אלשיך צריכה לבוא בראש הספר ממש בלא שיפסיקה דברי המביא לדפוס וכו' כמו במהדורה א. אלא שסברה זו שוברה בצידה. הפירושים נדפסו החל מקונטרס א (ג, ב) ושני הדפים הראשונים (השער וההקדמות) נדפסו בגמר הדפסת הספר, שהרי אינם כלולים במניין הקונטריסים. כלום גם דפים ראשונים של הספר חזרו ונדפסו בשנית?

התכנית להדפסת פירושו של ר' יצחק אברבנאל נשתנתה תוך כדי ההדפסה. בדף כ, א כותב ר' משה חאגיז: "נמנע התורני מוהר"ר אברהם גר"ו להשלים" הדפסתו

63 דרך-משל היה כתוב: "שמהר"א ה"ל הוצא' כל אשר לו בהד' ס' הנ"ל", ותוקן בשנייה: "שמהר"א הנ"ל הוציא כל אשר לו בהוצא' הדפוס הנ"ל".

64 גם המגיה, יהודה ליב ב"ר ברוך, היה מן הגולים. ר' התנצלות הרב המגיה, דף מז, א.

65 בסוף הספר הוא מודה גם לנדיבים שבקהילות אה"ו, בניו של ר' יששכר הנ"ל ר' יהודה זליגמן וגיסו ר' אליהו אופנהיים ושני אחיו של יהודה, יוסף יחפא ומאיר.

מאיר בניהו

"מטעם הכמוס וחסרון כיס"⁶⁶. הסתום כאן מפורש במקום אחר: "כי הספר נדפס בזמן הזה בק"ק אמשטרדם" (מה, ד). מהדורה זו של ס' מעייני הישועה שנדפסה באותו הזמן באמשטרדם לא ידועה. ברם, בשנת תפ"ו נדפס באמשטרדם ס' חבצלת השרון עם ליקוטים מס' חזון למועד לר' שמואל ווליריאו באותה צורה; בספר הסכמת ר' שלמה אאיליון לאסור השגת גבולו של המהדיר אליעזר ב"ר ישראל סג"ל מפוזנא, אף הוא מן הקבצים הנודדים, "לחזור ולהדפיס ספר הנ"ל באיוה אופן... תוך שמונה שנים". רגליים לדבר שהשמועה שהגיעה לאלטונה היתה על ספר זה ונתחלף להם חזון למועד במעייני הישועה. המדפיס ר' ישראל בר אברהם, דומה שלא היה רק מוציא לאור של חיבוריו של ר' משה חאגיז אלא גם שותף לו. כך מוכח מן הספר הבא:

צורר החיים

ספר צורר החיים. "נכללים בו הרבה דברים... אשר יעשה אותם האדם וחי בהם... וצרפנו בו סדר קדוש והבדלה וברכת המזון בקצת דינים הנצרכי'..."⁶⁷. נדפס לכאורה בשנה שלאחריה, תפ"ח, כמרומו בפסוק שבשער: "זאת נחל"ת עבדי ה' לפ"ק", אבל בסוף הספר כתוב: "ותהי השלמת ההדפסה בשנת כי מציון תצ"א תורה... לפ"ק". כיצד כרך קטן זה בן לב דפים נשלם כעבור שלוש שנים? שטיינשניידר (1790) כתב 1731–1728 בלשון ספק, אבל קוולי (468) וצדנר (173) תפסו לשון השער. בן-יעקב (202) אוהז בכך ומציין גם את התאריך שבקולופון. לדעת פרידברג (415) הדבר פשוט שההדפסה נמשכה שלוש שנים. בדף שלאחרי השער ציין המחבר ס' לקט הקמח שהדפיס בשנה שלפניה (א, ב). קשה לומר שטעות נפלה בגימטריה שבקולופון. אם כן צריך לומר שההדפסה נפסקה וגם זה נראה רחוק.

שמו של ר' משה חאגיז מרומז בהקדמת המדפיס. הוא כותב שהספר מיוסד על הרמב"ם הלכות יסודי התורה והלכות דעות אבל לא בלשונו: "באמרות טהורות מעלות טובות ומדות ישרות... שחשקה נפשו של החכם המפורסם בעל לקט הקמ"ח נר"ו וחברם בחבור קטן זה... אמרתי למלאות רצונו...". כלומר, שהמדפיס היה גם המוציא לאור והוא שצירף בראש הספר את התוספות המצוינות בשער אחרי שנשלם הספר בדפוס. ראוי לציין שספר בשם זה, גם הוא בענייני היראה, חיבר ר' יעקב חאגיז⁶⁸.

משנת חכמים

חמש השנים שמשנת תפ"ח ועד שנת תצ"ג לא הדפיס בהן ר' משה חאגיז דבר. בשנה זו הדפיס שני ספרים חשובים שלו. ס' משנת חכמים ושור'ת שתי הלחם. הספר הראשון אין בו שם המחבר בשער וכך כתוב בו: "משנת חכמים חלק ראשון וגם שני שבראשון מלקט הקמ"ח זה יצא ראשונה... מעלות לקניית התורה... ואנויבעק יע"א בבית המדפיס הר"ר ישראל בר אברהם ז"ל בשנת פיה פתח"ה

66 בדברי החתימה לספר כותב המהדיר: "כבר כתבתי פעמים ושלש... מעלות על רוחי שבאתי לידי הדפסת ספר זה וגם הודעתי נאמנה סבת קצורי בתארים של השר דון יצחק אברבנאל מחמת שקצור קצרה ידי להוצאת הדפוס כי רבה...".

67 בחתימה יאמר: "סדר הנהגת החיים מראשית השנה ועד אחרית שנה". דף ל, ב.

68 ר' פרק ב, הע' 31.

בחכמה לפ"ק". מעבר לשער הסכמה אחת בלבד והיא מר' יחזקאל קצנלבוגן מד' טבת תצ"ג ולמטה ממנה כתוב: "הסכמת שאר רבני גאוני ארץ ה"י הואיל ולא הגיעו בזמן נבנה להם מדור בפני עצמם בח"ב זו נשמת חסידים". חלק שני לא נדפס אבל אחת ההסכמות מט"ז בטבת תצ"ג שהגיעתה נדפסה בס' שתי הלחם. מפליא הדבר שבכותרת נרשם "הסכמת... הגאונים... שבעיר... מנטובה" וכאילו אין היא אלא על ס' שתי הלחם. ברם, כל ההסכמה סובבת על "מ"ח דברים שהתורה נקנית" והמכוון לכ"ד דברים שבמשנת חכמים וכ"ד דברים שבנשמת חסידים ושמות אלה נזכרים במפורש בהסכמה, ואין בה דבר וחצי דבר על ס' שתי הלחם.

עניין רב ביותר יש בהסכמה זו. המסכימים הם חכמי מנטובה הנודעים ר' דוד ב"ר עזריאל פינצי, ור' אביעד שר שלום ב"ר מנחם שמשון באזילה. ר' דוד פינצי אינו אלא חותנו של ר' משה חיים לוצאטו, והראשון שהופיע בפומבי ללחום את מלחמת חתנו כנגד הקנאים שפגעו בו, והן ר' משה חאגיז היה מן הגדולים שבמעוררים כנגד רמח"ל. הם כותבים דברי שבח והילולים עליה. חשובים ביותר בדבריהם אלה: "בשמו ובמעשיו אנו יודעים מה טיבו, כי קנא בהוללים יגש חרבו ועם הארץ רשע עריץ קורעו כדג ומגבו". הדברים מכוונים לדברי הפולמוס הקשים על השבתאים והגוהים אחריהם. פרשת מלחמתו בחיזון היתה נודעת ור' אביעד שר שלום באזילה נטל בה חלק. ברם, דברי חכמי מנטובה נכתבו שלוש שנים אחרי מלחמתו התקיפה והעיקשת של המגי"ח ברמח"ל, ושני חכמי מנטובה אלה הסכימו על ספרו "חוקר ומקובל" בשנת תצ"ד. הסכמת ר' דוד פינצי היא כתב פולמוס עם מתנגדי חתנו וכל היוצאים נגד העיסוק בקבלה והדפסת ספרים בתורת הסוד⁶⁹, ועל חתנו יאמר "חני תנא וידע מאי חני ארי שבחבורה"⁷⁰. וכבר בכ"ה לעומר ת"צ, בטרם היה לחותנו, כתב ר' דוד פינצי כתב הגנה תקיף על רמח"ל ועל כתביו, שלדעתו "הם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת... ורבים השיב מעון והביאם ליראת שמים... ודבריו מיוסדים על אדני פו... אין בהם נפתל ועקש"⁷¹. אף הוא הסביר אפשרות גילוי המגיד לרמח"ל. סופו שר' משה חאגיז חרץ את הדין על "התועב פוקר חמ"ל... שכבר יצא מכלל ישראל" ודבריו כדרבנות השמיע נגד החכמים שתמכו בו⁷². אין זאת אלא מן המופלאות שבתולדות ישראל.

הסכמת ר' יעקב יהושע מקראקא, רבה של ברלין, מי"ח שבט תצ"ג, נדפסה בסוף ס' שתי הלחם (נט, ב) ובראשה התנצלות שלא נדפסה בראש מפני שלא הגיעה אלא בגמר מלאכת ההדפסה של ספר זה. אף היא אינה על שתי הלחם אלא על ס' משנת חכמים, ואף-על-פי שאין שם הספר נזכר מעידים על כך דברי ר' יעקב יהושע: "ולכל ישראל הורה להורות הדרך... בלשון חכמה בדברים כבושים ודברי מוסר ותמזה אני... מי שידע להוכיח כמותו".

שלא כדרכו, יזכיר ר' משה חאגיז (מעבר לשער) לטובה את הגביר שתמך בו והוא יעקב מנדס דא קוסטא שניאור: "על כל הטובות אשר גמלני מיום דעתי

69 עיין הסכמה ורשות, עמ' 137.

70 אגרות רמח"ל, עמ' רנו.

71 שם, עמ' קלא.

72 שם, עמ' שס.

אותו ובעין יפה החזיק בידי עד שהייתי יכול להתמיד בלימודי, וכן את בני משפחתו וקרוביו (ת, ב). בצד המעשי של הדפסת ספר זה לא טיפל המחבר עצמו ואף מכאן אתה למד על טרדות שנטלו ממנו עיקר זמנו למן שנת תפ"ח. הללו ודאי לא היו בפולמוס חיון, מסתבר יותר בפעולותיו כנגד רמח"ל אבל לאו דווקא (ר' להלן). מלאכת ההשגחה והטיפול בהדפסת הספר קיבל על עצמו "הקצין

רקדמת המחבר

המניח זל כאשר נמצאתי בהא דשני חכמים נלשון המנחה
דשנינו בראש השנה * הרצעה ראשונה *
וכו' * פירשו אותה חכמי האוסר * כעין דוגמה לחי' האדם
המחלקים לתרענה חלקים * **ילדות** : בורות *
ישיבות : זקנה : על אופן הנה רשע השנה ללשון *
סימן לילדות שבו חננתו של אדם * ראש השנה דליסן *
סימן לבשרות העיופה מליצים ופרחים * ראש השנה דליל *
סימן לישיבות שנה האדם חומר יש"ש * ראש השנה פאשרי *
סימן לזקנה שנה האדם חושב חסונות כל ימי חייו * וגם חסד
הלכתי אחר עקבותיהם * ובמקומו פירשתי ארבעה חלקים כפרה
שהיה רבי שמעון דורש על פי סיגנון האומר * ענה אדם על
מזות עשה * ועשה תשובה * מוחלין לו איד * שנאמר שובו בני
וגומר * וכן זו היא נמצאת בחלק הילדות * שהנכים קטנים נהגו הם
בחסד לירי ציטול מזות עשה * ולפיכך משונתם קלה * לפי מעשה
השנים * חסנם ימי הבחירות נקל הוא לפי הבחורים להיות *
נכשלים בחלק השני לעבור על מזות לא תעשה * ולכן תשובה קולה *
ויהי' מכפר * חל בימי הישיבות * יח עבר על כריחות ומזות *
נ"ע ועשה תשובה * תשובה וי"ך חולין * ויסורין ממרקין *
כמ"ש ופקדתי בשנת פשעם וגו' * דודאי הוא ראוי להחמיר העונות
עליו * דלא במהרה יתראה זה אל אדוניו * ואצל שכן למי שכנה *
צא לידי זקנה * והוא זקן דחינו לפי כבודו לחלל את השם *
דודאי אין כח לא בתשובה לחלות * ולא ביסורין יצק * אלא
פולן חולין * ומיכה ממרד * כמ"ש חס יכופר העון הזה עד
שמוסר * וזר הדין כן נותן כמו שהדג והשכל מחייב ונ' דקו

הקדמת 'משנת חכמים' — המהדורה הבלתי ידועה

הנעלה... כהר"ר אליעזר גר"ו בהר"ר יהושע מנחם מגאשאלר ז"ל חתנו של ר' שמשון ב"ר נפתלי הילדסהיים. בדברי התודה שכתב לו המניח כלולות ידיעות נכבדות לתולדות הדפסת הספר העברי: "דכאשר ראה שאין ביכולתי לעמוד על בעלי המלאכה רצה ונתחייב עצמו לעמוד לימין צדקי ולהשגיח בהשגח' פרטית

על כל פרטי ההדפסה עם המסדרים והמגיה והפועלים ולקבל תחת ידו בחשבון כל הניירים המודפסים, דלכן נתתי בידו כח ורשות להיות במקומי בכל מכל כל". שומע אתה שלא בעל הדפוס היה מטפל בכך, אלא המביא לדפוס עצמו. והתפקיד לקבל "הניירים המודפסים" אינו אלא למגיעת גביבת טפסים מבית הדפוס, שכבר דובר בה.

המגיה אינו מגיה שאר ספריו אלא משה דוד המכונה טעבלי ב"ר חיים קיטן מקופיני-האגן שהתגורר באלטונה. מעבר לשער נדפסה התנצלותו. בתשובה על שאלה שלו כתב עליו ר' משה חאגיז "אהובי התורני"⁷³.

הקדמת המחבר

אמר המניח ז"ל כאשר מצאתי בהא דשנו חכמים בלשון המשנה דשנינו בראש השנה * ארבעה ראשי שנים הם וכו' * דפירשו אותה חכמי המוסר * כעין דונמאל לחיי האדם הנחלקים לארבעה חלקים * ילדות * בהרות * ישישיות * זקנה * על אופן הזה ראש השנה לאלון * סימן לילדות שבו חכמתו של אדם * ראש השנה דניחן * סימן לבחורות המיופה מציצים ופרחים * ראש השנה דאלול * סימן לישישיות שבה האדם אומר יש י"ש * ראש השנה דתשרי * סימן לזקנה שבה האדם חושב חשבונות כל ימי חייו * והכי פרשה בעלי הרמז באומרו דרך מוכר * דארבעה פעמים הוזכר בחד קרא * ענין התשובה * שובי שובי השולמית * והיינו על הילדות והשחרות * שובי שובי וכחזה צד * בזמן הישישיות * והזקנה * כדי שזכרנו בתשובה בכל עת וזמן מארבעה זמנים אלו * דשערי תשובה אינן נכעלין לכל אדם * וגם אני הלכתי אחר עקבותיהם * ובמקומו פירשתי ארבעה חלקי כפרה שהיה רבי ישמעאל דרוש * על פי סיגנון האמור * עבר אדם על מצות עשה * ועשה תשובה * מוחלין לו מיד * שנאמר שובו צנים וגו' * וכתוּב היא נמצאת בחלק הילדות * שהבנים קטנים צקל הם באים לידי ציטול מצות עשה * ולפיכך תשובתם קלה * לפי מעוט השנים * אמנם בימי הבחורות צקל הוא לפני הבחורים להיות נכשלים בחלק השני לעבור על מצות לא תעשה * ולכן תשובה תולה * ויוה"ך מכפר * אבל בימי הישישיות * אם עבר על כריתות ומיתות ב"ד * ועשה תשובה * תשובה ויוה"ך תולין * ויסורין ממרקין * כמ"ש ופקדתי צעצע פשעם וגו' * דודאי הוא ראוי להחמיר העונש עליו * דלא במהרה יתראה זה אל אדוניו * ומכל שכן למי שכבר בא לידי זקנה * והוא זקן דאינו לפי כבודו * לחלל את השם * דודאי אין כח לא בתשובה לתלות * ולא ציסורין למרק * אלא כולן תולין * ומיתה ממרקת * כמ"ש אם יכופר העון הזה עד תמותו * וז"ל הדין כן כותן כמו שהדת והשכל מחייב * וציארתיו במקומו * וכמו שמוצא במה שכתב גדול הדור האחרון * והוא צמעת התורה והיוראה דאשון * ה"ה בעל של"ה זל"ה דכתב צעצע האותיות דל"ט * צענין התשובה * דכריכה להיות צמשקל *

הקדמת 'משנת חכמים', תצ"ג (מוקטן במקצת)

מהדורה בלתי ידועה של ס' משנת חכמים

והנה ספר זה נדפס קודם לכן בכרך יותר קטן, כדי מחציתו. בעמוד שני טורים כמהדורה ב אלא שהאותיות הן יותר קטנות. בידי נמצאים חלק מקונטרס ראשון: דף ב — הקדמת המחבר שעל-פי שומר הדף נדע שנמשכה גם בדף שלאחריו. דף זה מחובר לדף ז ויש בו סוף סי' ז (שו' 11 בדף י, ד) עד חלק מס' י, וכן חלק משני דפים אחרים, שלפי הבדיקה וההשוואה נראה שהם ד-ה מראשית סי' א עד חמש שורות מס' ו, כלומר הדפים המתחברים שבפנים (ג וו) חסרים.

אין ספק שגם מהדורה הראשונה נדפסה בואנובוק, והיא בצורתו וגודלו של ס' לקט הקמח, אלא שבמקום לא שורות יש במשנת חכמים לב שורות. האותיות הן ממש אותיות רש"י הוצירות המשולבות בהקדמה למהדורה הרגילה (ד, ב) וסימן ההיכר היא האות ל הנוטה כלפי מטה. גם סגנון הדפוס זהה. התיבה הראשונה

מונחת במסגרת אשר מקיפות אותה שתי שורות בנויות מקישוט דמוי כוכב. במהדורה המצוייה נראה שגם לחללו של הכוכב מבפנים דמות כוכב ואילו בכרך הקטן יש עיגול בפנים, אבל גם כזה נמצא במהדורה המצוייה⁷⁴, והוא העיגול המצוי בשער בן המלך והנזיר, בסוף ס' חבצלת השרון ובראש ס' צרור החיים (א, א)⁷⁵.

אימתי נדפס? ר' משה חאגיז השלים חיבורו בשנת תצ"ג. בגוף הספר מוצא אתה אותו אומר: "הנה היום ד' ט"ו כסלו משנתנו זו תצ"ג לפ"ק"⁷⁶. לעומת זאת בסוף שנה זאת רכש ישראל בר אברהם אותיות חדשות שבהן נדפס ס' שחיתות ובדיקות למהר"י וייל עם אהל ישראל לר' ישראל מקופינהאגן. יכול שבאותה שנה נדפסה המהדורה הראשונה? לא דווקא. מהשוואת המהדורות אנו למדים שהשכיחה היא מורחבת, ואפשר שאותה פיסקה שבה צויינה השנה לא היתה בנוסח הראשון. ואלה הם השינויים שבין המהדורות: בהקדמה שו' 6 מ"והכי פרשוה" ועד שש שורות שלאחריה אין במהדורה א. וכן בשו' 19 מ"וכמו שמבואר" ועד אחת עשרה שורות שלאחריה (סוף הפיסקה) — תוספת היא. בדף ב, א שו' 2 תמלים "כי לא כל המרבה בסחורה מחכים" ליתא בראשונה וכן כל הפיסקה הראשונה ורוב הפיסקה שלאחריה. והנוסח בראשונה הוא:

"ובביאור פירטי קניית מעלות אלו כבר עזרני ה' והשלמתי ביאורם על צד הפשוט ומבואר במאמרי רז"ל גדר כל מעלה בתועלת הנמשך בה וסדר קנייתה. וחלק ראשון זה קראתיו משנת חכמים וביאור הכ"ד מעלות שהם ההנהגות..." ומכאן מקביל לנדפס בשו' 24 בשינויים קלים.

פיסקה ג: "ובאשר עיני הקורא" עד סוף הקדמה א וכן ההקדמה לחלק ב עד דף ח, ב שו' 15, אינם בנוסח ראשון ובכלל זה דבריו על אישים ועל הביבליוגרף הנוצרי קריסטוף וולף (ד, ב). בנוסח א כתב כאן: "לחלק שני זה קראתיו משנת חסידים וכו'", עד הסוף, ואינו כבנדפס לפנינו.

בגוף הספר, ס' ט דף יא, ב שו' 8, אחרי "פשוטים ונודעים", נוספו 10 שורות, והם דברי התנצלות שבהם עניין: "כי הי"ת יעיד עלי שלא כתבתי דבר מפני עצמי רק אני כותב ודורש סתם... ולא תקוץ הנפש הישראלית מלשמוע דברים של אמת אפילו אלף פעמים...". במהדורה השלימה אין השער במנין הקונטרסים אלא תוכן הספר וההקדמה, וברי שבמהדורה הקטנה השער נדפס תחילה (ההקדמה מתחילה בדף ב).

חבל שאין בידינו סוף ההקדמה ואפשר שממנה יכולים היינו ללמוד על סיבת ביטול ההדפסה הראשונה. האם ביטל ר' משה חאגיז את ההדפסה הראשונה משום שנמלך בדעתו וחזר וערך את חיבורו והרחיבו, והרי לא נדפס כדמותו וכצלמו. מטעם זה מסתבר לומר שהספר נדפס זמן רב קודם לכן ואולי בשנת תפ"ח. הדפסתו בכרך יותר גדול ובאותיות גדולות יש בה גם משום הידור והוצאה כפולה. אפשר שמיטיבו יעקב מגדס דא קוסטא שניאור נתן לו הוצאות ההדפסה ויכול היה עתה לשכלל את צורת הספר. ספק אם סיבה מן הסיבות הנ"ל היא לבדה גרמה להפסקת ההדפסה. מסתבר יותר שאירעה איוו תקלה בדפוס בשנות תפ"ט—תצ"ב, שבהן שבת המני"ח

74 ר' דף יז, ב; כה, א.

75 שני הסוגים מצויים בסוף ס' ברכת אליהו (תפ"ח) ובשאלה א בס' שתי הלחם (תצ"ג), דף ו, ג.

76 ס' תקכ, דף קג, ב.

ממלאכת ההדפסה, או שהיחסים בינו לבין המדפיס נשתבשו. אם יימצאו קיום והעמדה לסברה זו, יכול שתעלה בידינו הסיבה שמנעה מהמג"ח לטפל בכל הכרוך בהבאת ספר זה לדפוס.

[עתה מצאתי לשון, שממנה אתה שומע שספר זה כבר היה ידוע בשנת ת"צ. באיגרתו לחכמי ויניציאה משלושה בניסן יאמר ר' משה חאגיז: "ולא לחנם בשבח הת"ח באחד ממעלות שהתורה נקנית בהם היא המכיר את מקומו, כמו שבארתי בחלק שני ממעלות התורה"⁷⁶. ואכן, מן המלים שבראש הספר נדע שהמעלה הראשונה שבחלק השני היא "המכיר את מקומו". אגב חדא שומע אתה תרתי, על שום מה לא נזכר שם הספר משנת חכמים בהסכמותיהם של חכמי מגטובה ורבה של ברלין, שתחילה לא קרא לספר בשם זה ושמו שעלה במחשבה, "מעלות לקניית התורה", מרומז בשער. ברם, כבר במהדורה הראשונה כונה הספר בשמו החדש. מן הספר עצמו אייאתה יכול לקיים שהספר כולו או רובו נדפס לפני כן ומה טעם ראה להעלים זאת? והדברים סתומים וחתומים].

על הפצת הספר אין בידינו אלא ידיעה אחת. ר' שמשון מורפורגו כתב לר' משה חאגיז בפרשת ויחי תצ"ו, דברי תודה על ששלח אליו את הספר, אבל טרם הגיע לידו והוא מאחל למחבר שיזכה "להוציא לאור הדפוס גם הח"ב לזכות בו את הרבים"⁷⁷. ופלא הוא שלאיש אמונו וסודו לא שלח את הספר אלא כעבור שנתיים. שומע אתה גם שר' משה חאגיז כתב לו שבדעתו להדפיס את החלק השני ואולי גם שאותה שעה כבר היה עוסק בכך. ברם, חלק זה הנקרא נשמת חסידים, שהיה ערוך ומסודר, לא נדפס. סמיכות-הזמן להעתקת בית דפוסו של ר' ישראל בר אברהם מואנזבק⁷⁸, אולי יש בה גם סמיכות-עניין. בין חלק ראשון לחלק שני סבר ר' משה חאגיז להוציא לאור כמה מתשובותיו.

שתי הלחם

שתי הלחם נדפס בשנת תצ"ג כדמותו וכצורתו של ס' משנת חכמים. שם המחבר מרומז בשער בכמה צורות אבל לא במפורש. לספר אין הסכמות, אף לא מידידו ר' יחזקאל קצנלבוגן, וכל שנדפס בו אינו עניין לספר זה אלא לס' משנת חכמים. עניינו תשובות, אבל לאו דווקא בהלכה, אלא גם על שאלות שנשאל בענייני אמונה, קושיות וביאורים בש"ס ובדברי הפוסקים וכן ליקוטים. מספר התשובות הוא מזו. ואין אלו אלא חלק קטן מן התשובות שהשיב. המחבר לא כלל בו אותן התשובות הגדולות בענייני הפולמוסים הנודעים שלו שמקצתן הזכרנו. הפולמוס בעניין היריד בריג"יו שנדפס קודם בשם "הלכות מסים", נכלל בו, אבל הוא מכוסה ומוצנע. דבר זה נעשה במחשבה תחילה וכללו הוא שר' משה חאגיז ביקש להשקיע מחלוקות אלו ולא לעוררן⁷⁹.

בסוף הספר כתב דברי תודה למיטיבו יעקב מנדס דה קוסטא שניאור, ממש בלשון שבס' משנת חכמים, אבל בהקדמה הוא מודה לה' ש"בתוך אחים וריעים אותבי"ם הושיבני... כולם אהו"בים... אש"ר נת"ן להם לב נדיב והשפיעו לי מצדקתם" (ה, ב). ברי שמרמז הוא לקהילות אה"י, אבל גם לשמות תומכיו אשר ונתן.

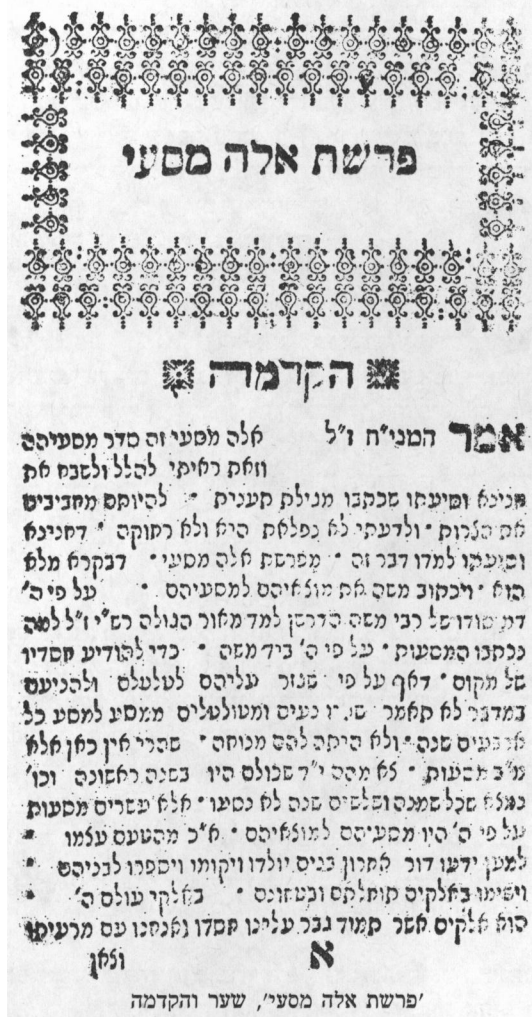
76 * אגרות רמח"ל, עמ' קסד.

77 אגרות רמח"ל, עמ' שסז.

78 כבר באותה שנה רכש אותיות חדשות. ר' למעלה.

79 ר' להלן ברשימת החיבורים שלא נדפסו, ערך תשובות. ולמעלה פרק ב ליד הע' 39 ופרק ד.

פרק שמיני: באלטונה—פרשת אלה מסעי
הספר האחרון שהדפיס ר' משה חאגיז הוא הקטן שבספריו (טז דפים) והנדיר
שבהם ומן הספרים החשובים ביותר שנכתבו בעניינה של ארץ-ישראל. לא נתחוויר
איה נדפס ובאיו שנה. הרבה קולמוסים נשתברו על כך ותמה אני אם ראהו

הביבליוגרפים, חוץ משטיינשניידר וקוולי שבידיהם היה טופס הבודליאנה, וצדנר—
שלעיניו היה הטופס שבמוזיאון הבריטי. שטיינשניידר (עמ' 1790) קבע שנדפס
באלטונה תצ"ח ובעקבותיו קוולי (עמ' 468) אבל על פרט השנה הוסיף סימן שאלה.
דעת צדנר (עמ' 172) נטתה לומר ואנובק והניח בספק אם השנה היא תצ"ח.⁸⁰

80 בני-יעקב רשם אלטונה תצ"ג (1232) ופרידברג—ואנובק תצ"ח (1765). יערי אחז בזה
וגם בזה וכתב בפשטות ואנובק תצ"ג (שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 368).

אין שער לספר, אבל הדף הראשון, שבו נדפסה ההקדמה, משולב בו מעין שער: מסגרת מעוטרת סביב השם פרשת אלה מסעי, הבנויה מעיטורים—עיטורים בדמות אגרטל. העיטורים מחוברים בסיס אל בסיס והחוד הוא כלפי חוץ וכלפי פנים. מימין הכותרת "הקדמה" ומשמאלה ריבוע שבהיקפו שיניים.

עיטור זה מוצא אתה שכמותו בכמה בתי דפוס אבל לא בממש. כגון בזולצבאך, בדפוס אהרן ב"ר אורי ליפמן מוינה בשער ס' דרך חיים לר' חיים ב"ר משה ליפשיץ (תס"ג), אבל הכן מוארך ויש בו עוד כמה שינויים דקים; בדומה לזה בדפוסו של ברוך בוך בינדר בברלין תע"ג, בספריו של חיון דברי נחמיה ועוז לאלהים. בעיטור שבס' אלה מסעי יש למעלה שלוש נקודות וכאן אחד והכן קטן מזה של דפוס זולצבאך וגדול מזה שבס' אלה מסעי. הדגם הזה מצוי בדפוסו של ישראל בר אברהם בואנוב⁸¹, אבל גם הוא שונה. לעומת זאת מוצא אתה כמות הריבוע שממין לכותרת ההקדמה ומשמאלה בשערי הספרים בן המלך והנזיר וצרור החיים⁸² אבל האותיות הן שונות ואי-אפשר לומר שנדפס בואנוב.

והנה האותיות והקישוטים וסגנון ההדפסה מוצא אתה אותם בממש בדפוסו של אהרן בן אליהו כץ באלטונה. מדפיס זה היה מעובדי בית דפוסו של ישראל בר אברהם בואנוב⁸³. בשנת תצ"ב הקים העשיר אפרים בן חיים העקשר, תומכו של ישראל בר אברהם, בית דפוס באלטונה⁸⁴. אפשר שמשום כך עזב ר' ישראל בר אברהם את ואנוב וחזר ליעסניץ. בבית הדפוס באלטונה עבד אהרן בן אליהו כ"ץ⁸⁵ ובשנת תצ"ד מופיע שמו כבעל בית הדפוס, כגון בס' חדושי הלכות למהרש"א מהדורא בתרא: "בדפוס האומן טוב הנעלה כמ' אהרן בן כמ' אלי' כץ ז"ל".

אותיות רש"י הן אלו המצויות בספרים שהדפיס העקשר כגון בס' לוי' חן. בספר זה אתה מוצא גם את הריבוע, אבל קישוט השער אינו אלא בדפוסו של אהרן כ"ץ למן שנת תצ"ד ועד שנת תקכ"ה⁸⁶, בשער ובפנים הספר, והוא משמש קישוט בראשי העמודים ומסגרת לסוף עניין וראש עניין. בספרים הרבה אתה מוצא גם צירוף האגרטלים בסיס אל בסיס, פעמים ממש⁸⁷ ופעמים בתוספת עיגול מקושט בינתיים. אבל המסגרת ממש כמות שהיא בראש ס' פרשת אלה מסעי אתה מוצא

81 בשערי הספרים בן המלך והנזיר וצרור החיים; בסוף ס' חבצלת השרון; במשנת חכמים דף ז, א ודף צח, א; ברכת אליהו (תפ"ח), דף צב.

82 וכן בס' ברכת אליהו, דף צב, יג, ג ועוד.

83 פרידברג, תולדות הדפוס העברי... שבאירופה התיכונית, עמ' 104.

84 ר' שם; שם. בשער ס' לוי' חן לר' אפרים ב"ר שמואל זנוויל העקשר כתוב: "בבית ובדפוס החדש והמשובה אשר הוקם על ידי הנעלה כמר אפרים בר חיים העקשר ז"ל". וכבר הדפיס בשנת תצ"ב שו"ת כנסת יחזקאל לר' יחזקאל קנלבוגן ובסוף ההקדמה נזכר שמו (דף ב, ב).

85 ר' כנסת יחזקאל, שם. ועיין על בית הדפוס פרידברג, שם, עמ' 105–106.

86 בשנת תצ"ה: פי שנים (במסגרת שבדף דא מוצא אתה שנשחרבבו אחדים מן הסוג המצוי בדפוס ואנוב); פי אליהו לר' אליהו דייץ. תצ"ו: מצודת דוד לר' דוד ב"ר משה מווילנא; שער אפרים לר' אפרים וורטהיים. תצ"ז: חדושי נדה להרשב"א; באר טוב לר' דוב בער מפרשבורג. תצ"ח: מקום שמואל לר' שמואל ב"ר אלקנה מאלטונה. ת"ק: יציב פתגם לר' יעקב ב"ר צבי מעמדן (א, א; ב, ב) ובשער ס' רפואות הנפש תקכ"ה; בס' הג"ל, בשער חלק ב. ואינני יודע אם פרט השנה הוא מדויק.

87 בס' שער אפרים, דף 2א; ד, ב; חדושי נדה, דף כד, א; מקום שמואל, שער התירוצים, דף עב, א.

בס' מקום שמואל (תצ"ז—תצ"ח) מסביב למילה הראשונה שבס"א (ב, א) ובהקדשה שבסוף הספר; הקישוט המרובע מצוי בספרים שנדפסו בשנת תצ"ה⁸⁸. נמצאת למד שם פרשת אלה מסעי ודאי הוא שנדפס בדפוס אהרון כץ באלטונה בין שנת תצ"ה לשנת ת"ק. דומה שמדיעת תולדות בית הדפוס יכולים אנו לצמצם את הזמן. מקיץ תצ"ז החל אהרון כץ להדפיס באותיות רש"י הגדולות של דפוס ישראל בר אברהם. תחילה ס' מקום שמואל ומכאן ואילך עשה בהן עיקר מלאכתו. רגלים לדבר שם פרשת אלה מסעי נדפס לא לאחר קיץ תצ"ז.

ואכן, אם אין כל ידיעה מפורשת בספר על זמן ההדפסה, הרי זכר לדבר יש. בסוף ההקדמה מודה ר' משה חאגיז לה' שהגיעו "לפרשת אלה מסעי ללכת ולשוב אל מקומי הראשון", ואת דבריו בספר הוא חותם "המניח את ביתו והולך לקנות שבייתה בעיר האלקים סלה". בלשון זה ממש ובתוספת "אשר אותה לקבורה נתאוה" חתם בשנת תצ"ז את הסכמתו לס' השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון לר' יעקב לונדין. בחודשי הקיץ ציין בהסכמות שנתן לספרים, שלא היתה שעתו פנויה לעיין בהם. בכ"ח בניסן כתב "שאני מטופל ביציאה זו היא שיבה... ארץ מולדתי תוב"ב ואניס לי עדנא עד דאזילנא ואתינא למקום החפץ לחיים בירושלים"⁸⁹. ובסוף סיוון התנצל: "מחמת טרדות הדרך שאני בו לעלות אל ארץ הקדושה זו ארץ מולדתי"⁹⁰.

אמת שכל ימיו היתה דעתו של ר' משה חאגיז לחזור לירושלים, אבל לכלל מעשה לא בא אלא בקיץ תצ"ז. אותה שעה כבר סידר כל ענייניו והכין לו הדרך. רגליים לדבר שבקיץ יצא בדרכו לארץ-ישראל. הידיעה שיש בידיו עליו לאחר מכן היא מזורמיוזה מכ"ב בסיוון תצ"ח⁹¹ ואחר-כך מניצה. הוא עשה בה בחדשים כסליו וטבת תצ"ט⁹². מעיר זו נסע לליוורנו. בשאלה שומנה 19 ביוני 1739 כתב בתשובתו: "כל באי שער ידעי טובא דזה כמה ימים עומד אני על אם הדרך לשוב אל ארצות החיים עה"ק ירושלים תוב"ב והנני היום חד כרעא אארעא וחד כרעא אמברא"⁹³. ודבריו נכתבו בלי ספק בליוורנו.

עלתה בדידך לקבוע מסמרות שם פרשת אלה מסעי נדפס ערב צאתו של ר' משה חאגיז מאלטונה בשנת תצ"ז בחודש ניסן בערך. והוא שנקרא בשם זה. עם ספר זה נחתמה פעולת הדפסת ספריו של ר' משה חאגיז ונחתמו קורותיו הגלויים לנו ומעתה הופכים הם לתעלומה.

88 ר' בהקדמה לס' חדושי הלכות, בשער זרע ישראל; בס' פי שנים במס' כלאים דף יט, ב ובס' פי אליהו, דף כג, ב.

89 באר טוב, מעבר לשער.

90 מקום שמואל.

91 להלן רשימת ההסכמות, סי' 17.

92 בהיותו בניצה נתן כתבי קיבוצים. בראשון כתב "חותם בארץ לא לו וכאורח נטה ללון לינות הרבה בסדר כלנו בני איש [אחד] נחנו, שנת ה' צ'בא'ות שמו לפ"ק פה ניצצא מפרווינצא", והשני בסדר ויחי (א' בן-אי"ש, תעודות לתולדות רמח"ל, מצודה, ג—ד תש"ה, עמ' 221, הע' 38). הנ"ל כתב לפי זה שנת תצ"ז. ברם, אין הדבר צריך לפנים שיש להביא במניין השנים גם את האות ב והיא שנת תצ"ט. בפרשת מקץ חל חנוכה. פרשת ויחי רוצה לומר י—טו טבת.

93 ר' יצחק לאמפרונטי, פחד יצחק, אות מ, ליוורנו תקצ"ט, ערך מכירה על מנת להחזיר, דף קט, א. מכאן שיש לתקן המסורת שהביא החיד"א שבשנת תצ"ח בא ר' משה חאגיז לציידון ואחר-כך השתקע בצפת. ר' שם הגדולים בערכו.

חיים ליברמן

הדפוס העברי בשקלאוו

(השלמה לרשימתי ב"קריית ספר", כ"ה—כ"ו, תש"ח—תש"י)

[1] [מעלת הצדקה]. ראשית חכמה יראת יי. ספר ויכות יצ"ט [= יצר טוב] עם בן אדם. מעלת הצדקה. ללא בעי חיי בהאי עלמא ובעלמא דאתי. יקרא בזה הספר בלבא רעותא, הגם בעיתים מזומנים בשבתה וחדשה, והבא לטהר א"ע [= את עצמו] מסייעים לו ככה לעשותה, ויבא לשלימ' השם לקיים התורה בכל פרטותיה¹. ווער עש וויל קריגן צוויא וועלטין; זאל ער לייגן דעם ביכל וועט אים זיין הארץ ווערין גישפאלטין; ער זאל לייגן אופט אונ ניט צו צייטין; אזו וועט ער זיך פר נעמן צו דיגן הש"י אונ אוך גוט בגיין מיט לייטין.

נדפס פה ק"ק שקלאוו. תחת ממשלת האדון... סעמיאן גאורילאוויץ זאריץ. בדפוס המשותפים הרבני... צבי הירש בהרבני... ארי' ליב זצ"ל וחתנו... מהור"ר שמואל במהור"ר ישכר בער סג"ל בשנת כי ממנו תוצאת חיים לפ"ק [תקמ"ג]. [10] דף. 8°. העברית באותיות מרובעות מנוקדות והעברייטיש באותיות צו"ר.

מכיל דברי תוכחה, בעיקר על זלזול בענינים שבין אדם לחבירו, על רדיפה אחר הממון, כבוד ותענוגות בני אדם. מסודר בעשרים ושתים פסקאות, כל פסקא מתחלת באות מן הא"ב כסדרו, והכל בחרוזים. העברייטיש (תרגום חפשי ומקוצר) נדפס אחרי כל פסקא. גם הוא, כמו העברית, בחרוזים, וכל פסקא מתחלת באותה אות מן הא"ב של הפסקא העברית.

הקולופון: הכרך קטן הלז שנקרא מעלת הצדקה המכוון הוא שצדקה בניקוד צדקה [דלת צרויה] בל"א [בלשון אשכנז] פרומה². זכרון אחד עולה לכאן ולכאן. ומי שיחוש בו יהיה לו תקומה ויראה ירושלים בבנינה, והיה מעשה הצדקה שלום. אמן. ראיתיו בגני ד"ר ישראל מהלמן.

[2] ל ב ט ו ב. הערט צו איר אלי מאנן אונ פרויאן... קומט עש אהער דאש מעכטיג אונ שיין הוך גלובט בוך אן צו זעהן, אונ דאש בוך איז אין צוואנציג פרקים אוש גשפרייט, דרייגן גפינט מן די גאנצי יודשקייט... אוך איז דריגן צו גפינן אלי דעם מענשן (דינים) וויא מן זיך האלט, פון זיינע גבורט אן ביז ער גאר ווערט אלט... נדפס פה ק"ק שקלאוו. תחת ממשלת אדונינו... סעמיאן גאורילאוויץ זאריץ... בדפוס... אריה ליב בר' שניאור פייווש זצ"ל. בשנת תקמ"ט לפ"ק. 4°. אותיות צו"ר.

הטופס שלפני חסר מדף ל"ח ואילך. המחבר — ר' יצחק בר' אליקום מפוזנא.

1 מהאותיות הגדולות בפסקא זו יוצא השם "מרדכי", מן הסתם שם המחבר.
2 כלומר, המחבר רצה להציב זכרון לאשה ששמה "פרומה", לכן קרא את שם ספרו בשם "מעלת הצדקה", בכוונה לא לניקוד הרגיל אלא בצירי: "צדקה" [= צדקנית], והרי זה פירושה של תיבת "פרומה" בידיש.

[3] חמשה חומשי תורה... עם תרגום אונקלוס... ועם פירושים שלשה: פרש"י... והשני... מרבתינו בעלי התוספות... והחוט המשולש... הוא קיצר הערוך אלשי"ך... מהגאון... משה אלשיך זצ"ל אב הדרשנים ופרשנים... שכבר נדפס בק"ק זאלקווי בשנת תקי"ב, והדפסנוהו מחדש... עם חמש מגילות ופרש"י ותרגומיהם... כל כרך וכרך בפני עצמו אחד אחד כל החמשה... תחת ממשלת האדון... סעמיאן גאורילאוויץ זאריץ... בדפוס... ארי' ליב בהמנוח שניאור פייבוש... בשקלאוו, בשנת תקנ"ד לפ"ק.⁴⁰

בראשית: [1] 128 דף; שמות: [1] 123 דף; ויקרא: [1] 80 דף; במדבר: [1] 92 דף; דברים: חסר השער. 104 דף.³

התורה ותרגום אונקלוס באותיות מרובעות מנוקדות, פירוש אלשיך באותיות מרובעות ושאר הפירושים באותיות רש"י.

הסכמת רבני שקלאוו נדפסה בכל חומש וחומש. חתומים: ר' חנוך העניך בר' שמואל שי"ק; צבי הירש בהרב מוהר"מ. יום ו' ט"ז אייר תקנ"ד.

הקולופון (רק בחומש במדבר): על ידי... המסדר אותיות ארי' ליב במו' דניאל כ"ץ מק"ק דסנא; על ידי... המסדר אותיות הבחור יקותיאל זלמן במו' משה כ"ץ מק"ק דסנא... על ידי הפועל... הדורק... יצחק אייזיק במו' דוד יצ"ו מק"ק שקלאב.

[4] מרגניתא דלית בי' טימא ופסולת. קטן הוא בכמות ורב באיכות. בו עניני מוסר רב נכללות. בו התבארו קץ בני אדם וסוף התכלית. מה אידן בו בבוא עת פקודתו קודם מותו ובשעת מותו ובעת מובילין אותו לבית עולמו. ואיך מתנהגין אותו כשהוא קבור בסעיפי אדמה ושאר דברי מוסר. וכבר יצא טבעו בעולם אך ברבות עתים וימים הם נמעטות. ועתה הדפסנו אותו בלשון הקודש ובלשון אשכנז כדי שיתעוררו לבם אנשים ונשים לעבוד את השם ב"ה בלב ונפש. ה' יוכנו לאורך ימים ושנים ובא לציון גואל. אמן.

נדפס פה ק"ק שקלאוו. תחת ממשלת האדון... סעמען (י) גאורילאוויץ זאריץ... בדפוס... אריה ליב במוהר"ר שניאור פייבוש בשנת תקנ"ד לפ"ק. [16] דף. 160. (עברית ועברייטיטש. העברית באותיות רש"י והע"ט באותיות צו"ר).

ראיתיו בספריית שוקן.

נדפס מקודם בפירודא תקנ"א. צוואת ר' יהודה החסיד עם תרגום ע"ט שבדפוס פיורדא נשמט בדפוס שקלאוו זה.

נוסח השער הנ"ל עד תיבת "ועתה" הוא כולו העתקה מדפוס פיורדא תקנ"א. מתיבת "ועתה" ואילך הוא נוסח חדש. והרי נוסח השער של דפוס פיורדא מתיבת "ועתה" ואילך: "ועתה ברם זכור לטוב את האיש ימיני ה"ה ר' בנימין סג"ל מק"ק מעליץ אשר התאמץ בכל יכולתו להדפי' מחדש בלה"ק ובלשון אשכנז כדי שיתעוררו לבם אנשים ונשים. ועתה נוסף בו צוואת ר' יודא חסיד ז"ל בלשון אשכנז לעבוד את השם ב"ה בכל לבם ונפשם ובזכות זה יוכו לאורך ימים ושנים ובא לציון גואל. אמן".

בנדון ספר "מרגניתא" זה יש צורך לברר דברים אלו: (א) מי הוא מחברו? (ב) מנוסח ו"כבר יצא טבעו בעולם" ומנוסח "להדפיס מחדש" שעל שער דפוס פיורדא תקנ"א הרי ברור שפיורדא תקנ"א אינו הדפוס הראשון של ספר זה, אבל לא מצאתי ברשימות מהדורה שקדמה לפיורדא תקנ"א.⁴ (ג) מה חלקו של ר' בנימין ממעליץ בספר זה? ודאי שלא הוא המחבר, שכן בפנים הספר אנו מוצאים שורות אלו: "זכית הצדיק שחבר את ספר מרגניתא הלז יעמד לנו שע"י ספר הלז יתעוררו לב אנשים ונשים לעבוד את השם ב"ה ביראה ובאהבה",

3 בשערי שני החומשים: בראשית, ויקרא, נדפסו שמות חומשים אלו בצבע לבן על רקע שחור, שאינו מצוי בשערי ספרים (צבע אדום מצוי הרבה).

4 אולי הוא רק חלק מאיזה ספר ישן שלא נודמן לי לראותו.

הדפוס העברי בשקלאוו

ודברים כאלו יכול לכתוב רק מהדיר. מנוסח השער משמע שחלקו של ר' בנימין בספר זה, חוץ מכמהדיר, הוא רק בזה שהוסיף בו צוואת ר' יהודה החסיד בלשון אשכנז.

ח. ד. פרידברג, שלא ידע ממהדורת שקלאוו זו, רשם רק את מהדורת פיורדא תקנ"א ("בית עקד ספרים", מ/3605), והרי רשימתו: "מרגניתא. עניני מוסר מס' יורה חטאים עתי"א מהר' בנימין ממעליץ עם צוואת ר' יהודה החסיד עתי"א, פיורדא תקנ"א". דברים אלו אינם נכונים. ראשית: הרי באותה שנה גופא — תקנ"א — הדפיס ר' בנימין זה בפיורדא גם את ספר "יורה חטאים" בל"א וגם הוא עם צוואת רי"ה בל"א, ואם "מרגניתא" אינו אלא עניני מוסר מספר "יורה חטאים" מה טעם ראה להדפיס שני ספרים בשני שמות בזמן אחד ולהכניס מן האחד אל השני? שנית: באמת הם שני ספרים שונים. השווה שביניהם הוא רק בצוואת רי"ה ועוד שנים שלשה עמודים.

5] ש ב ט מ ו ס ר. אהובי רבתי מאנן און פרויאן ... קומט צו לויפן, אונ דש ספר ... צו קויפן, אונ טוט אייער געלט ניט דרינגן שייאן, דען ווען איר וועט דרינגן לייאן, אזו ווערט עש אייך ניט גרייאן ... נדפס פה ק"ק שקלאוו כמו שנדפס בק"ק פרנקפורט⁵ תחת ממשלת האדון ... סעמיאן גאורעלעוויץ זאריץ. בדפוס חדש של האדון קארל יאקוולעוויץ מאייר בערגער. לפרט מוסר בני אל תמאס [תקנ"ז]. 84 דף. 4°. אותיות צו"ר⁶.

עברי טייטש בלבד בלא הנוסח העברי⁷.

מעבר לשער הסכמת רבני שקלאוו. מפני פגימות בשער בטופס שלפני, הדביקוהו מעברו השני בנייר שכיסה את ההסכמה ובקושי יכולתי לברר את שמות הרבנים: ר' חנוך העניך שיי"ק ור' צבי הירש בהר"מ.

המחבר: ר' אליהו הכהן מאיזמיר.

6] ח מ ש ה ח ו מ ש י ת ו ר ה ... עם תרגום אונקלוס [וכו', כל הנוסח של שער מס' 3 הנ"ל עד תיבת: "כל החמשה"]. מיט בעוויליגונג איינר העכטס פערארדנעטן צענזור צו ריגע. ע"י המדפיס ... ארי' ליב בהמנוח ... שניאור פייבוש זללה"ה בשקלאוו, בשנת תקס"א. 4°. ד ב ר י מ: 104 דף. שאר החלקים לא ראיתי. ההסכמה שבמהדורה מס' 3 הנ"ל לא נדפסה בחומש זה.

7] ת ל מ ו ד י ר ו ש ל מ י מן סדר זרעים מסכת שביעית תרומות ומעשרות. עם פירוש מספיק מאוד ותוספות קצת אשר איון וויקק וחייבר הרב ... מהור"ר אליהו בן מהור"ר יהודא ליב זצ"ל. ע"פ התוספתא והמכילתא וספרא וספרי וים התלמוד וחבורי הגאונים הקדמונים ז"ל ... ונוסף על זה כל מראה מקומות אשר הובאו על משניות מן התלמוד בבלי ... תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... אלכסנדר פאוולוויטש ... ברשיון הצענזור אשר באקדעמיע (!) דווילנא. בשקלאוו. בדפוס ... מרדכי במהור"ר שמואל הלוי הורוויץ. לפרט כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים [תקע"ב] לפ"ק. 2°. פגינציות מיוחדות: ברכות פאה: 45 דף. דמאי: 16. כללים: 18. שביעית, תרומות ומעשרות: 52. מעשר שני: 12. חלה: 11. ערלה: 10. בכורים: 10 דף. הפנים באותיות מרובעות והפירוש באותיות רש"י.

בידי שני טופסים מספר זה, משונים בשעריהם. זה שאני רושם פה, אעפ"י שהוא משמש

5 לא מצאתי ברשימות דפוס פרנקפורט ספר זה.

6 ברשימתי על הדפוס בשקלאוו (ק"ס, כ"ה/ו) רשמתי מהדורה זו בתאריך תקנ"ו, משום שרשמתי רק עפ"י הסכמתו של הרב בצלאל מרגליות על מהדורת אוסטרחה תקע"ה, שכותב שנדפס מקודם בשקלאוו תקנ"ו, אבל עכשו לפני גוף הספר והתאריך הוא תקנ"ז.

7 על תרגום יידי חדש לספר זה, ראה מאמרי: "לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה", "עלי ספר", א', עמ' 137, תשל"ה, ולהלן, עמ' 166.

חיים ליברמן

תלמוד ירושלמי

מן סדר זרעים מסכת שביעית ותרומות ומעשרות :

עם פירוש מספק מאד ותוספות קצת אשר אינן חסד וחבר • הרב רמון מהר"ר אליהו בן מהר"ר יצחק
ליב וצ"ל • ע"פ הדוספתא והמכללה וספרא וספרי וס' תלמוד ורובור ורמנים הקדמונים וצ"ל כאשר ע"ס
הרב דברי הש"ס זה מביא בזה • ונסקף על זה כל מראה מקומות אשר ראונו על משניותן • תלמוד בבלי
באשר ידועה עין וקרא

גם אלה להמית יבית מדעת • כי לא נבזים טעמי דתו' חממי' למ"ס וצ"ל טעמי סאלה אשר לאו מתורגמים בלשונם • כי הנה סין עומד
בוכים וחולות ודברים בכל כחושם • לא ידעו לא כ' ולא דבר קדש לא כדור • אלה נבזים טעמינו לא כ' ס' ידעו עומקם בעד
לפרש טעמי' חסד ולדק בלשונם וספר טעמי' סודים סודים סודים • וחלילה לנו לומר לא למבד' ידעו גנאי' סלוק • וצ"ל סלוק
בספרים גי' ט' נכרי ט' שמוס כשלים ודמות • נבזים מל' סודים • יסין ישי • חסד סלוק :

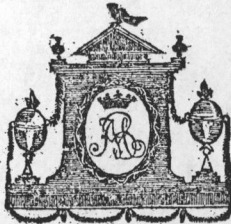
האר"י רמון אוסא פריסמוליוש

ראמון ראמון ראמון

ראמון ראמון ראמון

יום חזק

באקדמי' דוילנא

תחת ממשלת ארמינו הקיסר

דערדאמישע חיליק

אלכסנדר פאולוויטש

האמורא אושע מילעסמיושע

ברשין הצענזור אשר

בשקלאו

ברפוס של חרבי' המופלג הנגיד מהר"ד מרדכי במוה"ר שמואל הלוי הוורוץ וצ"ל

לפרש • כי מצאן חסד חרבי' מירושלים • ע"ס

תלמוד ירושלמי, שקלאו, תקע"ב

הלמוד
יד ושכל מי

מִן מַסַּכַּת בְּרֻכּוֹת וּסְדֵר זְרָעִים בּוֹלֵה:

עם פירוש משפץ מאור ותוספות קצת אשר אין יוזקק וחבר דרב הגאון בב"ד אליהו בן מרדכי יודא. לב וציל מתנודד: במדינת פולדה ע"פ התוספתא והמביחא וספרא וספר וים התלמוד וחבורי הגאונים. הקדמנים י"ל באשר ע"פ. הרוב רבב הש"ס ז"ל מבווא ברם ונוסף ע"ה זה כל מראה מקומות אשר הובאו על משניות מן התלמוד בבלי באשר יראה עין הקורא.

וְאֵלֶּיךָ אָנוּסִים וְלֹא מִפְּעֻלָּתָנוּ
הָאֵסוּרָה יִמְפְּעֵנוּ אֲמָר
טָמֵא דַעְרֻשׁ אֲוֹסִי דְאִסְכָּא
יִרְמְיָה :

תחת" משלח ארוננו הקים
דעו אונניש ויליק
אלכסנדר פאורוויץ
האסרדא: יא אונשע מילאסאונש

ברשיון   הצענחור אשת
באקרעמא דווילנא

ברפא של דרכ המופלג
העניד מזהיר
ישראל במה יצחק
זלחה

נדפס

בְּקִיאָפוֹסֶה

לפרט כי מצין הוא תורה ודבר ה' בירושלים לפ"ק:

Waltero conscripto da 5
1834 per p. v. v. v.

תלמוד ירושלמי, קאפוסט, תקע"ב

שער לכל סדר זרעים, מנוסח רק על שלש מסכתות הנ"ל, ונדפס — בלא שום הסכמות — בשקלאוו בדפוס מרדכי הורוויץ, עם דגל המדפיס שלו⁸. טופס שני, עם שער מנוסח על סדר זרעים כולו, נדפס בקאפוטס בדפוס ישראל יפה, עם דגל המדפיס שלו⁹, ומעבר לשער הסכמות שניתנו לא על שמו אלא על שם מרדכי הורוויץ בלבד¹⁰. חידה זו דורשת פתרון. מה שיש לי להציע בזה הוא: סדר זרעים כולו נדפס עוד בקאפוטס בדפוסים המשותף של ר' ישראל ור' מרדכי, וכשנפרד ר' מרדכי מן השותפות ועבר לשקלאוו ויסד שם, בשנת תקע"ב, דפוס משלו, התחלקו בטפסים; לחלקו של ר' ישראל שנשאר בקאפוטס הדפיסו שער משלו, ולחלקו של ר' מרדכי שהעביר עמו לשקלאוו הדפיסו שער משלו, ובלי ספק הדפיסו שער מנוסח על כל סדר זרעים ובודאי גם עם ההסכמות, שהרי ניתנו על שמו בלבד¹¹, אלא שבטופס שלפני נאבד שער זה אצל בעל הטופס והכורך מילא את מקומו בשער החלקי. אין זו אלא השערה ואשמח אם יבא ביבליוגרף מומחה ויציע פתרון יותר מתקבל. [הערת העורך: ברשותי טופס בו נדפסו (או: נכרכו?) מסכתות ברכות, פאה, דמאי וכלאים עם שער קאפוטס, ויתר מסכתות זרעים כולנה תחת שער שקלאוו. נוסח בשערים וכן כל פרטי הפגיניציה מתאימים לרשום כאן]. — וראה תוספת בסוף המאמר.

[8] אבקת רוכל. דאש ספר האט מחבר גוועזן... רבינו מכיר דער רבי פון רש"י. אין דעם ספר איז בכלל כמה דברים דהיינו דיא (אותות ומופתים) וואש וועלן גשעהן איי (משיח) וועט קומן אונ וויא מן קאן ניצול ווערן פון (חבלי משיח) אונ אויך כמה זאכן (בענין דין ועונש וגיהנם) (ושכר עולם הבא) אונ נאך אנדרי זאכן וויא איר וועט גפינן איטלעכ אין זיין חלק פר טיילט גווארן. חמ"ד [שקלאוו] בשנת תקע"ד לפ"ק. 80. בטופס שראיתי חסר הסוף ויש בו רק [12] דף. אותיות צו"ר.

נלוה לו, בלא שער מיוחד:

[9] מעשה עמנואל דר זון פון רבי ישמעאל כהן גדול. איר ליבה לייט נעמט אייך דיזי מעשה גוט אין אכט, דען זיא איז ניט פון קאפ אוש גטראכט. פון דער מעשה איז צו פאר שטיין דש השי"ב ענטפערט דען מאן, וואש הפט צו אים מיט גאנצין הארצין אונ טוט אפ פון אים אלי פיין, אונ שמרצין. אויך ווערט דריינן פר ציילט וויא (דניאל הנביא ע"ה) האט גיפירט דען (עמנואל) אין גיהנם אונ אין גן עדן, אונ האט אים גיווזין דען (עונש) פון דיא רשעים אונ דען שכר פון דיא צדיקים צו אאזמין ביידין. [12] דף. אותיות צו"ר¹². נלוה אליו בדף אחרון:

מעשה עז וואר איין מעשה איין חסיד פלעגט זיך סיגופים אן צו טאן...

[10] חמשה / חומשי תורה / עם / פירוש רש"י ותרגום אונקלוס / ספר דברים / הוגה בעיון רב עפ"י ספרים מדויקים: כמ"עפ"י / חומש ברוך רוזא ומהר"י פרעמסלויא: רעפ"י / תקון סופרים היקר הנדפס בחומשי רמ"ד שים נא /

8 דגל זה לא נרשם ב"דגלי המדפיסים" של א. יערי.

9 דגל מס' 184 ב"דגלי המדפיסים" של א. יערי.

10 ההסכמות ניתנו בשנת תקס"ח, בטרם השתתף ר' מרדכי הורוויץ עם ר' ישראל יפה, ולכן ניתנו על שמו בלבד. אגב אורחא כדאי לציין, שהסכמת ר' לוי יצחק מברדיטשוב ור' חיים מוואלאזין נדפסו צמודות זו בצד זו. ראה מה שכתבתי על ההסכמות חסידים ומתנגדים במאמרי "דפוס קארעץ" סיני, ע', עמ' קעב, תשל"ב.

11 ולכן אין לתמוה שהדפיס את סדר מועד בשקלאוו בלא שום הסכמות, מכיוון שממך על כך שכבר הדפיס בסדר זרעים.

12 ספר "עמנואל" זה ביידיש, מצוי בכמה מהדורות, עם קצת שינויי לשון. מקורו הוא ספר "מחברת התופת והעדן", שהוא אחד הפרקים מספר "מחברות עמנואל" של עמנואל הרומי.

עיניך קורא הנעים על תפארת מלאכת הדפוס ועל / הדר האותיות וישמח לבך ועשינוהו בכרך קטן למען / תוכל שאתו בחיך בשבתך בביתך ובלכתך / בדרך / תחת ממשלת אדונינו הקיסר ... / ... אלכסנדר פאולוויץ / ברשיון הצענוזר אשר בקאדמיע (!) דווילנא / בשנת תקע"ו לפ"ק. חמ"ד [שקלאוו], 96, [26] דף. 80. אותיות מרובעות מנוקדות ואותיות רש"י.

אחרי ההפטרות ולפני מגילת איכה רשימת הפועלים: ע"י... הוצער שמואל זנוויל ב"מ אליהו; על ידי הפועל... במכבש הדפוס דוב בער ב"מ אשר מק"ק שקלאוו. פועל זה נזכר ברשימתי הנ"ל על הדפוס בשקלאוו, ק"ס כו/כו, מס' 19.

11] חכמת שלמה. ממשל משלים לפאר את החכמה העליונה... מחברו הוא שלמה בן דוד מלך ישראל כמבואר בפרשה התשיעית... בהקדמה להרמב"ן לפי התורה קראו בשם חוכמת ארבותי שלמה מלכא ויהי כתוב בכל לשונות העמים. גם ביד הרמב"ן היה כתוב בלשון ארמי או אשורי ובלשון הקודש שהיה בו... איננו עוד והעיר א' מחכמי זמננו מליץ מפואר וירא ה' 13 והעתיקו... ונדפס בשנת תק"מ [בברלין] ועתה נדפס פעם שנית בביאור קצר ומספיק.

ראו זעהט א גייע זאך... האבין מיר דאש אויף טייטש גישטעלט כדי עש זאלן פר שטיין די גאנצע וועלט... בבית ובדפוס של השותפים הרבני מ' יצחק ב' יוסף זצ"ל וה"ה הרבני מ' יצחק בר' שמואל זצ"ל בשקלאוו בשנת ותר"ב חכמת שלמה מחכמת בני קדם [תקפ"ב]. [64] דף. 80.

הן הפנים והן התרגום באותיות מרובעות מנוקדות. הסכמה למשך שלש שנים: נאום אהרן בהרב יקותיאל מ"ץ דק"ק שקלאוו, יום ה' ער"ח מר חשוון תקפ"ב. נאום נתן נטע בא"א המנות המפורסם מוהר"ר שמואל זצלה"ה. מן ההסכמה: "... ספר חכמת שלמה עם פירוש עברי טייץ המועתק מהפירוש כפי אשר נדפס בשנת תקס"ה. ואף גם עם הפירוש בלה"ק אינם בנמצא וכ"ש עם טייץ אשר לא נדפס מעולם".

12] תרגום שני. עם פירוש חדש על מגילת אסתר, אשר יש בו נגלה ונסתר: עם פירוש פתשגן הכתב אשר לא היה מעולם כמוהו. עם הג"ה מדויקת בחסר ויתר וחילוף, מפי ספרים וסופרים הנמצאים בכתב ישן נושן בקלף. גם באותיות גדולים וחדשים ובדין שחור וגייר לבן. בדפוס של הרבני הנגיד המופלא ומופלג ומפורסם מהור"ר ישכר במהור"ר ארי' ליב שניאור הבא במצות ובהוצאות ר' יעקב סכנדר בוכרי. שקלאב, שנת תקצ"ג. [1], 39 דף. 40. ספירת הדפים משובשת. הפנים אותיות מרובעות מנוקדות, פתשגן הכתב אותיות רש"י. מעבר לשער רשיון הצנוזר לעזו באראווסקי ברוסית מיום 30 דעצעמבר 1831.

בהסכם רבני דבוכרי: הרב פנחס הכהן בן יצחק הכהן ז"ל; אחיו ר' משה הכהן; רבי אהרן בן אליהו הגדול ז"ל; רבי בנימין השוחט בן יוסף חסיד ז"ל; רבי שמחה בן יוסף חסיד ז"ל; ר' יצחק בן חלפתא ז"ל 14.

מדפיס זה, ישכר ב"ר ארי' ליב שניאור, חסר ברשימת המדפיסים של מר א. יערי ברשימתו "הדפוס העברי בשקלאוו" (ק"ס, כ"ב). מהחלק הרוסי של השער יוצא ש"שניאור" כאן אינו שם פרטי אלא שם משפחה, ואם כן אני משער שהיה בנו של המדפיס ארי' ליב ב"ר שניאור פייבוש, ואימץ לעצמו שם משפחה "שניאור" לזכרון קדו (ואולי הסופר זלמן שניאור ע"ה שהיה יליד שקלאוו היה יוצא משפחה זו).

**

13 נפתלי הירץ ויזל.

14 חסר ברשימת "ספרי יהודי בוכרה", של א. יערי, ק"ס י"ח/ט.

ברשימתו "הדפוס העברי בשקלאוו" (ק"ס, כ"ב), מס' 17, רושם א. יערי ספר "ציון במשפט", ועליו הסכמה חתומה משלשה רבנים, ומהם אחד החותם: "שמואל החונה בגליל העליון". א. יערי הוסיף לחתימה זו בסוגרים [צפת]. כלומר, הוא מפרש שהכוונה כאן הוא לגליל העליון שבארץ ישראל. במפתח שמות המסכימים, בסוף רשימתו, פירק את הסוגרים ורשם פשוט "שמואל מצפת". תמיהני על יערי שלא הרגיש שום זרות בפירושו. כלום רב בצפת נשא את התואר אב"ד דגליל העליון? וכלום היה מעדיף בחתימתו את השם "גליל העליון" ומעלים לגמרי את השם "צפת", שהיה בימים ההם מצוי תמיד בין שמות ארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, צפת וטבריא, ולא היה חותם לכה"פ בשניהם כאחד, נאמר: צפת דגליל העליון¹⁵ ומה הגיון בדבר שמחבר ממדינת ליטא ירחיק עדותו להביא ממרחק הסכמה, מרב בלתי ידוע מעיר צפת דוקא?

פירושו של יערי בטעות יסודו. ר' שמואל זה לא ראה מעולם לא את גליל העליון בארץ ישראל בכלל, ולא את צפת בפרט. הכוונה בחתימתו הוא לגליל העליון שבמדינת ליטא. הימים ימי ועד מדינת ליטא, ובין הגלילות שהיו כפופים לפיקוחו של ועד זה, היה אחד נקוב בשם "גליל העליון". בשם זה היה נקוב אז חבל עיירות סמוכות זו לזו, בסביבות העיר הגדולה מינסק דליטא, וכנהוג בימים ההם היה ממונה עליהם רב הגליל, נושא תואר "אב"ד דגליל העליון". רבנים אלו היו גדולי תורה ומפורסמים בדורותיהם. כך מסופר בהגדה של פסח עם פירוש "בית מצרים" (ירושלים, תרכ"ה, יערי 419), על חמשה אחים אשר ראשי התיבות של שמותיהם היה אנשי"ם, אנשי שם מפורסמים, ואחד מהם היה ר' אליעזר, הגאון הגדול אבד"ק מאהליב, ונתקבל לאב"ד ור"מ בגליל העליון דק"ק מינסק. גם אביהם של חמשת האחים הללו, "הגה"ג החסיד מופת הדור המקובל, שמו נודע בשערים מו' משה זאב", גם הוא היה אב"ד דגליל זה, ונתקבל אח"כ לאב"ד ור"מ בק"ק פיורדא. ובאמת מצאתי את שניהם, האב והבן, בהסכמה על ספר "אוהל יעקב" (פפד"א, תע"ט), והאב, ר' משה זאב, חותם בנוסח זה: יום ד' ט' אייר תע"ה. הקטן משה זאב המכונה וואלף, חונה בגליל עליון סביב ק"ק מינסק. והבן שאז עדיין מילא את מקום אביו במאהליב חותם: אליעזר בלא"א הרב הגאון מוה"ר זאב חונה פה ק"ק מאהליב. לימים עבר ממאהליב לגליל העליון למלא את מקום אביו שם.

כן נשא תואר זה גם הגאון ר' אשר, אביו של הגאון בעל "שאגת אריה", אחריו: ר' רפאל הכהן אב"ד אה"ו, אחיו של הגאון בעל "שאגת אריה", ור' שמואל הרב המסכים הנ"ל, שגם הוא היה מפורסם בדורו.

רבנים נושאי תואר זה היו מתיישבים באחת העיירות הללו (ובגליל זה היה המנהג שהרב יבחר לו עיר מערי הגליל לשבת שם. ראה: "זכר צדיק", אלטונה, תקס"א, חלק "מעללי איש", דף ז/ב), ומצודתם היתה פרושה על כל הגליל. כך, למשל, הגאון ר' אשר הנ"ל ישב בעיירה סמילאוויטש (סמוכה למינסק), ובהסכמתו לספר "מרי צבי" (אופיבאך, תצ"ח), הוא חותם בנוסח זה: דברי הכותב וחותם...

15 ומה שהרב מנחם מענדל משקלאוו, בהסכמתו על תלמוד ירושלמי מסכת שקלים, מינסק, תקע"ב, חותם "פה עה"ק גליל העליון ת"ר", הרי זה משום שמשנת תקס"ח ואילך, בשנות מלחמות נאפוליאון, שרר מצב מלחמה בין רוסיה ותורכיה, והיה בהזכרת שם צפת משום סכנה לעורר חשד השלטונות על קשרים עם מדינת האויב. "גליל העליון" הוא מסווה לשם צפת, ולכן כותב הוא עה"ק [=עיר הקודש], והרי "גליל העליון" אינו עיר וגם "ת"ר" הוא בלשון נקבה.

הדפוס העברי בשקלאוו

היום יום א' י"א תשרי תצ"ז לפ"ק פה ק"ק סמילאוויטש יע"א. נאם הקטן אשר, חונה פה גליל העליון יצ"ו. ר' שמואל, הרב המסכים הנ"ל, שמילא את מקומו של ר' אשר, ישב בעיירה סאמאחואלאוויטש (גם היא בסביבות מינסק), ובהסכמתו על ספר "תפארת ישראל" (פרנקפורט דאדרה, תקל"ד), הוא חותם בנוסח זה: היום יום ה' ו' אדר תקל"ד לפ"ק פה ק"ק סמאחוליצ' הק' שמואל חו' פה גליל עליון סביבות ק"ק מינסק יצ"ו, ובספר "ככב יעקב" (זאלקווא, תקל"ו) הרי הוא חותם בנוסח זה: הק' שמואל בהרב מו' יוסף בן הגאון החסיד בשז"ל¹⁶ חו' בגליל עליון דליטא (היינו הק' עם גליל עליון דמינסק). והוא הוא שחתם על ספר "ציון במשפט" שברשימת יערי: "החונה בגליל העליון".

ר' שמואל זה השאיר אחריו שני ספרים, שאחד מנכדיו הדפיסם אחרי שנים רבות בוויילנא. מהם אחד בשם "תשובת שמואל" ועל השער נדפס: "הגאון הגדול המפורסם בכל קצוי ארץ, גדול מרבן שמו מהו' שמואל בהגאון מהו' יוסף", ובשתי תשובות בספר זה הוא חותם: הק' שמואל החונה פה גליל עליון. ספר זה נדפס בשנת תרי"ט. ספר שני, בשם "חדושי מר שמואל", נדפס בשנת תרכ"ו ועל השער: "שהיה אב"ד בק"ק אמדור וגליל הוראדנא ולבסוף ימיו הי' אב"ד בגליל עליון סביב ק"ק מינסק". בהסכמות לספר זה מרבים המסכימים לספר בשבחו של ר' שמואל זה. כך, למשל, הרב דוד טעביל מד"א במינסק (תלמידו של ר' חיים מוואלאזין) כותב שבימי עלומיו שמע מהרבנים, שר' שמואל זה היה נעלה ונישא על כל רבני הגלילות שהיו בדורו ברוב חריפותו, וגם מאדמו"ר הגאון מוהר"ח מוואלאזין וללה"ה שמעתי שהיה מספר בשבחו עד להפליא".

מכל הנ"ל מובן שלהסכמתו של ר' שמואל זה היתה חשיבות גדולה ואין תימא שמחברים, ובפרט מסביבותיו, היו פונים אליו בבקשות הסכמה.

*

* *

אגב אורחא ארשום כאן עוד ספר שנדפס ברוסיה, אמנם לא בשקלאוו אלא בוויילנא, אבל גם הוא ביחוד בשביל יהודי בוכרה, וגם הוא לא נרשם עדיין. ב"ה סדר תפלה מידי חודש בחדשו ומידי שבת בשבתו: כמנהג ספרדים כפי שנדפס בליווארנו יע"א, בתוספות מרובה מכמה אזהרות ופסקי דינים וזכירת כל המצות שראוי ונכון לכל בר ישראל לעסוק בהם לקבל עליו עול מלכות שמים ועול מצות קדשם תפלתו ואז תהיה תפלתו רצויה ומקובלת ומפה קדוש יצאו הדברים מהרב הגדול פאר דורנו הרב חיד"א זצ"ל נקראים בשם דברים א' ח' ד' י"ג: וגם לרבות איזה מנהגי קהל עדת ליווארנו. ועתה נדפס כלול בהדרו ע"י היקר מו"ה יעקב סאמנדור ג"י מבוכרי: במצות ובהוצאות הרב הגדול היקר ונכבד מו"ה פנחס הכהן ג"י רב בבוכרי אשר באז' המדינה. פה קרתא קדישא ווילנא במדינת רוסיה בשנת ובחר עוד בירושלים לפ"ק [תקצ"ו]. בדפוס אברהם יצחק בר' שלום ושותפו מו"ה יעקב דוד פיעסקון. 145 דף. 4°. אותיות מרובעות ורש"י.

מעבר לשער רשיון הצנזורה ברוסית מיום 17 דצמבר 1836 [תקצ"ו] בחתימת לעוו באראווסקי. צנזור זה היה מאלו שגזרו שלא להשתמש בשם "גוי" כלל, ובשם "עכו"ם" רק בהוספת אות ז' — עכו"מ — או בלא ר"ת אלא במפורש — עובד כוכבים ומזלות —

¹⁶ פתרון ר"ת זה הוא: בית שמואל וזכרנו לברכה, והכונה לספר "בית שמואל" על שולחן ערוך אבן העזר, שמדפיסים אותו תמיד עם השלחן ערוך, שמחברו היה זקנו של ר' שמואל דגן.

חיים ליברמן

(וראה מ"כ במאמרי "על ספר אהבת יהונתן", "עלי ספר", ב', עמ' 234). משעשע, שבסידור זה השתמשו המדפיסים בשתי השיטות ביחד, ובברכת "שלא עשני גוי", שבברכות השחר, כדי שתספיק שורה אחת בלבד, הדפיסו כך: "שלא עשני עובדי (!) כוכבים ומזלות (האשה אומרת) עכומ"ז". מסופקני מאד אם נשות יהודי בוכארה ידעו איך לפענח את הר"ת "עכומ"ז" כהלכה, והרי מוטב היה אילו היו נותנים לגברים את הר"ת ולנשים את המפורש...

הקולופון: ע"י הפועל... המסדר אותיות כמ"ר מנחם מענדיל במוהר"ר יהודא ליב מווילנא: ע"י הפועל... מכבש הדפוס החתן דוב בער במהור"ר יהושע סג"ל מווילנא. תאריך רשיון הצנזורה מיום 17 דעצמבר הוא אחרי שזה מקרוב נתפרסמה גזירת מלכות רוסיא לסגור את כל הדפוסים העבריים ברוסיא ולכן לא היה אפשר להדפיס סידור זה אלא בווילנא בלבד, שעליה חלה הגזירה רק בחלקה, שמותר להשאיר בה דפוס עברי אחד. אז החלה תחרות בין הדפוסים על זכות זו, עד שלבסוף זכה דפוס ראם שהיה, עד שנת תר"ז, הדפוס היחידי בכל המדינה, חוץ מפולין.

[תוספת למס' 7: אגב אורחא מענין לציין שהרב שמואל לוריא, שהר"ל ספר "הגהות ירושלמי" של הגר"א לסדר זרעים [קניגסברג תרח"י], כותב בהקדמתו לספר זה: "... בהיות כי הירושלמי ס' זרעים אינו מצויין על סדר הלכות כיתר הסדרים, ע"כ הוכרחתי לציין ההגהות עפ"י סדר הדפין כפי שהם בדפוס קאפוסט (אשר הירושלמי מדפוס הזה נתפשט מכל יתר הדפוסין)].

יצחק יודלוב

"הדפוס העברי באוסטרהא"; הוספות ותיקונים

להלן 23 ספרים שנדפסו באוסטרהא ולא נרשמו ע"י א' יערי, ברשימתו "הדפוס העברי באוסטרהא", עלי ספר, א'—ב', תשל"ה—תשל"ו. רוב הספרים הם מאוסף מהלמן שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. יערי נעזר, בין השאר, גם בספרייתו של ד"ר י. מהלמן, אך היה רחוק מלמצות אוסף עשיר זה. הספרים האחרים הם מאוסף בית הספרים (מס' 9, 19, 20), מספרייתו הפרטית של ד"ר מהלמן (מס' 18, 21), ושני ספרים (מס' 13, 21) לא ראיתי, אך רשמתים לפי מקורות נאמנים. ותחילה תיקונים והערות אחדות לרשימת יערי.

מס' 26: חוות דעת לר' יעקב מליסא, תקס"ו (נרשם לפי פרידברג). לדעתי מהדורה זו אינה קימת, כפי שהוכחתי בקובץ "תגים", א', תשכ"ט, ע' 49—50. מס' 38 א: סדור תפלת נהורא עם פירוש לר' יחיאל מיכל הלוי אב"ד מיכילישאק, תק"ע. יערי רשם לפי בן-יעקב, והוסיף "הטופס שבבה"ס הלאומי שבירושלים חסר בראשו ובסופו ולפיכך אין בידי לתארו בפרוטרוט". אולם עותק זה שיערי מתכוין אליו אינו כלל "תפלת נהורא". הוא שונה ממנו בתוכנו ואף נמצא בו השער של חלק ב: "סדר בית תפלה... וצלותא דנהורא...". וראה להלן, ברשימת ההוספות, מס' 9.

הסדור "תפלת נהורא" אוסטרהא תק"ע ידוע, כמדומה, רק מהרישום של בן-יעקב (ובעקבותיו פרידברג). המחבר, ר' אהרן ב"ר יחיאל מיכל הלוי (ולא ר' יחיאל מיכל), כותב בהקדמת פירושו למחזור "קרבן אהרן", סלאוויטא, תקפ"ג: "וחברתי סדר תפלת נהורא הקצר בשנת... תק"ע" (אך אינו מזכיר את מקום הדפוס), ראה י' ריבקינד, על הדפוס באוזאר, קרית ספר, ט', תרצ"ב, ע' 523—524. ריבקינד עצמו מצא סתירה לזה מדברי המחבר במקום אחר, שם כתב "בפעם הראשון אשר הדפסתי אותו בק"ב בארדיטשוב בשנת ה"א תקע"א", והוא מנסה ליישבה בכך שבאוסטרהא תק"ע נדפס נוסח אשכנז, ונוסח ספרד נדפס לראשונה בברדיטשוב תקע"א. אולם אין זה נכון, שכן בבית הספרים עותק של מהדורת ברדיטשוב תקע"א והוא נוסח אשכנז. לפיכך מסתבר שהמחבר לא דייק באמרו שחברו בשנת תק"ע, וצ"ל תקע"א, או שחברו בתק"ע אך הדפיסו בתקע"א, ועכ"פ בברדיטשוב ולא באוסטרהא. לפיכך ספק אם סדור "תפלת נהורא" אוסטרהא תק"ע אכן נדפס. וראה עוד: ח' ליברמן, על הסדור "תפלת נהורא השלם", קרית ספר, י"א, תרצ"ד, ע' 132—133; א' יערי, הדפוס העברי בברדיטשוב, שם, כ"א, תשי"ד, ע' 109 ("מהדורת אוסטרהא תק"ע שרושם בן יעקב אינה קימת כלל").

מס' 61: סדר כמנהג פולין... עם פירוש ראב"ן, תקע"ו. הרישום הוא לפי שלשה עותקים: העותק של ספריית שוקן, שעל פיו רשם יערי את נוסח השער, והעותקים שברשות פרופ' א"מ הברמן וד"ר י. מהלמן (נוסף לאלו ידוע רק העותק שבמוזיאון הבריטי). אולם, יערי לא הבחין שלאמיתו של דבר יש כאן שתי מהדורות שונות:

העותק שבאוסף מהלמן הוא "כמנהג אשכנז", ואילו עותק שוקן הוא "כמנהג ספרד" של החסידים, כפי שרושם יערי, ויש להוסיף איפוא את מהדורת מנהג אשכנז לרשימת הספרים שנדפסו באוסטריה. בין שתי המהדורות יש הבדלים בפגיניציה (הפגיניציה שרשם יערי משובשת). הפגיניציה של מנהג ספרד, ח"א: ט, יא—מח, ג—פז, צב—צה, ק—קסא, קסד—קסה, קסה—קצ דף. ח"ב: [1], ג—יד, יג—ע, [2], כג—ל, [2], פא—פח, [1], פט—צז, צו—צז, קכט—קנד דף. במנהג אשכנז, ח"א: ט, יא—לו, לו—פג, צב—צה, ק—קמג, [2], קנב—קסא, קסד—קסה, קסה—קצ דף. הפגיניציה של ח"ב וזה לזו שבמנהג ספרד.

אין ספק שהסידור לא נדפס בשנת תקע"ז, אלא הרבה אחריה. יערי עצמו מעיר, בשם פרידברג, שהסידור נדפס כנראה בשנת תקפ"ז מכיון ש"לוח המולדות" הוא לשנים תקפ"ח—תקצ"א. יש להוסיף לזה מדברי ר' אפרים זלמן מרגליות בהסכמתו משנת תקפ"ב למחזור ע"פ "קרבן אהרן", סלאוויטא תקפ"ג, בו השתמש המחבר בכתב היד של פירוש ראב"ן. ר' אפרים זלמן כותב, אחרי שהוא מתאר את כתב היד שברשותו: "ומאז הגיע ס' הנחמד הלז לידי הייתי יושב ומצפה מי יתן איפה ויוחקו מלין בעט ברזל ועופרת... ולא מצאתי איש כלבבי... והפעם אודה את ד' שהניח דעתי בהקימו מוזימות לבי בעשותו מקצתו, והקרה לפניי האי גברא יקרא... מוה' אהרן הלוי נ"י, אשר כבר יצאו לו מוניטין בסידור מערכה ראשונה ושני של תפלת נהורא ["תפלת נהורא" ו"תפלת נהורא השלם"] בהסכמות גדולי דורינו... וגם אנא זעירא הוינא במניינא, כמודפס בראש הסידור אשר העלה בדפוס ק"ק אוסטריה שנת תקפ"א... וירא אהרן ויבן מזבח הדפוס להקריב עליו פירוש המחזור אשר און ותקן... ודרך הילוכו ה' קרב אלי ונפשו בשאלתו את החיבור כ"י הנזכר ללקט ממנו אורות, ונהגתי בו עין יפה ולא מנעתי הטוב ממנו". ברור איפוא שלפני שנת תקפ"ב לא נדפס כלום מתוך כתה"י של פירוש הראב"ן (סדר "תפלת נהורא" אוסטריה תקפ"א, עם הסכמת רא"ז מרגליות, שנזכר כאן, אינו ידוע ממקום אחר ולא נרשם ע"י יערי).

א"א אורבך, במבוא לספר "ערוגת הבשם" לר' אברהם ב"ר עזריאל, ע' 36, סבור שר' אהרן הלוי הוא המביא לדפוס של סדר ראב"ן תקע"ז. אולם בסידור עצמו אין שמו של ר' אהרן נזכר, והפירושים והליקוטים שבו (דינים, דברי מוסר והנהגות) שונים מאלו שב"תפלת נהורא". יתר על כן: מלשונו של רא"ז מרגליות בהקדמתו לסדר ראב"ן תקע"ז משמע שהוא עצמו היה המו"ל. הוא כותב: "מידי היתה זאת לדפוס סידור זה עם פירש ראב"ן... וגם ימצא אדם עונג לנפשו בקראו ליקוטים הנמצאים כאן מספרים ישנים... וכל הדינים הנצרכים... מובטח אני באחב"י ושארית ישראל לא יעשו עולה... להדפיס סדר תפלה כזה בלתי רשותי". מתקבל על הדעת שהוא עצמו גם המלקט של הליקוטים, אם כי שמו נזכר במפורש רק בכותרת של "התעוררת לתפלה בכוונת הלב" שבראש הספר (ראה ברישום של יערי).

אף על פי כן נראה, שאכן נדפסה מהדורה של סדרו של ר' אהרן הלוי שכללה גם את פירושי הראב"ן. בן-יעקב, ברשימת המהדורות של סדורי ר' אהרן הלוי (ע' 663 מס' 774) רושם: "עוד כנ"ל ונוסף בו פ' הראב"ן מכ"י ישן נושן ונקרא סדר ראב"ן, ב' חלקים, אוסטריה תק"ץ". בן-יעקב אינו מזכיר את סדר ראב"ן אוסטריה תקע"ז, אולם אין לומר שבמקום תק"ץ צ"ל תקע"ז, שכן מהדורת תק"ץ היתה בידי ריבקינד, שהעתיק את השער שלה, השונה מהשערים של תקע"ז. וזה

לשונו של ריבקינד ברשימתו הג"ל בקריית ספר, ט', ע' 526: "בנוגע למהדורות [של "תפלת נהורא" ו"נהורא השלם"] אינני יודע מדוע השמיט דוקר את סדר ראב"ן אוסטרהא תק"ץ, שנזכר בבן-יעקב, אשר שערו הוא: 'סדר תפלת נהורא רבא... עם פירוש ישן נושן אשר חיבר... רבי אליעזר ברבי נתן ז"ל ונתחבר הפירוש הג"ל בסוף אלף החמישי ונקרא שמו סדר ראב"ן...'. מתוך השער שבחלק שני. שער החלק הראשון וכן כמה דפים חסרים בחלק שלפני". למדנו איפוא שקיימת מהדורה של אוסטרהא תק"ץ (שלא רק דוקר אלא גם יערי לא רשם אותה) ושמהדורה זו היא, לדברי בן-יעקב, הסדור של ר' אהרן הלוי "תפלת נהורא" בתוספת פירוש הראב"ן (ואולי משום זה נשתנה שמו של הסדור ל"תפלת נהורא רבא"). אולם אינני יודע מדוע לא נדפסו פירושי הראב"ן במהדורות הרבות הבאות של סדוריו של ר' אהרן הלוי. ר' אהרן שכלל והשלים פעמים אחדות את סדוריו, ואם הכניס באחת המהדורות לקוטים מפירושי הראב"ן מה טעם השמיטם אחר כך? קשה להניח שיורשיו העשירים של ר' אפרים זלמן מרגליות (שנפטר בשנת תקפ"ח) לא הניחו לר' אהרן להדפיס את פירושי הראב"ן בגלל ה"קופירייט" שהיה להם על סדר ראב"ן. על כתה"י של הראב"ן שהיה ברשות רא"ז מרגליות ראה מש"כ הרב משה הרשקר במבוא ל"סידור רבנו שלמה", ירושלים תשל"ב, ע' 25—30.

מס' 84: מחזור, תקפ"ה. חלק שלוש רגלים הוא חלק א ("Tom I") ולא חלק ב. החלק השני, לימים נוראים, חסר בבית הספרים. גם הפגינציה משובשת, וצ"ל: מח, [1], נא—צא, כן—קעא דף (ולא 171 דף, כפי שרשם יערי).

מס' 91: מחזור, תקפ"ו: הפגינציה, החסרה אצל יערי, היא: [188] דף.

ומכאן לתוספות:

1 [ספר עין ישראל, חלק ראשון, עם פירוש מספיק מלוקט מרש"י ותוספות ורשב"א והריטב"א והר"ן והכותב וחידושי ומהרש"א והרי"ף... בכרך קטן... במצות ובהוצאת... מו' נפתלי במו' שמואל מברדיטשוב... כמ"ש באמשרדס. [אוסטרהא], דפוס שמואל בן ישכר בער, ישכון ישראל בטח עין יעקב [תקנ"ח]. [1], רצג דף. 15 ס"מ.

הסכמות: ר' בצלאל ב"ר מאיר מרגליות, אוסטרהא, תקנ"ח; ר' לוי יצחק בהגאון מהר"ם [ר' מאיר], וניסן תקנ"ז.

בח"א הסדרים זרעים ומועד. בבית הספרים גם חלק ג, נזיקין-טהרות, בלי שער: ב—שיא דף. חסר בהתחלה ומעט בסוף.

ר' בצלאל מרגליות כותב בהסכמתו: "נתגלגל זכות ע"י הרבני מהו' נפתלי במהו' שמואל מק"ק ברדיטשוב... להדפיס הס' עין יעקב פה קהלתינו". בסוף ח"א נדפסו דברי המגיה, ר' משה צבי הירש ב"ר אברהם הלוי מווישניוויץ, "כעת מתגורר פה אוסטרהא", עם חרוזים ממנו לכבוד ר' מרדכי ב"ר צבי, שנתן להדפסת הספר. מלשונם של ר' בצלאל והמגיה נראה בברור שהספר נדפס באוסטרהא.

2 [משניות... עם פירוש... רבינו עובדי' מברטנורה ותוספות יום טוב ותוספות חדשים מהחסיד... מהר"ר שמשון זצלה"ה מאלטונא ומשאר הגאונים, עם כל חלופי גרסאות ונוסחאות בלשון המשנה זו לעומת זו מובאות... וכל הדינים הנוהגים באלו הזמנים כמסקנת ש"ע וגדולי אחרונים. ואלה מוסיף על הראשונים, מסיגי ועוקר הרים, הגאון מהר"ר ישעיה ברלין נר"ו, המראה מקום המשנה בש"ס, ויקרא לו שם ראשון לציון... אוסטרהא, דפוס שמואל בן ישכר בער סג"ל, [תקנ"ט—תקס"א].

יצחק יודלוב

הסכמות (בסדר זרעים): ר' זאב וואלף [ב"ר נפתלי הירץ], דובנא, ג אלול תקנ"ט; ר' בצלאל מרגליות, אוסטרהא, ח אלול תקנ"ט.
התוכן: [א] זרעים. [3], קלב דף. רשיון הצנזורה משנת תק"ס; ההסכמות משנת תקנ"ט. [ב]. מועד. [1] קעב דף. רשיון הצנזורה משנת תקנ"ט. [ג]. נשים. [1], קנט דף. רשיון הצנזורה משנת תק"ס. [ד]. נזיקין. [1], קצו דף. רשיון הצנזורה משנת תקס"א, 1800. [ה] קדשים. קסג דף. רשיון הצנזורה מאוקטובר 1800 [תקס"א]. יערי (מס' 11) רשם רק את הסדרים מועד וקדשים.

3 [ספר ליקוטי צבי, אשר נדפס כבר פעמים ושלש... ועתה באנו... להוסיף על הראשונים תפילת [!] לשלש רגלים בשעת הוצאות הס"ת, מה שחיבר הרב... נפתלי כהן... ושאר תפילת ואגרת התשובה ויסוד התשובה ורבינו יונה... אוסטרהא, דפוס אהרן בן יונה, תקס"ד. [1], כג, ז [צ"ל ו], [28], טו, יז— כג, [1] דף. 17 ס"מ.
על נייר כחול.
בלתי שלם. חסרים ד' ה—ט בספירה הראשונה ודף [11] בספירה השלישית.

4 [ספר אמונת ישראל, בו יבאר שלש עשרה יסודי דת ישראל, מחולקים לשלשה עמודים: עמוד האמונה ועמוד העבודה ועמוד התורה, ותורה כלל תורה ועבודה וגמילות חסדים וכל המדות והמעלות שצריך האדם... אשר אסף ולקט... כמוהר"ר גדליה בן מהר" אברהם מנחם [טיקוס] זצ"ל. אוסטרהא, תקס"ה. לו, [1] דף. 12 ס"מ.
הסכמות: ר' שאול [ב"ר אריה ליב], אמשטרדם, כד תמוז תקכ"ד (ממהדורה קודמת); ר' בצלאל [מרגליות], אוסטרהא, ח טבת תקס"ה, ועמו דייני העיר: ר' נתן נטע בהרב מוהר"ש שמעלק' אב"ד טארטקוב, ר' מרדכי אב"ד אלעקסניץ ומו"צ באוסטרהא ור' יהודא ליב ב"ר אברהם אבלי מקרעמניץ.
בלתי שלם; חסר בסוף.

5 [קיצור ראשית חכמה, קצרו... כמוהר"ר יעקב פוייטו מראשית חכמה הארוך שעשה... כמוהר"ר אליהו די וידאש... במצות ובהוצאות של מוהר"ר מנח' מענדל בהרבני... יעקב זל"ה חתן... מוהר"ר אשר צבי מ"מ ור"מ ומ"צ דפה ק"ק אוסטרהא לפ"ק [!], ע"י המשגיח ומתעס' בעניני הדפוס... מוהר"ר יעקב במה' אברהם יצ"ו. אוסטרהא, תקס"ו. [113] דף. 18 ס"מ.
על נייר כחול.
השער פגום. הושלם על פי מהדורה דומה.

6 [תהלים עם עברי טייטש ועם פירוש. אוסטרהא, דפוס אהרן בן יונה, תקע"ו—תקפ"ב לערך]. רכד דף. 18 ס"מ.
השער חסר (אינו נכלל בפגינציה).

בדף הראשון "הסכמת הרב אב"ד דק"ק קונב: כבר עלה בהסכמה בי דינא רבא מק"ק בארדיטשוב לה"ה הרבני הנגיד מוה' עקיבא בהמנוח מוה' יונה סג"ל מדפיס מק"ק אוסטרהא להדפיס ספר תהלים עם טייטש ובכתב אשורית עם נקודות ומכר ה"ה הרבני מוה' עקיבא הנ"ל ההסכמה לה"ה הרבני הנגיד מוה' אהרן במוהר"ר יונה מדפיס מק"ק אוסטרהא כפי השטר מכירה שתחת יד מוה' אהרן הנ"ל. וכד משלם זמנא בא לכאן בנו ה"ה הרבני מוה' אברהם נ"י ואמר שדעת אביו מוהר"א הנ"ל להדפיס עוד ספר תהלים הנ"ל ועם פירוש קיצור אלשיך כדי לזכות את הרבים. ואין דברי תורה צריכין חיזוק רק מדאגה פן יבוא אחר...".
המשך קטוע, וראה להלן (שרשרת דומה של הסכמים, בין אותם אנשים עצמם,

"הדפוס העברי באוסטרהא"; הוספות ותיקונים

גם הם עם אישור בית הדין של ברדיטשוב, נזכרת בהסכמה לספר קהלת ע"פ לשון אשכנז, אוסטרהא תקע"ה, יערי מס' 51). לא עלה בידי לזהות את הרב מקונב. הפירוש שנדפס כאן אינו "קיצור אלשיך", אלא הפירוש "עשרה הילולים", שנדפס על שמו של ר' דוד לידא ובנו ר' פתחיה, בתוך "יד כל בו", פרנקפורט דמיין תפ"ז. תהלים ע"ת עברי טייטש ועם אותו פירוש, נדפס באוסטרהא תקע"ח ע"י אליעזר אייזין בארג (יערי מס' 66). שם נמצאת הסכמה של דייני ברדיטשוב משנת תקע"ח. הם מודיעים שבשנת תקע"ו, ביום ט כסלו, הסכימו להרשות לר' עקיבא ב"ר יונה להדפיס, אך בינתיים התברר להם שלאייזין בארג יש הסכמות קודמות (מיום ב חשוון תקע"ו) מבית הדין של אוסטרהא, ומשום כך בטלה הסכמתם, לר' עקיבא ולר' אהרן ב"ר יונה הבא מכוחו. ההסכמה הראשונה של דייני ברדיטשוב, שהזכירה הרב מקונב, ניתנה אפוא בתקע"ו. אח"כ חזרו בהם דייני ברדיטשוב, דבר שלא נזכר בהסכמת הרב מקונב. לא ברור מתי נדפסה המהדורה שלנו. אין להקדימה לפני תקע"ו (ומכאן שאין זו מהדורת תקע"ה שרשם יערי, עפ"י פרידברג, מס' 54). האם נדפסה בשנים תקע"ו–תקע"ז, טרם שדייני ברדיטשוב חזרו? מאידך, מסגנון דבריו של הרב מקונב משמע שהמדפיס אהרן בן יונה כבר הדפיס קודם לכן את התהלים, שכן הוא אומר ש"דעת... מוהר"א הנ"ל להדפיס עוד ספר תהלים". אפשר שהמלה "עוד" מוסבת על "כד משלם זמנא", היינו שכלה הזמן שהגבילו דייני ברדיטשוב בהסכמתם והמדפיס בקש מהרב מקונב להאריך את הזמן. בין כו"כ עבר זמן רב מאז שניתנה ההסכמה הראשונה בתקע"ו. ועוד, בתהלים אוסטרהא תקפ"ו (להלן מס' 18) נאמר "שיש לנו הסכמות... מהרב אב"ד דק"ק קינב", עיי"ש (הודעה זו כלשונה נמצאת גם במהדורת 1833, יערי מס' 112). שמא הכוונה להסכמה שלנו. לפ"ז עלינו לומר שהרב מקונב והמדפיסים לא חשו לחזרתם של דייני ברדיטשוב. אם כך הדבר, ניתן לשער שהתהלים נדפס סביב שנת תק"ף.

7] סדר כמנהג פולין ליטא ורייסין ומעריין, עם פירוש ראב"ן, כמנהג אשכנז... הפירוש הזה חיבר... רבי אליעזר ברבי נתן ז"ל... עם פירושים מלוקטים מספרים ישנים... א–ב. אוסטרהא, שאו למרום עיניכם [תקע"ז]. הסכמה: ר' אפרים זלמן מרגליות. הספר נדפס, לאמיתו של דבר, בשנים תקפ"ז–תקפ"ח. וראה לעיל, בהערה למס' 61.

8] חמשה חומשי תורה, ספר ויקרא, עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס, ואלה מוסיף על הראשונים פירוש אשכנז על כל התורה... בכתב אשורות [!]. ונקודות... וגם הפטורות [!]. עם פירוש כנ"ל... אוסטרהא, דפוס אהרן בן יונה, פנחס אליעזר מדפיס מסדילקאב ואליעזר פייביל בן משה אייזין בארג, תקע"ט. [119] דף. 22 ס"מ. על נייר כחול. עם שיר השירים.

9] סדר בית תפלה כמנהג אשכנז וצלוחא דנהורא. גם הוספנו סדר יום כפור קטן, חלק שני. מסודר מפי ספרים קדושים... בכוונות פשוטות על כל ענין וענין... באוסטרהא. [תקפ"–]. [יג]–קטז, קיג–קטז; [1], קיח–קעז דף. 19 ס"מ. 12 הדפים הראשונים, כולל שער ח"א, והדפים האחרונים של ח"ב מדף קעז ואילך, חסרים בעותק בית הספרים. כן חסרים ד' סב–סד. בשולי העמודים בתחלת כל קונטרס נדפס "מ"א" [מנהג אשכנזים], ומכאן שנדפסה יחד עמו מהדורה כמנהג ספרד. יערי (מס' 38 א) הוזכר עותק זה, אך חשב שהוא סדור "תפלת נהורא" תק"ע. וראה לעיל בהערה למס' 38 א. בשנת תקפ"ו נדפס באוסטרהא "סדר עבודת הקודש צלוחא דנהורא השלם" (יערי, מס' 92), והוא שונה ורחב בהרבה מ"בית תפלה" ולמעשה אלו הם שני סדורים שונים.

[10] סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל וסדר מלכי ישראל... מפרש והולך מימות אדם הראשון עד ימות התנאים... [אוסטרהא ? , תק"ף לערך]. [32] דף. 19 ס"מ.
בשער: "דבר צוה לאלף דור לפ"ק". בקולופון: "סליק להראב"ד סדר הקבלה... ולפרט אהבת עולם אלהיך [תק"ו]".
על נייר כחול.

[11] לקוטים יקרים. [אוסטרהא ? , תק"ף ?].
צדנר, ע' 388, ובעקבותיו בנדר, קהלת משה, אות ל, ע' 682, ופרידברג, רשמו מהדורה זו. כנראה התכוונו למהדורה חמ"ד וחש"ד שנמצאת באוסף מהלמן, שכן לפי תיאורם נזכר בשער שמו של ר' פייביש מזבריו ובכל המהדורות הידועות לי, פרט למהדורה זו, לא מופיע שמו בשער (עד מהדורת לעמבערג 1863), וגם מספר הדפים מתאים. להלן תיאור מהדורה נדירה זו:

ספר לקוטים יקרים, אשר השאירו אחריהם ברכה... ארבעה מטיבי לכת בדרכי ה'... מהו' ישראל בעש"ט... מהו' דוד בער וצללה"ה מ"מ דק' מעזריטש... מוהר"ר מנחם מענדיל זללה"ה מק"ק פרימשלאן... ונופך דברים מהרב... יחיאל מיכל זללה"ה אשר היה מ"מ בכמה קהילות קדושות ולסוף ימיו נתקבל לק"ק יאמפלא. ועתה הקרה ה' לידינו דברי קדשו של... מו' פייביש מזבריו כתב ידו ממש אשר היו טמונים וגנוזים באמתחת חד מן חבריא... לו, לט—מב דף. 24 ס"מ.

מעבר לשער ההקדמה מן המהדורה הראשונה, לעמבערג תקנ"ב. ד' כ—לב ע"א: "מכתבי הצדיק מהו' פייביש מזבריו". שתי אגרות, שנדפסו קודם לכן, בעילום שם כותבן, ובהשמטות מרובות בשתי המהדורות הראשונות: תקנ"ב ומעזיראוב תקנ"ד. הנוסח השלם של האגרות, בתוספת תאריך הכתיבה, נדפס בספרו של ר' משולם פייבוש מזבריו "יושר דברי אמת", מונקאטש תרס"ה, ד' י ע"ב — כט.

בשתי המהדורות הראשונות נדפס "סדר פדיון נפש", שלא נדפס כאן, וכן חוסר כאן בדף כח ע"ב, בסוף "סדר כוונת המקוה מהבעש"ט", קטע קצר המתחיל "כשטובל א"ע במקוה יאמר פ' מקוה ישראל ה'...". שנמצא במהדורות הנ"ל. כל המהד' הבאות, עד מהד' 1857, נדפסו ע"פ שתי המהד' הראשונות. החל ממהד' לעמבערג 1857 הדפיסו את אגרות ר' משולם פייביש כפי הנוסח שכאן (אלא ששמו אינו מופיע בשער), וכן גם הדפיסו את "פדיון נפש" ו"כוונת המקוה" בשלימותן (אולם מהד' לעמבערג 1863 נדפסה ע"פ המהדורה שלנו).

על חלקו המכריע של ר' משולם פייביש בעריכת הספר ראה J. G. Weiss, *Kavvanoth of Prayer in early Hassidism*, JJS, IX, 1958, p. 186.

[12] סדר קינות לתשעה באב, גם הוספנו מגילת איכה... אוסטרעהא, תקפ"א. [71] דף. 17 ס"מ.
על נייר כחול.

[13] [סדור תפלות נהורא השלם, אוסטרעהא תקפ"א].
נזכר בהסכמתו של ר' אפרים זלמן מרגליות למחזור ע"פ קרבן אהרן, סלאוויטא תקפ"ג. ראה לעיל, בהערה למס' 61.

[14] ספר המדות, מבעל המחבר ספר ליקוטי מהר"ן [ר' נחמן מברסלב]. מסודר ע"פ אלף בית... מעלת קדושת כל המדות הטובות... ולעומת זה פגם הגדול והנורא של כל מדה רעה... [אוסטרעהא, תקפ"א]. קב דף. 14 ס"מ.

"הדפוס העברי באוסטרהא"; הוספות ותיקונים

ד' א ע"ב — ד ע"א: הקדמה ראשונה ושניה מאת המעתיק, ר' נתן ב"ר נפתלי הירץ [שטערנהארץ] מנעמראב. ד' צו ע"ב — קב: שמות הצדיקים.
הדפוסת לפי ג' שלום, קונטרס אלה שמות ספרי הר"נ מבסלב, תרפ"ח, ע' 23 מס' 74.
בן יעקב (ע' 297 מס' 532) רושם: "אוסטרהא, גם חמ"ד, תקפ"א" ונראה שראה מהדורה
בה מצוין תאריך ההדפסה ואף עותק בו נמצא מקום הדפוס. וואן-שטראלן, ע' 179, רושם:
"Ostrog? 1810?".
מהדורה זו נדפסה ע"פ מהדורה הראשונה, מאתלוב תקע"א, ולא ע"פ מהדורה השניה,
[ברסלב] תקפ"א, שבה — באחרונה — צורפו שני חלקי הספר לסדר א"ב אחד.

15 [סדר סליחות... כמנהג קהלות קדושות דמדינות ליטא ורייסין וזאמיט
יצ"ו, נדפס מחדש... ובהגהה טובה... אוסטרהא, תקפ"ו. לח דף. 25 ס"מ.
על נייר כחול.

16 [חמשה חומשי תורה, חלק חמישי, ספר דברים, עם פי'
רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. אוסטרהא, דפוס השותפים אברהם קלאהר
פיין וודד בן יצחק מרדכי, תקפ"ו. קב, כ דף. 20 ס"מ.
עם איכה וקהלת.
יערי (מס' 88) רשם ספר במדבר, דפוס קלאהר פיין, תקפ"ו. בשער של אותו חומש נדפסה
מסגרת שונה מזו שנדפסה בשער של ספר דברים, דפוס השותפים. גם הקישוטים שבהתחלת
הספר (מסגרות סביב המלה הראשונה של החומש ושל התרגום) שונים מאלו שבספר
במדבר הנ"ל.

17 [סדר קינות לתשעה באב, גם הוספנו מגילת איכה... אוסטרהא,
דפוס אליעזר פייבל בן משה אייזין בארג, תקפ"ו. [32] דף. 21 ס"מ.
סדר כמנהג פולין... עם פירוש ראב"ן... אוסטרהא, [תקפ"ו—תקפ"ח].
ראה לעיל, מס' 7.

18 [ספר תהלים עם פירוש שערי שמים ועם ביאור אשכנזי... אוסטרהא,
ע"י השותפים אברהם קלאהר פיין וודד בן יצחק מרדכי, תקפ"ו. [2], קסח, קסו—
רכח דף. 19 ס"מ.
נייר כחול. הפנים ו"ביאור אשכנזי" באותיות מרובעות. הפירוש באותיות רש"י.
מעבר לשער: רשיון הצנזור גולנסקי, בפולנית, משנת 1821 (נדפס: 1281); "וזאת לדעת
לכל אחינו בני ישראל שיש לנו הסכמות על התהלים עם ביאור עברי דייטש ופירוש שערי
שמים מהרב אב"ד דק"ק קינב ומהרב אב"ד דק"ק האטש עד שנת תקצ"ח רק מחמת
הוצאת הדפוס לא הדפסנו אותם...".
ד' רית—רכא חסרים.
מהדורה דומה נדפסה בשנת 1833 (יערי מס' 122). וראה לעיל, מס' 6.

19 [ספר חמשה חומשי תורה עם פי' רש"י ותרגום אונקלוס והפטרות (!),
ועתה נוסף פירוש שפתי חכמים השלם אשר עד הנה הי' בקיצור בכל החומשים
שנדפסו במדינתנו, כמו שמבואר בהמדעה בחלק ראשון. והושם עליו עיון גדול
בדקדוק האותיות ונקודות וטעמים קרי וכתוב הכל ע"פ מסורה. חלק שני. אוסטרהא,
דפוס אליעזר פייבל בן משה אייזין בארג, שפתי חכמים תבענה רקח [תקפ"ח],
1827. 26 ס"מ.
בבית הספרים רק שער ספר שמות.

[20] מחזור... כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין, עם פירוש לשון הקודש ועם פירוש לשון אשכנז... א—ב. אוסטרעהא, דפוס אליעזר פייביל בן משה אייזין בארג, תקעו בחול'ש שופר בכסה ליום חגנו [תקפ"ט]. 26 ס"מ. "פירוש לשון אשכנז" באותיות צו"ר.

הסכמות: ר' יוסף [ב"ר יעקב] אב"ד יאנוב, ז אב תקפ"ח; ר' מרדכי ב"ר צבי הירש, ברדיטשוב, י אב תקפ"ח; ר' יוסף ב"ר אבא מטשודניב, מר"צ דק"ק ברדיטשוב, י אב תקפ"ח.

ההסכמות הועתקו ממהדורת תקפ"ה (יערי, מס' 84), בשינוי פרט השנה, אלא שבאותה מהדורה יערי לא רשם את ההסכמות.

חלק א: ראש השנה ויום הכפורים. פד, פג—פו, מג—מה, [1], צו—קסד, קסד—קסו דף. חלק ב: שלש רגלים. [1], פו, צט—קעא [צ"ל קמד] דף.

יערי (מס' 106) רשם רק את חלק ב, עם שיבושים בפגינציה.

[21] [סדר תפלת נהורא רבא... עם פירוש ישן נושן אשר חיבר... רבי אליעזר ברבי נתן ז"ל... ונקרא שמו סדר ראב"ן. אוסטרעהא, תק"ץ]. ראה לעיל, בהערה למס' 61.

[22] סדר עבודת הלב השלם, חלק שני, כמנהג ספרד, עם פירוש מלוקט מפי כמה ספרים קדושים איך לעבודת ה' נגשים... ובו תמצא ג"כ דינים חדשים, וגם נסדר סדר התפלות עפ"י האר"י ז"ל וס' ריע"ק [ר' יעקב קאפיל]... באוסטרעהא. [תקצ"א—תקצ"ב]. ג—קנו, [2]; [1], גט—ס, קסא—רעו, [1] דף. 18 ס"מ. שני הדפים הראשונים של ח"א, כולל השער, חסרים. התאריך לפי "לוח המולדות" שבח"א, דף קיג, "משנת תקצ"ב עד שנת תקצ"ה".

דומה לסידורים "תפלת נהורא", "צלוחא דנהורא", "עבודה ומורה דרך" ועוד שנדפסו ברוסיה ברבע האחרון של המאה השישית. הליקוטים (דינים, כוונות והנהגות) ופירושי התפלה שנדפסו כאן שונים מאלו שבסידורים הנזכרים. הסדור הוא בעל גוון קבלי וחסיד. הליקוטים הם מר' מאיר פאפרש, מדרש שמואל, סדר היום, טהרת הקדש, יערת דבש, סדור ר' יעקב עמדין, כתר שם טוב, תולדות יעקב יוסף, נועם אלימלך, סדורו של שבת, יסוד ושורש העבודה וכו'. פרקי אבות עם פירוש בשם "מילי דאבות". בהתחלת הספר (ד' ט—טו) נדפסו י' פרקים בעניני מוסר ותפלה (כדוגמתם נדפסו בכל הסידורים הנ"ל ובסדר ראב"ן). והם ספר "אמונת ישראל" לר' גדליה טיקוס.

[23] חמשה חומשי תורה, חלק רביעי, ספר במדבר, עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. אוסטרעהא, תקצ"ב. קיח דף. 20 ס"מ. עם מגלת רות.

יערי (מס' 108) רשם ספר ויקרא, דפוס אייזין בארג, תקצ"א. מסגרת השער שלו שונה מזו שנדפסה בספר במדבר, חש"מ, תקצ"ב, וגם הקישוטים שבהתחלת החומש (מסגרות סביב המלה הראשונה של החומש והתרגום) שונים.

מפתח המחברים

אברהם בן דוד (ראב"ד) 10	טיקוס, גדליה 4, 22
אליעזר בן נתן (ראב"ן) 7, 21	נחמן בן שמחה מברסלב 14
וידעש, אליהו די 5	פוייטו, יעקב 5
חביב, יעקב 1	

מפתח הספרים

אמונת ישראל 4	ספר המדות 14
ליקוטי צבי 3	עין ישראל (עין יעקב) 1
לקוטים יקרים 11	קינות 12, 17
מחזור 20	קצור ראשית חכמה 5
משניות 2	תהלים 6, 18
סדר עולם 10	תורה 8, 16, 19, 23
סדר הקבלה 10	תפלות 7, 9, 13, 21, 23
סליחות 15	

מפתח המסכימים

זאב וואלף ב"ר נפתלי הירץ אב"ד דובנא 2	מרגליות, בצלאל ב"ר מאיר 1, 2, 4
יהודה ליב ב"ר אברהם אבלי מקרמניעץ 4	מרדכי ב"ר צבי הירש, ברדיטשוב 20
יוסף ב"ר אבא מטשודניב, מו"ץ בבר" 20	מרדכי אב"ד אלעקסניץ, דיין באוסטרהא 4
דיטשוב 20	נתן נטע ב"ר שמואל שמלקא אב"ד
יוסף ב"ר יעקב אב"ד יאנוב 20	טארטקוב, דיין באוסטרהא 4
לוי יצחק ב"ר מאיר אב"ד ברדיטשוב 1	שאוול ב"ר אריה ליב אב"ד אמשטרדם 4
מרגליות, אפרים זלמן 7	הרב אב"ד קונב 6

מפתח הפועלים

יחיאל בן אריה ליב הלוי מאוסטרהא (מכבש) 2	מנחם מן בן יעקב מאוסטרהא (מכבש) 2
יעקב שמואל בן יצחק מאוסטרהא (מסדר) 2	מנחם מן בן פסח (מסדר) 2
ישראל אריה ליב בן צבי הירש מאוסטרהא (מסדר) 2	משה בן צבי הירש מאוסטרהא (מכבש) 2
	משה צבי הירש בן אברהם הלוי מוויש-נוויץ (מגיה) 1
	ראובן בן ברוך הכהן (מסדר) 2

אברהם רובינשטיין

קונטרס "כתית למאור" של יוסף פערל

א. אופיו של הקונטרס, מטרתו ומבנהו

מעשה שהיה כך היה.

בשבת קודש יב בסיון תקפ"ב באו שתי אחיות להתפלל בעזרת נשים של בית הכנסת הישן בעיר פ'. כשחזרו מן התפילה, סיפרו בבית הוריהן על ליקויים חמורים שמצאו בעזרת הנשים, העשויים לסכן את שלום המתפללות. אבי הנערות (מכונה בשם פב"פ), שלא היה ממתפללי אותו בית כנסת, בא לבקר בו כדי לעמוד על מצבו. להפתעתו, גילה בבית הכנסת ובעזרת הנשים תיבות צדקה, שלתוכן משלשלים נדבות לנשמת רבי מאיר בעל הנס. לחוות מיוחדים היו תלויים על גבי התיבות ועליהם כתובות בעברית ובידיש ("טייטש"), שכללו הוראות ונוסח תפילה לנודד. האיש רגז וקרא תגר על שנמצאו שם התיבות הללו. צעיר חסדי, המכונה בשם "עלם אחד מכת הבעש"טנים"¹, שנכח בשעת מעשה, הוציא אחר כך קול בין אנשי הקהילה, שאותו אדם חירף וגידף את התנא רבי מאיר. בתגובה על כך, נמצאו במקומות התפילה בעיר, בהפרישי זמן קצרים, שלוש איגרות עלומות-השם ובהן תביעה להעניש את האיש שדיבר סרה בתנא רבי מאיר, וכן חוות דעת בדבר הנדבות לנשמת רבי מאיר בעל הנס.

זהו קיצורו של סיפור המעשה, כמו שמביא אותו יוסף פערל במכתב לווי לשלש האיגרות שחיבר בדבר התרומות לנשמת רבי מאיר בעל הנס. פערל נתכוון להדפיסו בקונטרס מיוחד בשם "כתית למאור", אך נעתר לבקשתו של שמואל ליב גאלדענבערג והסכים לפרסמן בכתב העת "כרם חמד", שהלה היה עורכו והמו"ל שלו. האיגרות ראו אור בחלק ב' של "כרם חמד", שנדפס בווינה בשנת 1836.

דעת לנבון נקל, כי גיבור הסיפור אינו אלא יוסף פערל ושתי האחיות הן בנותיו.² המעשה אירע בטארניפול, מקום מגוריו. פערל נהג להתפלל בבית הכנסת החדש, שהוא עצמו ייסד ליד בית הספר שלו.³ אלא שבשבת האמורה הוזמנו האחיות לתפילה בבית הכנסת הישן, לרגל העלייה לתורה של חתן ממכריהן. בכך נפתח פתח לפעילותו של פערל נגד התרומות לקופת רבי מאיר בעל הנס,⁴ שביטוי

1 ביטוי מגורמן, כינוי לחסידים מבית מדרשו של הבעש"ט בפי המשכילים.

2 ד"ר נ"מ גלבר המנוח סיפר לי, כי היו בידו העתקי מכתבים בלשון הגרמנית, ששיגר פערל לבתו. גלבר רצה להכינם לדפוס ואין אני יודע מה עלה בגורלם.

3 בית הספר נפתח בשנת 1813. עיין: N. Horowitz, Joseph Perl, eine biographische Skizze, Kalender und Jahrbuch der Israeliten, 1846/1847, Wien, n. 217.

4 לא היתה זו הפעם הראשונה, שפערל נתקל בשאלת התרומות לנשמת רבי מאיר בעל הנס. באיגרת השניה הוא כותב: "וגם הרבה מאנשי בני עדתינו זוכרים בודאי את אשר נעשה פה קהלתינו הק' [טארניפול] עם מעות מהתיבות של ר' מאיר בעל הנס

הספרותי היה הקונטרס "כתית למאור". את תוכן הקונטרס הוא מסכם, כדלהלן: "מדבר מהמנהג לנדב על נשמת רבינו מאיר בעל הנס, מבטן מי יצא זה המנהג? מאיזה זמן התחילו לנהוג אותו? איזה תועלת או נזק יוצא לנו ממנו? ואם דת תוה"ק מסכמת או מתנגדת לו?"⁵.

ועתה יש לשאול: מעשה זה, שלפי האמור במכתב הלווי, שימש עילה לכתיבת "כתית למאור", מעשה אמת הוא או בדייה מן הבדיות שכה נתחבבו על פערל הסאטיריקון בשני חיבוריו נגד החסידות: "מגלה טמירין" ו"בוהן צדיק"⁶. דומה, שדברים שכתב פערל ואשר לא ראו אור עד היום ושאלו מביאים אותם כאן לפירסום, יבהירו את השאלה.

בכתב היד של האיגרת השלישית מ"כתית למאור", ששרד באוסף פערל⁷, נמצאת הערת סיום, שלא נכללה בדפוס, כדלהלן:

"הגה"ה. המכתבים הנ"ל עשו בקהילתינו רושם והוטרדו כל התיבות אשר היו על הנדבות עבור נשמת ר' מאיר בעל הנס מבתי הכנסיות ומבתי המדרשים הק'. מי יתן וכל קהילות ישראל יעשו כזה. המביא לדפוס". משמע מכאן, כי האיגרות נפוצו תחילה בכ"י בקהילת טארניפול, וכי לדעת כותבן הן השיגו את מטרותן. התיבות הוטרדו מבתי התפילה שבמקום, ועל ידי הבאת האיגרות לדפוס והפצתן ברבים קיווה פערל, כי גם בקהילות אחרות יבוטל המנהג. הרי אישור, עקיף לפחות, שפערל אכן נתקל בקופות רבי מאיר בעל הנס. אף כי אין לאל ידנו, כמובן, לאשר את פרטי התיאור במכתב הלווי.

ואם תמצוי לומר, שגם ההערה אינה אלא שעשוע ספרותי ללא יסוד עובדתי, הרי אותה ידיעה מופיעה במקום אחר ובתוספת פרטים. והפעם אין לפקפק באמיתותה. במכתב ששיגר פערל לשלטונות הצנזורה בווינה בבקשת היתר להדפיס את חיבורו "כתית למאור", מכתב הנמצא עתה בארכיון המדינה שם⁸ ושאלו אנו מפרסמים כאן, הוא כותב בין היתר, כי בשנת 1822 נקלע במקרה למצב, בו נאלץ להתריע נגד המנהג לתרום לנשמת רבי מאיר בעל הנס. ובחיבור מיוחד שכתב לצורך זה, הראה עד כמה נוגד נהג חדש זה את הדת היהודית ואת השכל.

כאשר התחיל זה המנהג להשתרב פה קהילתינו זה ערך עשרים שנה, ואין הזמן כעת לדבר מזה הענין בפרוטרוט, אך כל בר שכל יבין בשכלו על מה כוונתי" (כרם חמד, שם, עמ' 20). סתם פערל ולא פרש, אך תושבי עירו ידעו ללא ספק למה רומזים דבריו. מובא כהערת המוציא לאור (של "כרם חמד") למכתב הלווי. עיין גם: איגרת שנייה, שם, עמ' 19.

הופעת ה"בוך", שהגיעה את גלגלי העלילה ב"מגלה טמירין", לא היתה ולא נבראה. שכן ה"בוך", הוזה עם חיבורו של פערל בלשון הגרמנית "על מהות כת החסידים", נשאר בכתובים מחמת גזירת הצנזורה שלא להדפיסו. ממילא, העלילה הבלשית על מאמצי כת החסידים לגלותו ולתופסו כדי להשמידו, פרי דמיונו של המחבר היתה. עיין: א. רובינשטיין, כתב היד "על מהות כת החסידים", קרית ספר, ל"ח (תשכ"ג) עמ' 415–417. גם הדין שנערך ב"בוהן צדיק" בדבר השפעת "מגלה טמירין" על ציבור הקוראים, היה מבוים, אם כי לא מן הנמנע, שפערל הביא מהשגות הקוראים שהגיעו לאוזניו והגיב עליהן. עיין שם, ל"ט (תשכ"ד), עמ' 118.

נמצא במחלקה לכתבי יד שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ותודתי למנהל המחלקה, ד"ר מ. נדב, על מתן רשות להשתמש בכתובים מאותו אוסף.

Oesterreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv. תודתי נחונה להנהלת הארכיון על הרשות להשתמש ולפרסם כ"י זה.

בסיום החיבור דרש מאת הקהילה להסיר את התיבות הנזכרות מבתי הכנסת ומבתי התפילה הציבוריים ולבטל את המנהג. דרישתו נתמלאה. התיבות סולקו ועד כה⁹ לא שמו אחרות במקומן. הצלחה זו עודדה את רצונו העז להפיץ את החיבור הנזכר בין הקהילות הישראליות בגאליציה על ידי הדפסתו והפצתו הפומבית.

לפנינו, איפוא, אישור ברור לנאמר במכתב הלוי על הנסיבות שבהן נכתב הקונטרס. הד לתגובתו הרגשית למראה התיבות אנו שומעים מפי פערל עצמו באגרת השניה, כדלהלן: "דאז איזט אונזער ערסט א מאהאמעד (!) וויא קאממט דאז צו אונז"¹⁰. הבעת הדברים בלשון המדוברת היא עדות למתמננותם.

דומה איפוא, כי תחילה לא נתכוון פערל להדפיס את האגרות. הן נועדו לשמש מעין קול קורא או כרוז נגד הנדרים לגשמת רבי מאיר בעל הנס. ואכן ציפיותיו נתמלאו. התיבות סולקו ולא נראו עוד. אמנם, קרוב לוודאי שפערל לא הסתפק בכתיבת האגרות ובהפצתן. מן הסתם פעל גם במישור הציבורי, כדי להגשים את מטרתו. אך אין אנו יודעים מה היו הצעדים שנקט¹¹. ובאגרת השלישית ניכרים סימנים ברורים לדין דברים שניהל בענין קופות רבי מאיר בעל הנס, ועיין להלן.

אם צדקנו בדברינו לגבי הרקע שעליו נולדו האגרות ומטרתן המקורית, נוכל לתרץ תמיתה המתעוררת מריחותי הזמן הגדולים בין כתיבת החיבור, הגשתו לצנזורה והופעתו בדפוס¹².

המעשה ששימש עילה לכתיבת האגרות אירע, כאמור, בשבת יב סיון תקפ"ב. שלוש האגרות, המרכיבות חיבור זה, הועלו על הכתב בתקופה שבין המחצית השניה לחודש סיוון ובין השבוע השני של חודש מנחם אב אותה שנה. אך רק כעבור שבע שנים, 24 באוגוסט 1829, פנה המחבר אל הצנזור בבקשת רשות להדפיסן. תשובת הצנזור לא הגיעה לידנו. אך ברור שסמוך למועד זה כבר היה הרשיון בידו¹³. ושוב חלפו כשש שנים עד שנשלח הקונטרס לגאלדענבערג

9 היינו, עד מועד כתיבת האגרות.

10 כרם חמד ח"ב, עמ' 19. ההדגשה במקור.

11 כנראה, שכבר היה לעולמים. אין זה מקרה ראשון, שבו הכריע פערל את יריביו באמצעות מכתבים אנונימיים שהפיץ. האגרת הראשונה של "כתית למאור" ממוענת "אל האיש אשר כתב כתבי שטנה בשנת תקע"ז" והיא נפתחת כדלהלן: "הן זה חמש שנים אשר יצאת במכתבך הנעימים [אחד מביטויי דו־הפרצופיות שבלשון פערל. מחד: כתבי שטנה; מאידך: דבריך הנעימים] להלחם עם עושי עולה, והראית בגמטריאות ונוטריקון איך עזן כל איש ואיש מבני קהילתנו מרומז בשמ"ר. ובמכתב הלוי מוסיף פערל דברי הסבר: "כי בשנה הנ"ל — תקע"ז — כאשר היה ריב בין בני הקהילה, השקיט איש אחד ושמו נעלם את הריב ע"י מכתבים שונים אשר כתב להעניש על ידם את כל עושי עולה ומחזיקי הריב" (שם, עמ' 18, 17). אין ספק, שפערל מזכיר בזאת לבני עירו מעשה שהיה.

12 יצוין, כי פערל סיים את כתיבת חיבורו הנ"ל בלשון הגרמנית בשנת 1816 ומיד הגישו לצנזורה. את "מגלה טמירין" סיים לא לפני שנת 1818, וכבר שנה לאחר מכן יצא מתחת מכש הדפוס. גם "בוחר צדיק" נמסר לצנזורה מיד עם סיום כתיבתו, אם כי חל עיכוב בהדפסתו.

13 פערל באגרת לריב"ל משנת תקצ"ג: "ווערדע איך איהנען מיט דער צייט אי"ה אייניגע אקס" פאם בוחר צדיק און כתיבת למאור (ההדגשה במקור) צו

מ"כרם חמד", ביום ח"י תמוז תקצ"ה והוא ראה אור בווינה בשנת תקצ"ו. כיצד נתרץ ריווחי זמן אלה? את הזמן הרב שעבר בין הענקת הרשיון של הצנזורה ובין הדפסת הקונטרס ניתן להסביר בעיכובים שנגרמו מחשש לאובדן ממון, מחמת התפרצה הדלה של כתבים עבריים באותם הימים. כך, לפחות, לפי דברי פערל¹⁴. אבל מדוע השהה פערל את כתב היד תחת ידו שבע שנים עד שהגישו לאישור הצנזור?

כאמור, סביר להניח כי עותקים מן האיגרות בעודן בכתב יד הופצו בבתי הכנסת ובבתי המדרש שבטארניפול, כאמצעי הסברה ולחימה נגד הגדרים לנשמת רבי מאיר בעל הנס. ומשהווסרו התיבות, בא פערל על סיפקו. מאבקו נסתיים בהצלחה, האיגרות מילאו את יעודן. ברם, כעבור שנים החליט להעביר את המאבק נגד קופות רבי מאיר בעל הנס אל מעבר לעירו ולשלו במלחמתו הכוללת בחסידות, לכן נגש להכין את הקונטרס לדפוס ולצורך זה הגישו לאישור הצנזורה. ועוד נשוב לשאלה זאת.

**

לדרך זו של התגבשות הקונטרס, השלכות מעניינות על כמה מן השיטות הסאטיריות הנקוטות בידי פערל.

כדרכו בכתביו הסאטיריים הידועים לנו, שיווה פערל ל"כתית למאור" צורה אנונימית. אך בניגוד לנוהגו בדרך כלל, כאן הוא מופיע כמהדיר האיגרות. מכתב הלווי חתום על ידו. ובכך הסיר, בעצם, את מסווה האלמוניות גם מן האיגרות. ואמנם, בחיבור שכתב, ככל הנראה, כשנה לאחר פירסום הקונטרס ואשר לא הובא על ידו לדפוס מטעמים בלתי ידועים לנו¹⁵, מקיים פערל המופיע בשם "דשל בן צארטיל", פגישה דמיונית עם "מאסף האגרות לכ"ח", היינו עם שמואל ליב גאלדענבערג הלה גילה לו, לפי בקשתו, את זהות המחבר של "כתית למאור". "פ"א שאלתי אותו¹⁶ מי הוא זה הכותב האגרות: בנדון הגרות של נשמת ר' מאיר בעל הנס ואמר לי שכתב אותם זה בעצמו אשר נחתם על המכתב הראשון"¹⁷. משמע, מהדיר האיגרות הוא הוא מחברן.

נמצא, כי פערל עצמו גילה את זהותו כמחבר "כתית למאור". והרי זה מקרה

שטללען, דיא איך לענגסט פערטיג האבע, דא זעלבסט געגען 2 יאהרע שאן מיט דער צענזור פערזעהן זינד". עיינ: באר יצחק, ווארשא תרס"ג, עמ' 41.

14 בהמשך למובאה הקודמת: "אונד דיא איך בלאס אויס דער אורזאכע ניכט האבע דרוקען לאססען, ווייל איך וואוסטע, וויא עס מיט דעם פערקויף דער ווערקע, וועגן זיא ניכט איינען רבי צום פערפאסער האבען אויסגעהט. נון אבער האט זיך מיך איינער אנגעבאטען, דיא ווערקע צו דרוקען, ווען איך איהם געלד לייהע, דאס ער מיר נאך פערקויף דער ווערקע צוריקועטצען זאלל. איך רעכנע דארויף ער ווירדע מיט דיא ווערקע הערונ רייזען אונד אללע מיהע געבען זיא אויס צוא בריינגען, אונד זא האפפע איך זאללען דיעזע צום דרוקע קאממען". ובהקדמה ל"מגלה טמירין" כותב פערל: "אנחנו רואים שמי אשר ידפיס שארי ספרים בלשון אשר קוראים אותו יפה המה אבדו הרבה מעות והכריחו לעזוב את הדפוס, כמו שראינו בדפוס דק"ק צידון רבה [טארניפול] אשר התחילו לדפוס שם שארי ספרים, ולא הדפיסו הספרים הקדושים מצדיקי זמננו". ספרים בלשון אשר קוראים אותו יפה — הכוונה לספרי משכילים.

15 פורסם לאחרונה ע"י ש. ורסס ב"הספרות" כרך א' (תשכ"ח—תשכ"ט) מס' 1.

16 את של"ג.

17 כלומר, המכתב שקדם לשלש האיגרות. עיינ הספרות, שם, עמ' 226.

יחיד במינו בתולדות האיש, שמשחק האלמוניות עובר את כל חיבוריו בלשון העברית¹⁸. הפעם, לא גרתע מלחשוף את עצמו כמחבר, בידעו שעל ידי מתן חתימה על מכתב הלווי, גילה את זהותו ברבים¹⁹. אך נדמה, כי בלאו הכי ידעו בני העיר את זהותו של בעל האיגרות. אין ספק, כי המעשה שארע בבית הכנסת ואשר הביא לכתיבתו, לא נשאר בסוד. שהרי, ה"עלם מכת הבעש"טנים", שנכח בשעת מעשה, עשה לו פומבי, בהאשימו את פערל בפגיעה בכבוד התנא רבי מאיר. ואילו המאבק הציבורי סביב התיבות, קשר את שמו של פערל באיגרות, אפילו לא היה חתום על כתב הלווי. לפיכך, בהצביעו על עצמו כעל מהדיר האיגרות עלומות השם, הוא גם המשיך במשחקו השגור של אנונימיות וגם הודיע את הידוע: הוא עצמו המחבר. אם כן הדבר, האלמוניות של "כתית למאור" לא היתה אלא סממן בשיגרת הכתיבה הספרותית של פערל הסאטיריקון, שעשוע ספרותי גרידא.

המשחק בהעלמת השמות עובר בחיבור גם לגבורים האחרים, המופיעים בו, אך לא על דרך הגימטריאות והרמיזות הלשוניות המקובלת עליו בכתביו האחרים²⁰. אמנם, אין האשים מכונים בשמם האמיתי, אך, החילופין הבאים במקומם אינם משמעותיים וכל עניינם רק לציין את האלמוניות כביכול, כגון: פב"פ, עיר פ' וכד'. מסתבר, כי פערל לא ראה טעם בשימוש בשמות בעלי משמעות, גימטריאות וכיוצא באלה. בין כה ובין כה ידעו הכל למי הכוונה. במקרים מסוימים נאמר כמעט במפורש מי האיש, אף כי לא ניקב בשמו, כגון: "כבוד אדונינו מו"ר הרב דפה והקריין יצ"ו"²¹. ויש אשר התיאור הצביע על הזהות, אף שזו אינה ידועה לנו עתה, כגון: גבאי מבה"כ הישנה אשר הוא ג"כ סופר הקהלה", "האיש המדבר".

ברם, פערל לא ויתר על המסורת של העמדת פנים, וברצינות מעושה אף מסר את הטעמים להעלמת השמות, שעיקרם שלא להלבין פנים ברבים. תמורה רעיונית עוברת על ר' עובדיה מקליט השיחות המדומות ב"בוחן צדיק" ומחברו למעשה. הוא פותח את דבריו כחסיד, אך בהמשך העלילה פונה עורף לחסידות ונמשך אחר מטרות ההשכלה. מובן מאליו, שגם בתקופתו הראשונה, זיקתו של ר' עובדיה — הוא פערל — אל החסידות היא מדומה. ומבעד לדברי השבח, כביכול, שהוא מרעיף על ראשי הכת ועל יצירותיהם שבכתב, הוא מטיח עליהם האשמות חמורות. אחיזת עיניים זאת נעשית באמצעים לשוניים

18 אמנם, במכתב לשמריהו הורוויץ זיהה פערל את עצמו כמחבר הס' "מגלה טמירין". אך היה זה מכתב פרטי, שלא נועד לפירסום ופערל כתב אותו זמן רב לאחר הופעת מג"ט, כשנה לפני מותו. עיין השחר x (תרכ"ט), עמ' 9.

19 ושי"ר כתב עליו במפורש, אמנם כעבור שנים רבות, כעל מחבר הקונטרס. ואלה דבריו: "וכבר עמד על זה בעל המכתב היקר בכ"ח ח"ב... והמכתב הוא עם הקודם לו והבא אחריו הוא מהחכם ר' י"פ ז"ל". עיין: רבי מאיר בעל הנס, "ישרון" לקאבאק, שנה ששית (תרכ"ח), עמ' 67, ועוד. יצוין, כי במאמר הבקורת שפירסם שי"ר על "מגלה טמירין" ועל "בוחן צדיק" לא הזכיר את שם המחבר, אף כי הדבר היה ידוע לו, ללא ספק. עיין: בכורי העתים לשנת תקצ"ה (1831); כרם חמד מחברת רביעית (תקצ"ט).

20 עיין מאמרי: "מדרש השמות של יוסף פערל", תרביץ, מג' (תשל"ד), עמ' 205—216.

21 הכוונה להרב ר' יהושע-העשיל באב"ד, מחבר שו"ת "ספר יהושע". שימש אב"ד טארניפול בשנים 1801—1838.

סאטיריים, האופייניים לאמנות הכתיבה של פערל: השימוש בביטויים לעגניים, ברמזות עוקצניות, בדיבור המשתמע לתרי אנפין וכל כיוצא באלה. לפערל שני פנים גם ב"כתית למאור". תחילה הוא יוצא לתקוף את האיש (פב"פ), שהשמיע דברי ביקורת על קופות רמבעה²¹ ודיבר סרה בתנא רבי מאיר. אך עד מהרה הוא מזדהה עם המבקר, מערער על הנודדים לגשמת רבי מאיר בעל הנס, מוכיח שזה מנהג חדש ומנוגד לדת ישראל ומשמיע דברים קשים על האוחזים בו.

אלא שלא כמו ב"בוחר צדיק", מפצל פערל את זהותו ב"כתית למאור". שלש האיגרות שהן גוף הקונטרס, נכתבו כביכול על ידי שני מחברים שונים ובנושאים שונים. האיגרת הראשונה חתומה בשם "פלוני" ועניינה תביעה — על דרך האירוניה והסאטירה — להשיב לפב"פ כגמולו. האיגרות השניה והשלישית חתומות בשם "פלוני אלמוני" ורק הן הוקדשו לנושא הרשום בשער הקונטרס, היינו למנהג לנדור לגשמת רבי מאיר בעל הנס. אך גם עניינן של כל אחת משתי איגרות אלו הוא אחר.

באיגרת השניה מציע המחבר את הנחתו על מקור המנהג ומכחיש את זהותו של רבי מאיר עם רבי מאיר בעל הנס. באיגרתו השלישית הוא משיב על השגות נגד הנחותיו באיגרת השניה ומשלים את דבריו בהערות ביקורת נגד החסידות. אין ספק, שהתשובות מתייחסות לשאלות שאכן הוצגו לו במהלך הפולמוס על קופת רבי מעיר בעל הנס²².

ב. הדיון על קופת רבי מאיר בעל הנס

המחקר ההיסטורי הסיח את דעתו²³ מן המנהג העממי לנדור לגשמת רבי מאיר בעל הנס ולהדליק נרות לזכרו, מנהג שנתפשט במאה וחמשים-מאתיים השנים האחרונות ברוב ארצות התפוצה וחדר לעשרות ריבואות של בתים מישראל. סוגיות רבות בנושא זה לא נתחוו עד היום וכמעט שלא נדונו על ידי החוקרים, כגון: מה מקורו של הנוהג, היכן מקום צמיחתו, אימתי נתקשר עם סיוע כספי ליהודי א"י והאם שמר תמיד על קשר זה ועוד שאלות כיוצא באלה.

פערל חותר להוכיח, כי החסידים הם שיוזמו מנהג זה וכי הם שמקיימים אותו. אך אין ספק, כי הוא מודע לכך, שהנחותיו אינן תואמות את העובדות ההסטוריות ולא את המציאות בימיו. וכאשר נאלץ, במהלך הדיון, לסגת מעמדתו המקורית ביחס למקורות המנהג, עדיין דבק בדעתו באשר למצב האקטואלי. אך את דבריו הוא מנסח כך, שישתמע כי הנוהג לנדור לגשמת ר' מאיר בעל הנס הוא מעשה חסידי, מבלי שיאמר זאת במפורש. בכל הסוגיא הנדונה על ידו בהרחבה אין הוא מזכיר את התיבות חסיד, צדיק, רבי, כת חסידים וכד', השגורות כל כך

22 לימים הביע פערל מורת רוח על ריבוי הטעויות שנפלו בהדפסת האיגרות. במאמר שפירסם ב"כרם חמד" מחברת שלישית (לשנת תקצ"ח), מכתב ד, בחתימת עובדיה נאמר: "חשבתי רק אותן טעויות הדפוס אשר נמצאו בהאגרות בנדון הנדרים על גשמת ר' מאיר בעל הנס, ועולים למספר שבעה ועשרים. ועל הרוב מהם נוכל לומר בדרך הלצה, שגיאות מי יבין, כי משחיתים מאד את המכוון, והקורא לא יכול להבין כוונת הענין על בורי". עיין שם, עמ' 59.

23 אך ראה מאמרו של א.ר. מלאכי, קבר רבי מאיר בעה"נ, הדאר, ט"ו, תרצ"ז, גל' י"ז/ח. וראה החומר הנאסף ע"י ז. וילנאי, מצבות קודש בא"י, שי"ח — שכ"ד, תשכ"ג.

בכתביו נגד החסידות. יתירה מזו. פערל מכחיש את מהימנות הדרוש ב"כתר שם טוב", המשמש לדעתו מקור לגדבות לנשמת ר' מאיר בעל הנס, מחמת השענותו על הבעש"ט, ובכך הוא מנתק את מקור המנהג מתקופת הראשית של החסידות. רק במקרה אחד, במסרו על ראשית המעשה, מזכיר פערל "עלם אחד מכת הבעש"טנים", שבהתנהגותו שימש גורם לחיבור האיגרות. ובכך הוא מכוון את הקורא, עובר לדיון גופו, לעבר התנחה בדבר הויקה בין קופת רמבעה"נ ובין החסידות. ובסיומו של הקונטרס, הוא מקדיש דברים לביקורת על החסידות ועל מעשי מנהיגיה, שלא בקשר לתרומות לרבי מאיר בעל הנס. אך בכך אין סטייה מן הנושא הנדון בקונטרס עצמו. אדרבא. יש כאן חיוק התנחה, בדרך האסוציאציה, שלפנינו עניין חסידי: אגב הוקעת תחום אחד בחיי החסידים מוקעים גם תחומים אחרים, אלא שהכנסת קופת רמבעה"נ למעגל החסידות, לא במפורש איתמר אלא מכלל איתמר.

אין זה מנהג קדום, אף לא כינו הקדמונים את רבי מאיר בשם בעל הנס. אלה התנחות המשמשות נקודות מוצא לדיונו של פערל. "והנה חפשתי עד מקום שידי מגעת, ולא מצאתי בספרי הקדמונים והאחרונים ז"ל שום מבוא מקור וסעד למנהג הזה, ולא אבוש מלהודות האמת, שלפי דעתי לא היו קוראים בימים הקדמונים לאיזה איש בשם בעל הנס"²³. הראשון אשר הורה לגדב לנשמת ר' מאיר בעל הנס הוא, לדעתו, המביא לדפוס את הס' "כתר שם טוב"²⁴, המייחס הוראה זו לבעש"ט, אך שלא כדין. אין כל עדות, לא בכתב ולא בעל פה, שהבעש"ט, תלמידיו ורעיו נתנו לגדור לנשמת רבי מאיר בעל הנס וכי קראו את התנא רבי מאיר בשם בעל הנס.

קביעת הס' "כתר שם טוב" כמקור ראשון לתרומות לרבי מאיר בעל הנס מחייבת את המסקנא, שלא נאמרה במפורש, כי המנהג מעוגן בעולמה של החסידות. ובהזכירו, כי בטארניפול ("פה קהלתנו") נשתרבו המנהג לפני עשרים שנה בערך, היינו בראשית המאה הי"ט, הוא אומר: "מי לא ידע זאת שהמנהג הזה החל להתפשט בבני עמינו ע"י איזה אנשים אשר מצאו עי"ז טרף לנפשם ונפש ביתם וע"י הגבאים דבתי הכנסיות ובתי מדרשים הק' אשר כל מגמתם להרבות הכנסת הבתים הקדושים אשר נתונים תחת השגחתם... נודע לנו שהוא [המנהג] מתחדשים מקרוב באו". "איזה אנשים" — ביטוי סתמי שלכאורה אינו מכוון למישהו מסוים, אך סיומו של המשפט מצביע ברורות למי הכוונה. "החדשים מקרוב באו" — הוא כינוי שגור של החסידים בפי המתנגדים²⁵. אפשר גם שהביטוי "הגבאים... אשר כל מגמתם להרבות הכנסת הבתים הקדושים אשר נתונים תחת השגחתם" רומז על גבאים המשרתים את ראשי החסידים. ואשר לכינוי בעל הנס, נראה לו לפערל, שתואר זה החל להיות רווח "בכוונה זו

23 איגרת שניה עמ' 19.

24 ח"ב, ואלקווא תקנ"ה, דף כ"ב ע"א: "בשם הבעש"ט זלה"ה דאם אדם בא לסכנה וצריך לגס אזי יתן ח"י גדולים בשביל גרות לבה"כ ויאמר בפה מלא אני מנדר חי גדולי' לגרות בשביל נשמת רבינו מאיר בעל הנס אלהא דמאיר ענני אלהא דמאיר ענני וכן יר"מ ה' או"א כשם ששמעת תפלת עבדך מאיר ועשית לו נסים ונפלאות כן תעשה עמדי ועם כל ישראל הצריכים לניסים נסתרין ונגלים אכ"ר".

25 עיין למשל, "זמיר עריצים וחרבות צורים", אלעקסניץ תקל"ב, כתב ה: "כי חדשים מקרוב באו אשר לא שערום אבותינו".

כאשר היא אצלינו כעת", כלומר לצורך הגדבות לנשמת רבי מאיר בעל הנס, "מעט אשר התחילו לשמש בשם בעל שם או בעל שם על האנשים שהיו יודעים לשמש בשמות הקדושים, או להבדיל בשמות הטומאה ר"ל". שוב רמז לעבר החסידות. אף כי כינויים אלה אינם מיוחדים לחסידות, הרי שמשכילי גאליציה תלו אותם בראשי כת החסידים²⁶. ופערל עצמו אומר ב"מגלה טמירין": "שהבעש"ט שה' מצוה בדרך שארי בעלי שמות ובעלי שדין"²⁷. ועוד מוסיף פערל כמה פירוט מתחום ההלכה: אסור בימינו לייחד שם ד' על ר' מאיר; אמירת ג' פעמים אלהא דמאיר ענני אסורה מחמת הכפלת השם דמחזי כשתי רשויות; הדלקת נרות לנשמת ר' מאיר נראית כעבודה לממוצע בינינו ובין אבינו שבשמים, ואכמ"ל. — עד כאן באיגרת השניה. מכאן ואילך — האיגרת השלישית.

כנגד ההנחה, שמקור המנהג לנדב לנשמת ר' מאיר בעל הנס מקורו בס' "כתר שם טוב", מביא פערל את הטענה, שהוא כבר הוזכר ב"מדרש תלפיות"²⁸, לכן "אינו מהחדשים מקרוב באו רק מקדמון". ואם כן הדבר, רק לשווא ניסה להוכיח שהוא נגד דת תורתנו הקדושה, "כי מה אני לבקר את תקנות קדמונינו ז"ל הלא להם נאה לצוות ולנו לשמוע בקולם"²⁹.

תשובת פערל להשגה זאת היא, שמדרש תלפיות אינו מדרש קדמון. המחבר הוא הדיין אליהו כהן מאיזמיר, "שחי בדור הקודם וסמוך לנו". הוא ליקט בספרו עניינים שונים מספרים שונים ולא מפיו אנו חיים. מה גם, שלא רשם מקור למנהג זה, מסתפק בציון "קבלתי" ולא מסר ממני קיבל. ברם, אפילו היה מגלה את מקורו, לא היינו חייבים לנהוג על פיו, שכן אין זה "מקדמון רק ג"כ מאיות איש אשר היה בדורו". ואין אנו צריכים לשמוע בקול מאן דהוא "אשר חלם חלום ואין לפתרו". זכותנו, איפוא, לערער על הנאמר ולשאול אם כשר וישר הדבר³⁰.

ברם, לא נוכל שלא להעיר על כך, כי הסברו של פערל מופרך מעיקרו. ידוע, כי הדיין ר' אליהו הכהן, מחבר מדרש תלפיות, נולד באיזמיר קודם לשנת ת"ת ונפטר שם בשנת תפ"ט (1659—1729). הואיל וכך קשה לקבל ללא הסתייגות את דברי פערל, שהדיין ר' אליהו חי "בדור הקודם וסמוך לנו", כאשר תשעים ושלוש שנים מפרידות בין מותו ובין כתיבת הקונטרס "כתית למאור". ודאי לא נוכל להניח, שהדבר נעלם מעיני פערל.

נדמה, שיש כאן נסיון מצד פערל להתחלץ ממצוקה שלתוכה נקלע. באיגרת השניה קבע, כי המקור הראשון למנהג הוא הילקוט "כתר שם טוב". משמע, שזה מנהג חסידי. ברם, הנחה זאת בטלה לנוכח העובדה, שהוראה דומה ניתנה בספר שנדפס למעלה מששים שנה קודם לכן. ובכך גם ניתקה הזיקה אל החסידות.

26 מדברי רנ"ק: "כל כהן פלילי [נוסח אחר: אליל], כל מתקדש ומתחסד, חרטום ואשף בעל שם ובעל שדי". עיין: כרם חמד א' (1833) מכתב כה, עמ' 92.

27 איגרת ע הערה א.

28 ענף אבדה ומציאה, דף י' ע"ב: "קבלתי מי שמאבד איזה דבר אם ינדור למאור אם אני מוצא אותה נודר סך מעו' שמן למאור לנשמתו של ר' מאיר מיד מוצא האבדה ובלבד שלא יעבור זמן שאם האבדה מעות אפשר שכבר הוציא אותה המוצא בהוצאות דאם הוא בגד או שמלה אפשר שהולכה למקום אחר או עשה בו שנוי באופן שאינו ניכר ואז אין מועיל הנדר".

29 כרם חמד, שם, איגרת שלישית עמ' 24—25.

30 כרם חמד, שם, עמ' 25—26.

מה עשה פערל? הוא התעלם מן הגתונים הביוגראפיים של מחבר מדרש תלפיות וקבע, כי הלה חי "בדור הקודם וסמוך לנו", קביעה הסובלת גמישות מסוימת. אך זו לא די בה כדי לגשר על פני פער של תשעים שנה ומעלה. ומכאן תירוצו המגומגם של ש"ר, שנוקק ל"טעות" זו של פערל³¹.

ועוד הסבר באמתחת פערל. ההוראה המובאת במדרש תלפיות שונה מן הנהוג והמקובל עתה. סימן שלא מחמתו נתפשט המנהג³². כנגד זה, תואם הנהוג את ההוראה ב"כתר שם טוב". גם התפילה הרשומה על הלוחות במקומות התפילה, היא זו שב"כתר שם טוב", משמע שהיא לקוחה ממנה.

כללו של דבר. "מי אשר יקרא קבלת בעה"מ מדרש תלפיות וקבלת המביא לדפוס את הספר כתר שם טוב, יראה בלי עמל וטורח, שהמנהג לנדור על נשמת ר' מאיר בעה"נ נתפשט אצלינו רק מהמביא לדפוס את הכש"ט"³³. לכן יפה אמר, שהראשון שהורה זה המנהג היה המביא לדפוס את "כתר שם טוב".

נדמה, שמבלי לומר זאת במפורש, מודה פערל בקיומו של מקור קדום יותר מאשר "כתר שם טוב", אלא שמשממע מדבריו, שהמנהג לא נתפשט בקרב הציבור בגאליציה המזרחית אלא בעקבות הנאמר ב"כתר שם טוב".

בהמשך הדיון צעד פערל צעד נוסף לקראת האמת ההסטורית. הוא מודה בקיומו של המנהג עוד קודם להופעת "כתר שם טוב". אך שוב, הוא חוזר ומשתמש בביטויים סתמיים, בלתי מוגדרים: "נראה לי שהסגולה לנדור על נשמת רבינו מאיר היתה מקובלת בין איזה אנשים בזמנים האחרונים, ודעתם היתה אפשר על רבינו מאיר אשר יחסו אליו הפיוט אקדמות הנודע לנו מהנס הגדול הנעשה על ידו, ועבור המעשה הנ"ל החזיקו אותו לבעל הנס"³⁴. כל אחת מן התיבות המודגשות³⁵, יותר משהיא מבהירה את השאלה, היא מערפלת אותה, ומשאירה את הקורא בידיעה בלתי ברורה בהחלט. והסברא, שאנשי "סגולה" זאת, שהיו נודדים לנשמת ר' מאיר בעל הנס, אפשר שהתכוונו לר' מאיר ברי יצחק, ששימש שליח ציבור בוורמס בעת שרש"י ישב במקום ההוא וחיבר את הפיוט הנודע "אקדמות"³⁶, מפתיעה ולא אדע מקורה³⁷. ותפקידה של סברא זו

31 ש"ר במאמר הנ"ל בישרון מעיר: "אכן כפי הנראה לא ידע [פערל] כי ר' אליהו זה הכהן הוא המחבר ס' "שבט מוסר" הנודע, אשר הדפיסו בשנת תצ"ב באמשטרדם". עיין: שם, עמ' 72. ברם, הסברו של ש"ר רחוק מלהניח את הדעת. הואיל ומדרש תלפיות, הכולל את ההוראה לנדור לנשמת ר' מאיר, ראה אור באיזמיר בשנת תצ"ז, ממילא אין חשיבות לשאלה אם פערל ידע או לא ידע, שמחבר אחד למדרש תלפיות ולשבט מוסר. נדמה, כי ש"ר, בחפצו להגן על ידידו־מגיני המנוח רק זרה חול בעיני הקוראים.

32 פערל רושם חמשה סימני שוני בין הכתוב במדרש תלפיות ובין הנהוג עתה, הלכה למעשה.

33 כרם חמד, שם עמ' 26.

34 שם, עמ' 29.

35 ההדגשות — שלי.

36 עיין י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 250—251.

37 הרב י"ל פישמן [—מימון] במאמרו "אקדמות ומחברו" אומר: "ישנה גם השערה מצד הסטוריונים־מבקרים, כי ר' מאיר בעל הנס הקבור בטבריה זהו ר' מאיר בעל האקדמות, שלפי האגדה ההסטורית היה מלומד בנסיים". עיין: התור, שנה ג' (תרפ"ג), גל' 25—26. אך אפשר שהרב מימון הסתמך על פערל, מבלי להזכירו בשמו.

בנושא הנדון, הוא לציין שינוי נוסף בין המנהג לפי מדרש תלפיות לזה שב"כתר שם טוב". ובהמשך הדברים אומר פערל: "אך האנשים אשר היו בעצה להדפיס בהכתר שם טוב את המנהג הזה, שמעו מזה המנהג, אשר לא היה עדיין בהנהגת בני עמינו, וסברו שזה ר' מאיר הוא התנא ר' מאיר, והנס שמצורף לשמו הוא זה אשר מוזכר בגמרא דע"ז,³⁸ והוסיפו על קבלתם כדרכם את המאמר אלהא דמאיר ענני עם התפלה הנדפסת שם... ולא ידעו שהתנא ר' מאיר אשר ממנו ראינו המאמר אלהא דמאיר ענני לא נקרא לא בשם רבינו ולא בשם בעל הנס, ולרבינו מאיר ממש דאקדמות הנקרא רבינו וגם בעל הנס, אין שייכות עם המאמר אלהא דמאיר ענני".³⁹ הנה כי כן, נסוג פערל מהנחת היסוד שבה פתח את הדיון. על כרחו הודה, שהמנהג לנדור לנשמת ר' מאיר בעל הנס אינו משל החסידים. בעלי "כתר שם טוב", לא זו בלבד, שמצאו לפניהם מקור ספרותי, אלא שהם נשענו על מנהג קיים והכניסו בו שינויים, לדעתו: מוטעים. ומאן, מוסיף פערל, מתפשט המנהג והולך בקרב חוגים נוספים. עתה גם נשים נוהגות, קודם הדלקת נרות שבת, לתת לצדקה לקופת ר' מאיר בעל הנס.

**

זמירות אחרות בפי פערל בפנייתו לשלטונות המשטרה העליונים בווינה (אלה היו ממונים על הצנזורה), בדבר היתר להדפיס את הקונטרס. המכתב נשלח מבאדן שליד וינה ביום 25 לאוגוסט 1829.

דיברו חד וחלק. הוא מתעלם מן הספקות שנתן להם ביטוי בקונטרס גופו בדבר ראשיתו של המנהג, ומציג את התרומות לנשמת רבי מאיר בעל הנס כמעשה חסיד. זוהי מזימה מצד ראשי כת החסידים, שרצו להתקין לעצמם מקור הכנסה נוסף וגדול יותר מאשר מעות ארץ ישראל, שחלק ניכר מהם נשאר בידיהם. אנשי הכת ממריצים את השרויים במצוקה והזקוקים לעזרה לתרום לנשמת רבי מאיר בעל הנס, וזאת באמצעות "כתר שם טוב" ובשם מייסדה ישראל בעל שם טוב. אף אינו שוכח להוסיף, כי השלטונות רואים את הספר "כתר שם טוב" כמזיק ביותר וציוו להשמדו.⁴⁰ פערל חוזר על הנאמר ב"כתית למאור" בדבר הפופולאריות ההולכת וגדלה של המנהג. המנהג מעורר שחיתות והפרת החוק, שכן גנבים ומבריחים תורמים לעליית נשמתו של בעל הנס הנזכר, כדי להצליח בעסקים. המכתב מסתיים בפסקה אופיינית: מכיון שכל הרמאות של מגרשי שדים, מכשפות וכנופיותיהם שמשתמשים בקמעות, השבעות וכד' הוכרו כמזיקים ונאסרו בכל חומר הדיון, יש לצרף לרמאות זו את "ההמצאה הנזכרת של כת החסידים". לדעתו, כל איש שפניו ליושר ולצדק ירצה לחסל במהירות מעשה מזיק זה.

דומה, שבפסקה אחרונה זו מגלה פערל את מגמתו האמיתית בפנייתו לצנזורה האוסטרית, והיא: לעורר את השלטונות האוסטריים לפעולה משטרתית נגד המנהג המתואר ונגד החסידות בכלל. קופות ר' מאיר בעל הנס הוצגו על ידו כמעשה שלילי ואף מזיק, שיוזמו ומטפחו הם ראשי כת החסידים, ומצווה על הממשלה

38 עבודה זרה, דף י"ח.

39 כרם חמד, שם, עמ' 29–30.

40 הספר כתר שם טוב נמצא בין הספרים שהצנזורה האוסטרית הורתה להחרימו, כתוצאה מן הדיונים בדבר האישור (שלא ניתן) להדפיס את כה"י הגרמני של פערל "על מהות כת החסידים".

לעוקרו מן השורש. ומסתבר, כי שלטונות המדינה ירדו לסוף כוונת פערל. בפנייתו למושל גאליציה ביקש סדלניצקי, נשיא המשטרה והממונה על הצנזורה, לא לבד לחוות דעת בדבר הרשיון המבוקש, אלא גם חומר לגופו של עניין הנדון. "מאחר שהנהוג הפסול שבו מדובר כאן מתייחס אל מנהגי הפולחן של הציבור היהודי באיזור ההוא, ואפשר שהפסקתו תחייב הוראות מקיפות ביותר, על כן הריני מרשה לעצמי, לפני שאחליט על הבקשה הנזכרת לעיל, לבקש מכב'... שיזאיל להמציא לי...⁴¹ על הנושא שמדובר בו וגם על האפשרות להתיר את ההדפסה"⁴². אין בידנו ידיעה, אם אמנם נקטו השלטונות צעדים כלשהם כדי לאסור על קופות רבי מאיר בעל הגס. מכל מקום, היתר ההדפסה ניתן לפערל.

ובזה אנו שבים לשאלה, שכבר העסיקה אותנו קודם לכן. כיי"ג שנים עברו משנכתבו האיגרות ועד למסירתן לדפוס. כלום אין זה טיפול מרושל?

על פי האמור מסתבר, כי המגמה הציבורית האקטואלית הכריעה את הקו. יותר משפערל הסופר רצה להדפיס חיבור מפרי עטו, התכוון פערל העסקן האנטי-חסידי להלחם בנוהג שראה אותו כנמצא במעגל החסידות. תחילה ערך מלחמה זו בתחום המקומי, וכנראה בהצלחה. ובכך בא על סיפוקו, כנזכר לעיל. לאחר מכן רצה להעביר את המאבק אל מעבר למקום מגוריו על ידי הפצת הקונטרס ברבים. לצורך זה פנה לממונים על הצנזורה בדבר רשיון להדפסה. אך במכתב ששיגר לא הסתפק בהצגת החיבור אלא הרחיב את הדיבור על הנוהג הנדון בו, זאת כדי להשפיע על שלטונות המדינה לנקוט אמצעים בהתאם. אפשר איפוא שהמכתב לממונה על הצנזורה, שהיה גם נשיא המשטרה, עלה בחשיבותו — בעיני פערל עצמו — על החיבור שאת הרשיון להדפסתו הוא ביקש. לכן שמר את כה"י בבית גנוז, גם לאחר שניתן היתר להדפיסו. ורק כאשר נתבקש על ידי העורך והמו"ל של כתב העת "כרם חמד", מסר לו את האיגרות לשם פירסומן.

הזכרת מעות ארץ ישראל במכתב לממונה על הצנזורה מפנה את תשומת לבנו ליסוד הארצישראלי שבקופת רבי מאיר בעל הגס. בראשיתו של פרק זה כבר הזכרנו, כי לא ידוע אימתי נקשרו הנדרים לנשמת ר' מאיר בעל הגס עם הקדשת כספים להחזקת יהודי א"י.

מסתבר, כי זמן רב עבר מאז צמיחת המנהג עד שהנדרים לנשמת רבי מאיר היו לתרומות לטובת הישוב היהודי בארץ ישראל. שני המקורות שהובאו על ידי פערל בקונטרסו "כתית למאור" (כתר שם טוב, מדרש תלפיות) קשורים בהדלקת נרות (או שמן) לנשמת ר' מאיר, ותו לא⁴³. במחצית המאה הי"ט נדפס בלבוב קונטרס בשם "מגיני ארץ ישראל", המכיל כרוזים והסכמות לעשרות לא להשתמש בכספים מקופת רבי מאיר בעל הגס לשום צרכים אחרים, זולתי לטובת יהודי א"י⁴⁴, משמע שרגילים היו לנהוג כך. החותמים על הכרוזים ועל המכתבים

41 מחיקה בתעודה וקשה לפענחה.

42 התעודה נמצאת בארכיון המדינה בווינה. היא פורסמה ע"י ר. מאהלר בספרו "החסידות וההשכלה", 1961, עמ' 431—432, לפי עיתק מלבוב.

43 גם החיד"א בספרו "פתח עינים", ליוורנו תק"ן, למסכת עבודה זרה דף יח, באותו כיוון: "מזה נשתרבב המנהג בכל גלילותינו דעל כל צרה שמתפלל האדם אומר אלהא דר"מ ענני ונודרים שמן או צדקה לנשמתו של ר"מ".

44 ס' מגיני ארץ ישראל, כולל הסכמות ומכתבים וש"ת מגאוני ורבני הדור נדבות מעות א"י ונדבות מעות רבינו מאיר בעל הגס שאיסור חמור הוא לשנות מאותן המעות לשום

היו רבנים ואדמו"רים, מתנגדים וחסידיים מפולין, רוסיה, גאליציה והונגאריה וביניהם: ר' אריה ליב קצינלבוגן אב"ד בריסק, ר' חיים מזלצ'קין, ר' לוי יצחק מבארדיטשוב, ר' אברהם מקאליסק, ר' שלמה זלמן מנאשעלסק, ר' אברהם מטשעכאנוב, ר' שלמה קלוגר ורבים אחרים.⁴⁵ גיוון התחומים מעיד על כך שהמנהג הנדוד לנשמת רבי מאיר בעל הנס קנה לו שביטה בקרב חוגים רבים בקהילות ישראל. מכאן, שפערל טעה—או הטעה—בדבר אופיו החסידי של מנהג זה.⁴⁶

הפניית כספים מקופת רמבעה"נ לארץ ישראל, או התביעה להפנייה זו, אינה נזכרת ב"כתית למאור".⁴⁷ בכל הקונטרס כולו לא הוזכר ולו במלה אחת, שכסף הנאסף בקופת הנושאת את שם רבי מאיר בעל הנס, נועד לארץ ישראל. הביטוי השגור בפי פערל הוא: נדבות על נשמת רבי מאיר בעל הנס, והתאשמה שהוא מטח היא, כי העוסקים בדבר משתמשים בכסף זה לצרכים פרטיים, כטרף לנפשם. במכתב לראש הצנזורה נזכר גם אוסף כספים בשם מעות ארץ ישראל, וטענת פערל היא, שחלק מן הכסף הנאסף נשאר בידי ראשי כת החסידים. אולם רובו ככולו של המכתב מוקדש לנושא רבי מאיר בעל הנס, ואף כאן אין זכר ליסוד הארצישראלי שבו. משמע, שבאזור מגוריו ופעילותו הציבורית של פערל, בגאליציה מזרחית, לא נעזדה קופת רבי בעל הנס באותם הימים לארץ ישראל.

- צדקה אחרת שבעולם, רק לשלחם לעניי א"י תוב"ב, נאסף ע"י הרב מוהר"ר חיים נתן דעמביצער מקראקא, למברג 1852. ש"ר הגיב במכתב חריף על קונטרס זה. המכתב נתפרסם כבר לאחר מותו ב"ירון" של קאבאק חוב' 1868, הנ"ל.
- 45 לאחר הסכמה מס' י"א כתוב: "ע"כ נדפס תחילה בווארשא בשנת תקצ"ו". עיין גם בהקדמת המעתיק-המו"ל. אך לא עלה בידי לגלות הוצאה זו ואפשר, שהכוונה לצרור כרוזים, שנדפסו ולא נשתמרו.
- 46 ויש כמובן להוסיף את התפשטותו של המנהג בקהילות ישראל בארצות ערב. ועיין המובאות שצוטטו לעיל ממדרש תלפיות ומ"פתח עינים", המבטאות מציאות זו. עיין גם א' יערי, שלוחי א"י, תשי"א, מפתח.
- 47 וטעות עם קלוזנר הכותב: "למאמר זה 'כתית למאור' יש קשר לאיסור לקבץ מעות של א"י בגאליציה... והוא מבאר את הסיום של 'מגלה טמירין'. עיין: י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שני, ירושלים 1960, עמ' 330. גם הסיפא של המשפט בטעות יסודו. אף במג"ט יש להבחין בין מעות ארץ ישראל ובין נדרים לנשמת רבי מאיר בעל הנס, שלא נועדו לארץ ישראל. בין הנוסעים לארץ ישראל, בסיום העלילה במג"ט, נמצאים שני בעלי תפקידים: 'גובה מעות א"י' ו'ממונה על הדלקת נרות ר' מאיר בעל הנס', ואין לערבב את התחומים. בדומה לכך, שגה ר. מאהלר בערבבו 'מעות ירושלים' עם קופת רבי מאיר בעל הנס. עיין: ר. מאהלר החסידות וההשכלה, עמ' 100, 125 הערה 53, עמ' 410.

Baden d 25. Aug 829

An
Eine
Hochlöbl Kais: Königl:
Polizey Hofstelle

Joseph Perl, Director der israelitischen Hauptschule zu Tarnopol in Galizien, unterlegt eine, von ihm unter dem Titel Katith Lamaor in alten hebräischen Sprache verfasste Abhandlung, und bittet um die gnädige Erlaubniss, solche drucken lassen zu dürfen.

Hochlöbl. K.K. Polizey Hofstelle!

Ausser jenen Geldsammlungen, unter den Titel Moes Eretz Israel-Geld für Palästina-welche selbst in Galizien eingeführt ist, und von denen ein bedeutender Theil in den Händen der Oberhäupter der Sekte Chassidem, — eigentlich Beschtianer — zurückbleibt, hat die gedachte Sekte vor einigen Jahren zum besten ihrer Obere noch ein Einkommen eronnen, welches ergiebiger als das erste seyn dürfte.

Durch ein gedrucktes hebräisches Werk, unter den Titel: Keser Schem tow, empfiehlt sie im Nahmen ihres Stifters Jsrael Besht, für alle Krankheiten, Geldshäden durch Verlust oder Diebstähle, so wie überhaupt für alle nur denkliche Unglücksfälle, als sicheres Mittel, wenn der Hilfesuchende für die Seele des Rabbi Mayer Bal haness, — zu deutsch Rabbi Mayer der Wundermann, — dessen Asche in Palästina ruhen soll, einen gewissen Geldbetrag offerirt.

Obschon das gedachte Werk von Seiten Einer höchsten Regierung als höchst schädlich anerkant, u. dessen Ausrottung anbefohlen wurde, auch diese Offertgelder ursprünglich zum Lichterbrennen für die Seele des gedachten Wundermannes, ihre Bestimmung haben sollten, so wussten die Glieder dieser Sekte, diese Offerten bey der galizischen Judenschaft noch immer zu erhalten, u. die einlaufenden Bertäge zu den Händen ihrer Oberhäupter, mit jenen fur Palästina, gelangend zu machen.

Man findet zum Behufe der gedachten Sammlungen noch heutiges Tages in Galizien sowohl als in einem Theile des an dasselbe angränzenden

Ungarn, in jeder Synagoge u. selbst in allen jüd. Beth=Gast=und Wierthshäusern eine versiegelte Büchse mit einem geschriebenen oder gedruckten Zettel versehen, der die Art, wie das Offert zu geschehen hat, so wie das dabey abzuhaltende sehr kurze Gebeth den Offerirenden angibt. Die Büchsen werden von den dazu bestimmten Personen zu gewissen Perioden geöffnet, und zum bewussten Gebrauch verwendet.

Im Jahre 822 wurde der Unterthänigst Gefertigte in seiner Gemeinde Tarnopol, durch einen Zufall in die Nothwendigkeit verzetzt, wider den bemeldeten Gebrauch aufzutreten, und in einer eigens zu diesem Zwecke verfassten hebräischen Abhandlung zu beweisen, wie sehr dieser neu entstandene Gebrauch der jüdischen Religion und der Vernunft zuwider läuft; er bemühte sich zugleich, das Betrügerische Benehmen der Erfinder zu beweisen u. gab im Voraus an, dss die Sekte bey dieser ihrer Erfindung nicht stehen bleiben, und mit der Zeit jedem Juden zur Pflicht machen wird, vor dem Essen-gehen, in den gedachten Büchsen etwas zu opfern, was auch wirklich erfolgte, indem sie nicht nur allein vor dem Essen, sondern auch jeder Jüdin, vor dem Anzünden der Sabath-und Feyertagslichter eine Gabe in die gedachten Offertbüchsen zu leisten, anempfehlten. Einen gedruckten Zettel dieser Art, hat der unterthänigst Gefertigte zum Beweis bey sich aufbewahrt, den er auf Verlangen vorzuweisen, bereit ist.

Am Ende seiner gedachten Schrift, fordert der unterthänigst Gefertigte seine Gemeinde auf, die gedachte Büchsen von den öffentlichen Synagogen u. Bethhäusern zunehmen, um diese nachtheilige Offerte aus(?) dem Brauche zu bringen.

Es wurde seiner Aufforderung Gehör gegeben, indem die Buchsen von den öffentlichen Bethhäusern abgenommen, u. bis nun keine neue wieder aufgestellt worden sind.

Dieser gute Erfolg erregte in ihm den lebhaften Wunsch, die erwähnte Abhandlung unter den Israel: Gemeinden Galiziens durch öffentlichen Druck, allgemein zu machen, zu welchem Ende er solche hier sub 1/: mit der unterthänigsten Bitte überreicht, ihm die Erlaubniss hiezu gnädigst ertheilen zu wollen, u. zwar aus folgendenn Gründen:

1tens Wird mancher abergläubische Jude durch die fragliche Offerte zurückgehalten in Krankheit die Hilfe eines Arztes zu suchen, indem er seiner Genesung von der Seele des Wundermannes Rabi Mayer mit Zuversicht entgegen sieht.

2tens Befördert dieser Gebrauch die Immoralität so wie manche Gesetzübertretungen. Es ist leider nur zu bekannt, dss selbst Diebe u. Schmutzler zum Gedeihen ihrer Unternehmungen, für die Seele des gedachten Wundermannes, Offerte leisten.

3tens Gibt diese Geldsammlung besonders da sie gar keiner Verrechnung unterliegt, Gelegenheit, manche schöne Summen in das Ausland zu verführen.

4tens Da alle betrügerische Handlungen der Teufelsverbrener, Hexen und ihres Gelichters durch Amuletten, Abschreibung, Beschwörungen u. dergleichen mittelst Gesetz als Nachtheil bringend erklärt, u. deren ausübung strenge untersagt, so scheint gedachte Erfindung der Sekte Chassidem um so mehr jener betrügerischen Handlung angereizt zu werden, als solche keineswegs in der jüd. Religion gegründet ist, vielmehr wie die sub 1/ beygelegte Schrift beweist, ihr ganz zuwider läuft, u. selbst der angegebene Wundermann eine unbekannte Person sey deren sich die Chasidem blos zu dem Ende bedienen, um leichter ihre Absicht zu erreichen, von allen rechtlichen u. grad-denkenden aber gewünscht werden muss, diesen Unfug wie am baldigsten, abgeschafft zu wissen.
Baden, d 24. August 1829

Joseph Perl
Direktor der Js. Hauptschule
zu Tarnopol in Galizien.

קונטרס "כתית למאור" של יוסף פערל

In überlieferten mittelalt. Gesetz als Rechtstitel bin
 ganz willkürlich, d. schon Antreibung, Runge, m. d.
 purst, so scheint gedachte Exprimierung des Vollen Chas
 sondern nun so muss jener längere, scharf handlung
 angewandt zu werden, als jüdische Quinabesung
 in der jüdischen ataligien gegenseitig ist, während
 nicht die seit 1/2. beizugewandte Pilschill bewirkt,
 also genug gebunden blüht, d. selbst die angs,
 gebenen Bismarckmann eine mittelalt. Person
 für, aber ganz die Chasidern Hatz zu ihm
 Lenz, da Bismarck, eine lauscher ist, selbst zu unrichtig
 der alten verflischen d. ganz Bismarckmann, d. d.
 gewaltig geworden muss, dieser Chasidern eine am
 beschreiben abgefasst zu wissen. —

Baden d. 24. August 1829

Joseph Perle

Director des St. Josephs-Hospitals zu
 Carlsruhe in Galizien

תרגום עברי

25 באוגוסט 829

אל

כבוד מפקדת המשטרה המלכותית

יוסף פערל, מנהל של בית הספר הישראלי
בטארניפול, גאליציה, מגיש מאמר בשם כתית למאור שחיבר בשפה העברית ומבקש
להעניק לו את הרשיון להדפיסו.
כבוד מפקח המשטרה המלכותית!

מלבד אותן המגביות בשם מעות ארץ-ישראל הנהוגות גם בגאליציה, שחלק ניכר
מהן נשאר בידי ראשי כת החסידים – בעצם הבעשטניים – זממה הכת הנוכרת
לפני שנים אחדות מקור הכנסה נוסף לטובת מנהיגיהם, שכנראה מכניס יותר מן
הראשון.

באמצעות חיבור עברי ששמו: כתר שם טוב, ממריצה היא, בשם מייסדה ישראל
בעשט, את הזקוק לעזרה שיתרום סכום כסף מסויים לגשמת רבי מאיר בעל הנס,
שאפרו אמור להיות טמון בארץ ישראל, וזאת כאמצעי בדוק במקרים של מחלות,
של הפסד כספי על ידי אבידה או על ידי גניבה, ובכלל בכל מקרה ביש שעלול
להתרחש.

אם כי החיבור הנזכר הוגדר בידי השלטונות כמוזיק ביותר, וניתנה הוראה להשמידו,
ולכתחילה גם נועדו התרומות האלה להדלקת נרות לגשמת בעל הנס הנזכר לעיל,
הרי ידעו חברי הכת הזאת להמשיך ולהשיג תרומות אלה מן הציבור היהודי בגאלי-
ציה ואת הכספים שנתקבלו להמציא לידי מנהיגיהם, יחד עם הכספים שנועדו לארץ
ישראל.

למטרת המגביות הנזכרות אפשר למצוא גם כעת, הן בגאליציה והן באותו חלק
של הונגריה הגובל בה, בכל בית-כנסת ואף בכל בתי התפילה, ובכל האכסניות
ובתי-ההארכה היהודיים, קופסה חתומה ועליה פתק בכתב-יד או בדפוס ובו
הוראות לגבי צורת מתן התרומה ולגבי התפילה הקצרה ביותר בשעת מתן התרומה.
הקופסאות נפתחות לעתים מזומנות על ידי הממונים לכך, ומשתמשים בהן * לצורך
הידוע.

בשנת 822 נקלע החתום מטה, במקרה, בקהילתו טארניפול, למצב שבו היה נאלץ
להתריע על המנהג הנזכר, ולהוכיח במאמר עברי שחובר במיוחד למטרה זו, עד כמה
נוגד מנהג חדש זה את הדת היהודית ואת השכל. יחד עם זאת השתדל להוכיח
את התרמית שבהתנהגות הממציאים, וכן חזה מראש שכת זו לא תסתפק בהמצאה
זאת, ובהדרגה תטיל חובה על כל יהודי שיתרום לקופסאות הנזכרות לפני כל
ארוחה, ובאמת כך היה, ולא זו בלבד שהם הורו לתרום לקופסאות אלה לפני
הארוחות, אלא הטילו על כל אשה יהודיה שתתרום לפני הדלקת נרות השבת

* הכוונה: בתוכנו.

והחגים. החתום כאן שומר בידו פתק מודפס כזה, כהוכחה, ואם ידרש מוכן הוא להציגו.

בסוף מאמרו הנזכר פונה החתום מטה אל קהילתו בדרישה שיסלקו את הקופסאות הנזכרות מבתי הכנסת הציבוריים ומבתי התפילה, ושיבטלו את מנהג התרומה הנפסדת הזאת.

דרישתו נתקבלה והקופסאות סולקו מבתי התפילה הציבוריים, ועד כה לא הוצגו קופסאות אחרות במקומן.

הצלחה זו עוררה את רצונו העז להפיץ את המאמר הנזכר בין הקהילות הישראליות בגאליציה על ידי הדפסתו הפומבית, ולשם כך הריהו מגישו במצורף, ומבקש בהכנעה שיינתן לו הרשיון לכך, וזאת על סמך הנימוקים האלה:

(1) יש אשר יהודי בעל אמונות תפלות נמנע מלבקש עזרת הרופא במקרה של מחלה, אחרי שתרגם תרומה כנ"ל, מכיוון שהוא מצפה ובטוח שיבריא מכוח נשמתו של רבי מאיר בעל הנס.

(2) מנהג זה מעודד שחיתות והפרת החוק. למרבה הצער ידוע גם ידוע כי אף גנבים ומבריחים תורמים לעליית נשמתו של בעל הנס הנזכר, למען יצליחו בעסקיהם.

(3) מגבית זאת, במיוחד כאשר אין חובת דיווח עליה, מאפשרת העברת סכומים ניכרים לחוץ לארץ.

(4) מכיוון שכל הרמאות של מגרשי־שדים, מכשפות וכנופיותיהם המשתמשים בקמיעות, השבעות וכדומה, הוכרו בחוק כמזיקים ונאסרו בכל חומרת הדין, על כן נדמה שצריך לצרף את ההמצאה הנזכרת של כת החסידים לרמאות זו, ובמיוחד מאחר שאין לה יסוד בדת היהודית, ונהפוך הוא כפי שהוכח במאמר המצורף — היא עומדת בסתירה גמורה אליה, ואף בעל הנס הנזכר הרי הוא אישיות לא ידועה, והחסידים משתמשים בו כדי לקדם את שאיפותיהם, ואילו כל איש שמחשבותיו לצדק וליושר ירצה לחסל במהירות את המטרד הזה.

באדן, 24 באוגוסט 1829

יוסף פערל

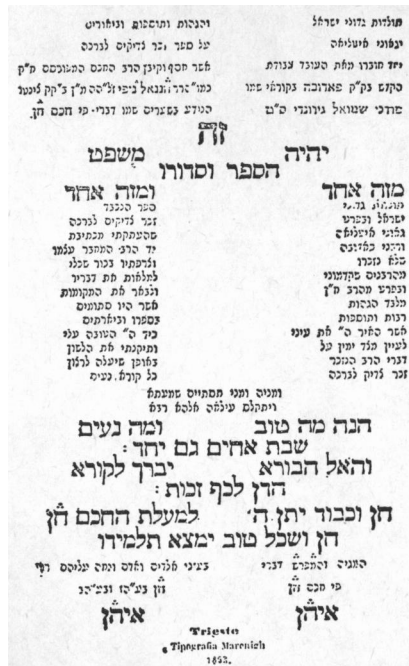
מנהל בית הספר הישראלי

בטרניפול, גליציה.

לאה נעמי גולדפלד

כתב היד של הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה" למרדכי שמואל גירונדי

הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה", למש. גירונדי, במתכונת שבה נדפס (טריסט, 1853), לוקה בחסר. לספר ביו-ביבליוגרפי זה, שנכלל בו גם החיבור "זכר צדיקים לברכה" של חננאל ניפי, אין כלל הקדמה, או מבוא, שיבהירו את מבנהו ועיקר תוכנו, וגם אופן הדפסתו חורג מהמקובל. חבורו של גירונדי מתחיל מיד מעבר לעמוד השער, והוא מודפס, בדרך כלל, בעמודים הימניים של הספר, בעוד שחבורו של ניפי מודפס בעמודים השמאליים. בסוף הספר (עמ' 371—

שער הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה"

376 נדפסו דברים משל בן המחבר, אפרים רפאל גירונדי, ובהם פרטים ביוגרפיים על אביו, אשר "צוה לפני מותו... להוציא מחשכה לאורה שמות רבנים נעלמים מעיני כל חי...". אולם אין בדבריהם הסבר מספיק למתכונת ההדפסה המיוחדת של הספר, וגם אין הוא מזכיר כלל את החבור "זכר צדיקים לברכה" של חננאל ניפי. אופן הדפסת הספר, סגנונו, ותוכנו של עמוד השער, גרמו לכך ששמותיהם של שני

כה"י של הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה" למרדכי שמואל גירונדי

המחברים נקשרו בשמו של הספר "תולדות גדולי ישראל", ובשם זה נזכר הספר פעמים רבות, כאילו חברוהו מחברים שותפים¹.

גירונדי, שניסח את עמוד השער, מסביר בקטע השני שבו, שבתוך חבורו "תולדות גדולי ישראל" כתב "הגהות רבות ותוספות..." "לחבורו של חננאל ניפי. בנוסף לכך, העתיק מכתב ידו של המחבר את "זכר צדיקים לברכה", השלים, הגיה ותקן את דבריו ולשונו של חננאל ניפי, ואף "באר את המקומות אשר היו סתומים בספרו". חיבורו של ניפי היה ידוע לגירונדי שנים רבות לפני שהכין את ספרו שלו לדפוס². האמנם תיכנן גירונדי לצרף את חבורו של ניפי בשלבי העבודה הראשונים, או המתקדמים, של הביו-ביבליוגרפיה שלו? והאם התבסס על כ"י זה בכל אותו הזמן שהקדיש לאיסוף וקיבוץ הפרטים לספרו? ואם אמנם כן הדבר, מדוע לא ציין במאומה את זיקתו לחיבורו של ניפי בערך "ניפי" שכלל בספרו? ³ האם ראה גירונדי בחבורו "תולדות גדולי ישראל" מעין הרחבה והשלמה, בתוכן ובמבנה, לחבורו של ניפי? ואולי אף בטא זאת, דרך אגב, בברכה-מליצה שרשם בקטע השלישי של עמוד השער, בה כינה עצמו "תלמידו" של ניפי?

תשובה חלקית לשאלות אלו נוכל להסיק מכ"י 477 באוסף מונטיפיורי⁴. בכתב יד זה של מרדכי שמואל גירונדי נשמר חבורו "תולדות גדולי ישראל", ויש בו עשרות עמודים שלא נדפסו. נראה לי כי העמודים הראשונים (למעט השער), שאותם סימנתי 15-1, הם מבוא שהכין גירונדי לספר. במבוא זה כלל גירונדי את אילן היחס של משפחתו, הסכמות לספר בכתב ידם של בעלי ההסכמות, ואוטוביוגרפיה, אותה חבר בשנת 1850 לערך.

השוואה בין עמוד השער בכה"י (בעמודים 4 ו-18 ישנן שתי דוגמאות לאותו השער) ובין עמוד השער הנדפס (שמקבילו בעמוד 64 בכה"י), מראה שוני רב. בעמוד השער הראשון, שלא נדפס, מדובר אך ורק בחבורו של גירונדי, ואילו בעמוד השער השני (עמוד 64) מופיע נוסח חדש, והוא זה שנדפס. מתברר, איפוא, שגירונדי שינה לגמרי את תכניתו המקורית להדפסת הספר, ועקב שינוי

1 L. Löwenstein רשם בשער המפתח שערך לספר Register zu Nepi Ghirdndi (התפרסם ב-, XVII, Frankfurt a.M., Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie, pp. 170-183, 1984). אצל י.א. בן-יעקב ב"אוצר הספרים" יש הבחנה ברורה בין שני החבורים. לא כן הדבר ב"מפתח המפתחות" (ערך מס' 2364), בו נרשמו המחברים באופן זה: Ghironi, Mordecai Samuel and Nepi, Graziadio (Hananeel), ואילו הציטוט מתוך עמוד השער של הספר מתייחס לחבורו של גירונדי בלבד, ולהגהות ולתוספות שנכתבו לחבור "זכר צדיקים לברכה", ולא לחבור עצמו. אי ההבחנה בעצמיותו של החבור של ניפי, נובעת מהדיוק המירבי של ש. שונמי ברשום הפרטים הביבליוגרפיים, המצוטטים מהקטע הראשון של עמוד השער.

2 הוא מזכיר חבור זה בנקרולוג שכתב על ניפי ב"כרם חמד", ג', עמ' 96, 1838.

3 עמ' 115, סימן כ"ד. בערך זה נרשמו פרטים רבים לתולדותיו ופעולותיו של חננאל ניפי, וכתביו שלא נדפסו, ביניהם "זכר צדיקים לברכה", נזכרים בו. על ספר זה אומר גירונדי: "אשר כתב ע"ד שם הגדולים וועד לחכמים... אמנם לא בא עד תכלית הספר הוה כי היה טרוד רוב זמנו להנהיג קהלתו ללמד דעת את התלמידים".

4 סימנתי במכון לכתבי יד עבריים בירושלים, הוא 6106. צלום כתב היד נעשה ברשותם האדיבה של המכון ושל ספריית ה" Jews' College בלונדון. את כתב היד המקורי ראיתי בלונדון.

זה הפך חבורו של ניפי לחלק בלתי נפרד מהספר, תוך שמירה על עצמיותו כ"זכר צדיקים לברכה".

גירונדי צרף את חבורו של ניפי רק בשלב מאוחר של הכנת הספר לדפוס. כך עולה משלוש ההסכמות שנרשמו בכה"י, עמ' 6 ו-8. הסכמות אלה נכתבו בידי שלוחי ארץ-ישראל, חיים נחום מזרחי⁵ אברהם שלמה זלמן⁶, ולוי נחמיאש⁷. בהסכמות נזכרת שנת 'התר"ט, והן מתייחסות לחבורו של גירונדי בלבד. מסיבה זו כנראה לא נדפסו ההסכמות בספר המאוחד. וא"כ, עוד בשנת 1849 הוכן הספר לדפוס בלי חבורו של ניפי. התלטתו של גירונדי לצרף לספרו את "זכר צדיקים לברכה", גמלה בלבו סמוך להדפסה, והיא שהצילה את חבורו של ניפי מנשיה⁸.

לא ברור מדוע לא נדפסו העמודים שבכה"י שבהם נרשמו אילן היחס של משפחת גירונדי באיטליה, והאוטוביוגרפיה של המחבר. אפשר שאפרים רפאל, בן המחבר, שבקש להביא את הספר לדפוס במהירות, התייחס רק לחומר שמעמוד השער החדש, בו מופיע כבר שמו של חננאל ניפי (עמוד 64); כ"י מונטיפיורי הוא, כנראה, זה שעל פיו נדפס הספר. באילן היחס נזכרים 24 שמות של בני המשפחה, שחיו באיטליה במשך שמונה דורות.

דוד גירונדי צרפתי הוא הראשון באילן היחס, ואין לידו תאריך. תאריכי בניו מורים כי חי במחצית ה-2 של המאה ה-16. באוטוביוגרפיה שלו (עמ' 10), מספר גירונדי שדוד זה היה "הראשון אשר יצא מארץ צרפת... ובא לדור... בכפר ציטאדילה (סמוכה לעיר פאדובה)". משלושת בניו צויין במיוחד שלמה אליעזר, שהיה סופר מהיר "וחבר ספר מעשה נסים, ונזכר בתשו' הרב דבר שמואל סימן של"ג/ש"ד"⁹. בדור השלישי מדגש שמו של דוד ש"נזכר לשבח בס' פחד יצחק... על שהציל ק"ק פאדובה מצרה גדולה". מבני הדור הרביעי בולט שמואל בן ציון, שתמונתו נשמרה אצל גירונדי והוא "כמראה מלאך אלקים גורא מאד"¹⁰. איש זה נזכר גם במכתביו ושיריו של ישעיהו רומאנין¹¹. אחד מבניו

5 א. יערי, שלוחי ארץ ישראל לדורותיהם, ירושלים, תשי"א, עמ' 676. תולדות גדולי ישראל, עמ' 312, סי' י"א.

6 כנראה אברהם שלמה זלמן צורף. א. יערי, שם עמ' 761.

7 א. יערי, שם, עמ' 693.

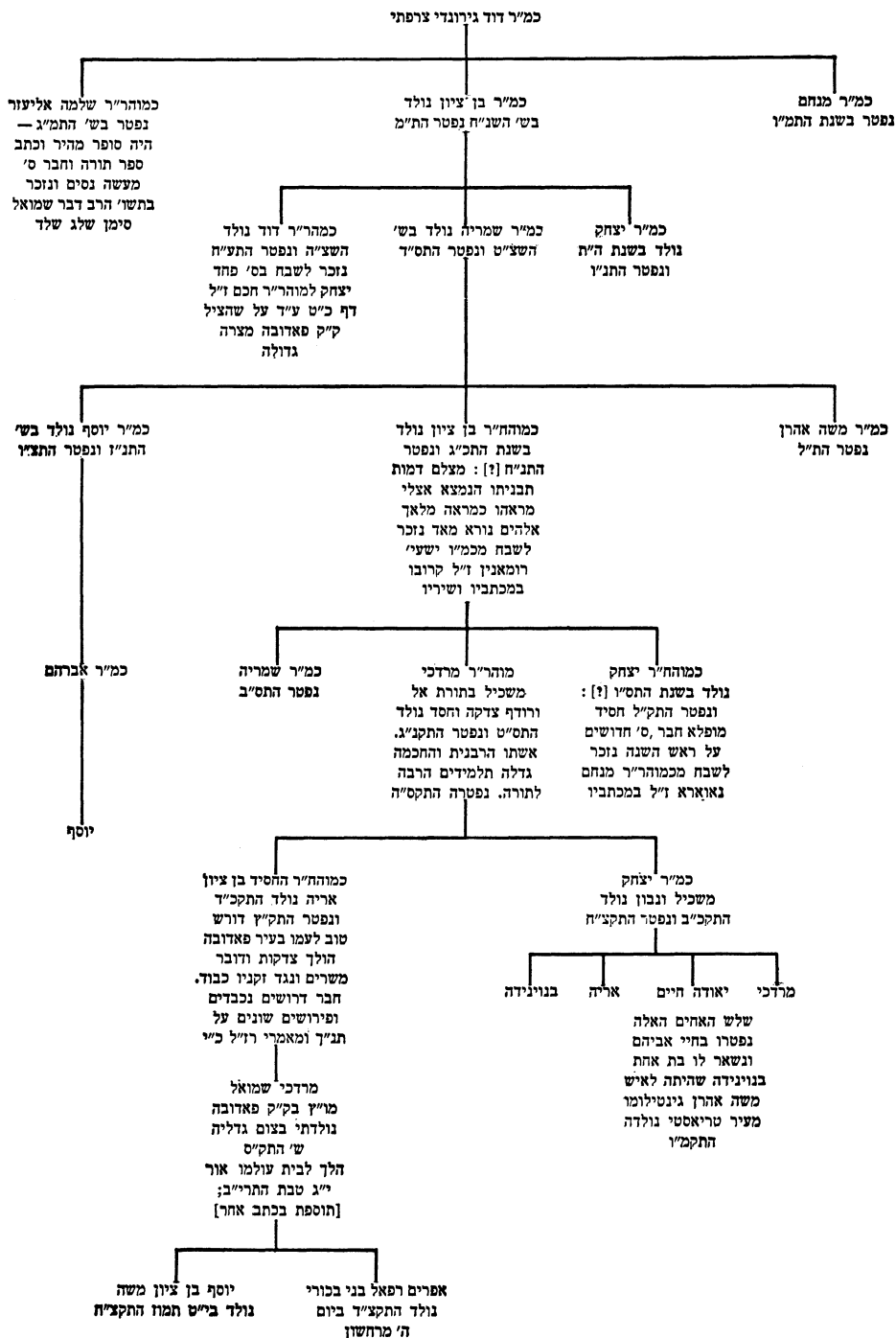
8 חננאל ניפי (1759–1836) היה רבה של קהלת צינטו. קטעים בודדים מ"זכר צדיקים לברכה" נתפרסמו ב"קובץ זכרון לאברהם אליהו הרכבי", פטרבורג, תרס"ט, עמ' 470–481, על ידי יוסף ירא. קטעים אחרים נתפרסמו ב"ספר זכרון לשלמה ס. מאיר", ירושלים. תשט"ז, עמ' 99. השערתו של ש.א. הרטום, שפירסם קטעים אלה, היא, שהיו כמה כ"י של ניפי.

9 ראה גם "תולדות גדולי ישראל", עמ' 354, סימן ע"ח. הכונה לשו"ת ר' שמואל אבוהב. ור' מאמרו של מ. בניהו, מעשה ניסים לר' שלמה אליעזר גירונדי מפדואה, סיני, ל"א, עמ' קפו–קצג.

10 מ. שטיינשניידר Allgemeine Encyclopaedia der Wissenschaften, und Kunste... hrsg. von J.S. Ersch und J.G. Gruber, vol. 66, p. 334, Leipzig, 1857, מונה את תחלתה של המשפחה באיטליה, משמו של בן ציון צרפתי, וקובע שהוא חי במאה ה-18. שטיינשניידר מסתמך על הידיעות שנרשמו בסימן ע"ח הנ"ל, עמ' 354 בתולדות גדולי ישראל. למעשה טעה שטיינשניידר בזהו השם. על פי אילן היחס מתברר כי היה בן המאה ה-17.

11 "תולדות גדולי ישראל" עמ' 151, סימן ל"ה: "... הרב הגדול המשורר כמוה"ר ישעיהו רומאנין בעל מוסר מלכים ומליץ יושר...".

כה"י של הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה" למרדכי שמואל גירונדי

היה מרדכי, סבו של מחברנו, וגירונדי אומר עליו כי היה "משכיל בתורת אל ורודף צדקה... ומפרנס בכבוד למר אחיו שהיה עוסק בתורה כל היום". אחיו הוא יצחק, ש"חבר ס' חדושים על ראש השנה ונוכר לשבח במכתביו של מנחם נאוארא". אביו של מרדכי שמואל גירונדי היה בן ציון אריה, שעבר לדור בפאדובה "חבר דרושים... ופירושים שונים על תנ"ך ומאמרי חז"ל" שנשארו בכתב יד.

את הגיניאלוגיה הזו משלימה האוטוביוגרפיה של גירונדי, אותה כתב, בהתקרבו לגיל חמישים, ל"תשוקת בניו". גירונדי מתגאה במסורת המקובלת במשפחתו אודות מוצאה מצרפת, "מבני בניו של... הרמב"ן... מחטר וגועז... רבינו ניסים בר ראובן... והחסיד... רבנו יונה". גירונדי, שהיה קרוב במחשבתו ובלימודיו לקבלה, הדגיש את יחסו לתורת הגסתר. יחס זה בא לידי ביטוי מיוחד בקשרי הלימוד והידידות ההדוקים שלו עם מורו הרב המקובל אברהם ריגיוו (1755—1846), רבה של קהלת גוריציאה. גירונדי סוקר באוטוביוגרפיה שלו את דרך חינוכו מילדותו המוקדמת. ראשית חנוכו היתה בידי סבתו המלומדת, אם אביו, אשר לימדה אותו "בלימוד לה"ק ובפרשיות הפטרות השנה ע"פ הדקדוק הטעמים". אביו למדו "תנ"ך מבוארים בלשון לעז", ומבין מוריו השונים הוא מזכיר את שמותיהם של ישראל קוניאן ויצחק רפאל פינצי, "שהיה אוהב אותי מכל תלמידיו ושתי שעות קודם אור היום הייתי לומד עמו תורה שבכתב ושבע"פ". גירונדי הוסיף דעת גם בחיבורים פילוסופיים, כמו: "המורה, עיקרים, כוזרי, עקדת יצחק, חובת הלבבות... ודומיהם... ומדרכי חכמינו...". בענייני הלכה התכתב עם הרב צבי הירש חיות מזאלקווא "דמסייע לי בפסקיו העמוקים ובהסכמותי" [9] המעולות לפסקי הכתובים בארבע חלקי תשובותי קבוצת כסף". חיבור זה, המחולק לארבעה חלקים, כולל מאות פסקים, סדר חליצה, קיצור הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה, קיצור דיני הנחת תפילין, פירושים על מאמרי הוהר דברי מקובלים, וחקירות בדרך פרדס. גירונדי התל בתכיבת החבור בשנת תקע"ח, "כשהתחלתי לישא וליתן בדברי התלמוד והפוסקים עם גדולי הדור, ובפרט עם הרב הגדול החסיד המקובל... אברהם ריגיוו".

18 חיבורים מונה גירונדי באוטוביוגרפיה שלו, ואלו הם, לפי הסדר שנקבע על ידו:

- (1) תוכן רצוף אתבה, על אהבת הבריות (פיזא, תקע"ח).
- (2) יד מרדכי, כולל י"ד פרקי מוסר.
- (3) מירא דכיא, מאה חדושים ע"ד פרדס, וביאור רחב על תפילת אנא בכח.
- (4) ליקוטי שושנים ב' חלקים, כולל "הקדמות מועילות על דרך פרדס וחיידושי דינים ופירושי מאמרים תמוהים ועניינים אחרים ששמעתי מרבתי ושמצאתי בספרים כ"י."
- (5) הלכות פסוקות, ב' חלקים, על דיני שחיטה, ושאלות ותשובות קצרות השייכות לשוחט ובדק.
- (6) קול ששון, כולל שירים ומליצות לכבוד רעים ואוהבים ביום שמחתם.
- (7) רוח קינה, כולל קינות על פטירת גדולי ישראל, ביניהם רבו ישראל קוניאן (ריגיוו, תקפ"ד).
- (8) קטורת הסמים, מורה מקום להקדמות יקרות ולשו"ת ספרי הפוסקים, וגם הוא סניף לספר לקוטי שושנים הנ"ל.

כה"י של הספר "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה" למרדכי שמואל גירונדי

- 9) עלה שושנה, פירושים וביאורים על פסוקי תנ"ך ומאמרי רז"ל.
- 10) קבוצת כסף, ד' חלקים, (המוזכר לעיל).
- 11) זכרון מרדכי, כולל שו"ת ודינים וענינים אחרים.
- 12) הלכות גדה.
- 13) כללי הגמרא ופוסקים שאספתים מספר קהלת יעקב לכמהו"ר יעקב אלגאזי.
- 14) גט פשוט, כולל סדר הגט ע"י שליח קבלה.
- 15) דובר שלום, כולל אגרות ומליצות ודיברות הלציות.
- 16) תולדות גדולי ישראל (טריאסט, 1853).
- 17) קרבן ראשית, דרשות לכל שבתות השנה, למועדים, לימים נוראים והספדים על גדולי ישראל.
- 18) ספר הזכרונות, כולל הקדמות ממדרשי רז"ל וספרי המקובלים.

מרדכי שמואל גירונדי (1799–1852), ת"ח וחוקר בנגלה ובנסתר, היה רבה של קהלת פאדובה בשנים 1829–1852. באוטוביוגרפיה הנ"ל פירט את שמות הגאונים שסמכו ידיהם עליו: דוד חיים דיינה מרוויגו, שם טוב אמארייליו מקורפו, אברהם בראד בעל ספר דבר המלך, יוסף אידלש מירושלים-צפת, אברהם הכהן מקהלת איזמיר, יעקב לוצאטו מפאדובה, אברהם ריגיו מגוריציאה, אברהם די קולוניא מטריאסטי, אלישמע פאדובאני מפאדובה, יעקב קזיס הרופא מפאדובה, אליהו אהרן אטאש מוניציאה, יוסף מוטרו שד"ר מחברון, נתן מראני שד"ר מצפת, ויחזקאל אליעזר אבולעפיה שליח מטבריה.

ספר "תולדות גדולי ישראל", שבהכנתו עסק גירונדי שנים רבות, כולל כ-800 ערכים, ובהם ידיעות ביו-ביבליוגרפיות על אישים יהודיים בארצות שונות ובזמנים שונים. מצויים בו שמות חבורים שנשארו בכ"י ציטטות מחבורים שונים, וחיבורים בלתי מוכרים. בחבור זה משתקף החתך התרבותי-ספרותי של חכמת ישראל באיטליה בראייתו של גירונדי. בכתיבתו הסתייע גירונדי בספריה העשירה שטפח בביתו.¹² כן אסף גירונדי חומר לחבורו משיחות וחילופי מכתבים.

אחד החסרונות הבולטים בספר הוא העירובייה בסדר האלף-בית הפנימי של שמות המחברים. בספרית רונטאליאנה שבאמסטרדם מצאתי כתב יד¹³ שבו נרשם נסיון מענין למיתוח ועריכה חדשה של הספר "תולדות גדולי ישראל" בידי אברהם בן דניאל דעלאוויללע, בשנת תרכ"ב. בזה נעתר לבקשתו של שמואל מולדר, אשר בקשו "להציג עלי ספר העתק ספר החכמים הנ"ל מסודר היטב"¹⁴. כדי להתגבר על הקשיים שבספר, ערך דעלאוויללע מפתח של שמות המחברים

12 ספרייתו נקנתה ע"י שמואל שנבלום מלבוב. על כך מספר ישעיהו לוצאטו בספרו *Catalogo Ragionato degli scritti di Samuele Davide Luzzato, Padova, 1881, p. 471*. ממנו נקנתה הספריה ע"י שמואל זלמן חיים הלברשטאם (שזח"ה). חלק ניכר מהספריה, בעיקר כה"י, נרכש ע"י משפחת מונטיפיורי באנגליה, ואילו הספרים נרכשו על ידי ה" Jewish Theological Seminary, New York ר" על כך ב" *Ency. Judaica*, vol. 7, p. 117-8, 1971. מ. שטינשניידר מציין בספרייתו של גירונדי היתה סגורה ומסוגרת במשך שנים רבות עד שנרכשה על ידי שנבלום. ר' הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 84. וראה גם, כרם חמד, 8, עמ' 88.

13 HS. ROS. 108

14 מתוך הקדמת המסדר של כה"י.

ושל שמות החבורים שבדפוס ובכ"י לפי סדר א"ב. "לקוטי בתר לקוטי", כפי שקרא דעלאוויללע להעתקתו, נשאר בכ"י שהיה מיועד לשימוש הפרטי של האיש אשר הוזמין העתק זה.

מפתח אחר, שאף הוא לא נדפס, נערך בידי א. י. בן יעקב, בעל "אוצר הספרים". בדברי ההקדמה של יעקב בן יעקב לספרו של אביו (עמ' 15), נאמר: "... ועוד לקט וברר הכין וסדר מפתחות משמות הספרים והמחברים להרבה ספרים... ובזה יש ממנו בכ"י על ס' תג"י ווצ"ל" [תולדות גדולי ישראל וזכר צדיקים לברכה]. כתב היד של מפתח זה אבד, כנראה, עם עבודות אחרות של י. א. בן-יעקב.

צבי גרונר

תוספת

למאמרי: "לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות"
"עלי-ספר", ב'

בעמ' 11 הזכרתי את פירוש רה"ג לגמרא ברכות כ"א, ע"א בענין אם יכול לחדש וכו', שמדובר בכל התפילות, וצינתי כי דבריו נמצאים בתשה"ג שערי תשובה סימן נ"ו, ומשם באוצה"ג לברכות, חלק התשובות, קכ"ז. והנה, למרות שבש"ת כתוב "וששאלתם", אין זה אלא קטע מפירושו של רה"ג לברכות¹. סימן זה בש"ת נמצא גם בכ"י אלמנצי, ח"א, סימן קי"ד, והכתרת שם: "ועוד לו² כתב בפירוש ברכות היה עומד...". אלא שבש"ת שינו "כתב" ל"כתבנו" והוסיפו "וששאלתם"³. ראייה לנאמנותה של הכותרת שבכ"י אלמנצי נמצאת בנוסח המדויק של סיום הקטע באותו כ"י: "וכל הדברים הללו ברורים הן והזהרו בהן כי מוטעים הן ולכך הארכנו בפירוש שמועה זו". ברור שלו היה נשאל הגאון לפרש את הקטע הזה, לא היה צריך להתנצל על שהאריך בפירושו (את האזהרה הזאת הזכיר רה"ג בתשובתו שבאוצה"ג, שם, ע' 141). אכן, ש"ת נו (=אלמנצי קיד) הנ"ל אינו כולל את הקטע כולו. ראשיתו נמצאת בכ"י הנ"ל, ח"ב, סימן ע"ט (=כ"י ויונטי, ח"א, סימן ע"ט, המובא בא"י הים לש"ת שם, ונדפס באוצה"ג שם קכ"ו). הוא פותח: "לרבינו הא"י ז"ל ולענין תפלה...". בחלקם הגדול הסימנים חופפים ואפשר להשלים יחדיו. — אין חשיבות ל"ועוד לו" שבאמצע סימן ע"ט, שהרי כולו המשך אחד. כל הקטע, ברציפות ובשלימות, כולל הסיום בנוסח המדויק הנ"ל, נמצא בספר הנר לר' זכריה אגמאתי לברכות, ע' 36—8⁴.

- 1 ע"י עליו בחיבור הדוקטרט שלי, "רב האי גאון ודרכו בהלכה", ע' 9.
- 2 רה"ג שבסימן קי"ג.
- 3 ר' מאמרו של תבורי, בחוברת זו.
- 4 לאחריו באה מובאה מהתשובה הנ"ל. כל מה שמוסבר ומרומז ע"י רה"ג בתשובה, אכן נמצא בקטע.

חיים ליברמן

על ספר "שבט מוסר" עם תרגום יידי חדש

במאמרי "לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה" (עלי ספר, א') כתבתי על תרגום יידי חדש לשלשה ספרי מוסר, שתירגם ר' משה ב"ר נתן נטע מאוסטרהא והדפיסם בסדילקאב, בסדר הזה: "חובת הלבבות" – תק"פ; "קב הישר" – תקפ"א; "שבט מוסר" – תקצ"ג. כעת מצאתי ש"שבט מוסר" תקצ"ג אינו אלא מהדורה חדשה של תרגום זה. לראשונה נדפס תרגום חדש זה באותה השנה שבה נדפס התרגום החדש של "קב הישר" – תקפ"א. מהדורה ראשונה זו היא חמ"ד. נוסח השער הוא כמו במהדורת תקצ"ג שהבאתי במאמרי הנ"ל, עד תיבת "אמן". כמ"ש בדיהרנפורט [סדילקאב] בשנת שמו"ע בני מוסר אביך [תקפ"א]. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולוויטש. [חלק שני, מפרק כ"ד ואילך [1], 72, 74 דף. 4. המקור העברי באותיות מרובעות והתרגום – מרובעות ומנוקדות. חבל שלא מצאתי את החלק הראשון [גם בידי מהדורה זו, ואף היא מפרק כד ואילך. העורך].

מעבר לשער הסכמות: ר' אפרים מ"צ בסדילקאב חתן הרב... וגאון... איש אלקים כמה"ר יעקב שמשון אב"ד דק"ק שופטיווקא, יום ג' ער"ח אייר תקפ"א; ר' יצחק אייזיק אברהם ב"ר יואל סג"ל חונה פה ק"ק לאבין, יום ג' כט תשרי תק"פ; הסכמה נוספת, חתומים: משה ב"ר שלמה זלמן שוחט ובודק דק"ק סדילקאב; יצחק ב"ר דוד דיין דק"ק סדילקאב; משה ב"ר יוסף הכהן; מרדכי ב"ר מאיר, יום ג' ער"ח אייר, תקפ"א. ניתנו למשך שמונה שנים.

מהסכמתו של ר' אפרים: "... ספר שבט מוסר אשר כבר נדפס כמה פעמים וגם נדפס עם טייטש ומחמת שהלשון טייטש אינו מובן לכל אדם וכעת נתעורר הנ"ל הרבני מהו' משה ב"ר טובי' כץ ורוצה להדפיסו עם פ' טייטש בכתב אשורית עם נקודות על לשון בני אדם המדברים...".

בעמ' האחרון התנצלות המגיה, כמו במהדורת תקצ"ג, ואח"כ הנוסח הידוע: גם אלה לחכמים וכו' שנשמט במהדורת תקצ"ג, משום שעברה דרך הצנזורה ולא היה צורך בנוסח זה.

ראוי לציין שמהדורה ראשונה זו הרוויחה במה שנדפסה חמ"ד, שמכיוון שלא עברה דרך הצנזורה יצאה שלמה, מה שאין כן מהדורת תקצ"ג שעברה דרך הצנזורה יצאה לקויה בהשמטות גדולות (כמו ברוב דפוסי סדילקוב). כך, למשל, פרק ל"ו שבהדפסה ראשונה הוא בן י"ג עמודים הוא במהדורת תקצ"ג רק בן ו' עמודים, והושמט כמעט חצי הפרק. בפרק מ"ט הושמט עמוד שלם, וקטע גדול בפרק נ'. לא בדקתי את כל הספר ואפשר שיש עוד השמטות.

מציאה זו נודמנה לי מאוסף מר משה לוצקי ע"ה, שנפטר בחורף זה, והאוסף שלו עבר לספריית ישיבת ר' יצחק אלחנן בנויורק.

גדליה אלקושי

הערה

למאמרו של י.י. דינסטאג, "מתרגמי 'שמונה פרקים' לרמב"ם, ומפרשיו"
"עלי-ספר", ב'

בע' 58, ערך מס' 13, רושם המחבר את סידרת כתביו של רבנו משה בן מימון הספרדי (רמב"ם) "במהדורה חדשה, מוגהה ומתוקנת" מאת י.א. (ובכלל כתבים אלה — גם "שמנה פרקים", בתרגום שמואל ברבי יהודה אבן-תבון), הוצאת "טרקלין", ורשה, תרפ"ד. מחבר המאמר מזהה את י.א. עם יוסף אליהו טריווש. אך טעות בידו: האותיות י.א. הם ראשי-התיבות משמו ומחניכתו של יהודה אייגס (וילנה, 1891 — תל-אביב, 1946), מייסדה ועורכה של הוצאת "טרקלין" בווארשה. — מונוגראפיה תמציתית על אישיותו ופעלו של יהודה אייגס, מצויה בספרו של משה קול, "מורים וחברים", כרך ב', תל-אביב, הוצאת מ. ניומן, תשל"ד, ע' 115—121.

אפרים קופפר

"גורניש" — גורניש

(למאמר: "ידיעות חדשות על 'תוספות גורניש' ועניינן")

במאמרו המאלף כותב י. תא-שמע: "רצוני, בעיקר, לשפוך אור על מוצא מילת "גורניש" ועניינה, להוכיח את נפוצותה ומרכזיותה של השיטה באשכנז של המאה ה-15". בהמשך מביא המחבר ציטטה מספר "עלילות דברים", בה נאמר בין השאר: "ותעשו לכם ספרים חדשים מקרוב באו, המה התוספות, שואלים ומושיבים על התלמוד... ואם יקום איש ויפיל דבריהם בחכמה... לא יאמנו דבריו... אך קושיא היא וראוי לווכח עליה... ועתה קבצתם מן השאלות והתשובות ההם עד שיהיו ספרים נקראו דברים אצלכם... והמלאכה הזו תכנו פלפול, ואחרים אומרים בלבול, וכן הוא". ובביאור לספר זה שכתב מחברו, הוא כותב: "... ורצה באמרו דברים, הכלי שמשמשים בו בעלי הפלפול וקוראים לו דברים, וההמונים קוראים לו גורי". על ציטטות אלה כותב תא-שמע: "א. איני יודע לפרש, לע"ע, מה הם ה"דברים", ומדוע נתכנו בשם זה... ב. המלה "גורי" או: גורין, המשמשת, לדברי המחבר, כינוי המוני ל"דברים", איני יודע מה".

כדי לפתור את השאלות אני מציע פתרון פשוט, והוא: במקום לראות כמקובל באותו של "גורניש=גורי" הגה וקלי ר', לקרוא אות זו כהגה קונסוננטי: "גורניש=גנרי", והיא מילת Gwary—Gawory שבלשונות הסלאויות¹, אשר משמעותה היא: "דברים", דברי ויכוח קולני, בו מתבלבלים קולות המתווכחים ומשתפכים ליחידה אחת². למלה השורשית "גנר" ניתן הסופיקס היידי 'ניש', ויצא "גורניש", כלומר, תוספות המיוסדים על דברי ויכוח=שאלות ותשובות=טענות ומענות="דברים" (מן 'דין-ודברים'), אשר בפי המוני מדברי יידיש נקרא "גנרי"="תוספות גורניש". בזה נפתרה לא רק חידת מילת "גורניש", אלא נתאפשר לנו לקבוע את מקום מרכזה של שיטה זו במאה ה-15, והוא האיזור בו השתרבבו לשפה היידיט מילים ואלמנטים סלאווים. איזור זה, כפי שקבעו חוקרי תולדות שפת יידיש³, כלל במאה ה-15 את יישובי היהודים שבמדינות פולין, שלזיה ובוהמיה, השתרע עד קו ארפורט-רגנשבורג⁴ במזרח אשכנז, וכלל גם את יישובי היהודים שבאוסטריה ושבארצות אירופה האחרות אשר אליהן היגרו, כמו צפון-איטליה.

1 בצ'כית Hovori. חכמי ביהם (ערוגת הבשם, אור זרוע) השתמשו בטרנסקריפציה של מילות צ'כיות לעברית באות ג במקום ה, כמו שהיה הביטוי של מילים אלו בצ'כית העתיקה. ראה, F. Kupfer — T. Lewicki, *Zrődla hebrajskie do dziejówslowian*, Warszawa 1956, עמ' 186, 234 ואילך.

2 ראה B. Linde, *Słownik języku Polskiego*, Lwów 1855, כרך II עמ' 32—31, 156. *Słownik języku Polskiego*, Warszawa 1960, הוצאת האקדמיה הפולנית למדעים בעריכת W. Doroszewski, עמ' 1378—1382 ואילך.

3 ראה מ. וויינרייך, *געשיכטע פון דער יידישער שפראך*, ניו-יארק, 1973, כרך I, עמ' 84 ואילך.

4 השווה שמות החכמים ומקום מוצאם המובאים בתוך תוספות גורניש, במאמרו זה של י. תא-שמע, עמ' 82.

מרדכי ש. בוימינגר

הערות אחדות

(למאמריהם של י.י. כהן ומ. בניהו ב"עלי-ספר", ב')

א. אין זה נכון שרבי נפתלי צבי הורוביץ¹ מרופשיץ היה ממלא מקומו של רבו השני, רבי מנחם מנדל מפריסטיק-רימינוב. למעשה כיהן רבי נפתלי צבי כאדמו"ר החל משנת תקע"ה, היא שנת פטירתו של רבו הראשון, רבי יעקב יצחק, החוזה מלובלין. אמנם היה גם תלמידו של רבי מנחם מנדל מרימינוב עד לפטירתו של זה בשנת תקע"ד, אבל מעולם לא נחשב כממלא מקומו. ממלא מקומו ויורשו של רבי מנחם מנדל היה רבי צבי הירש – "משרת" – הכהן מרימינוב, משמשו ותלמידו של רבי מנחם מנדל. רבי צבי הירש² סרב לקבל עליו את עול ההנהגה אחרי פטירת רבי מנחם מנדל, וישב אצל רבי נפתלי צבי בראפשיץ עד לפטירתו של זה בשנת תקפ"ז. אז חזר לרימינוב, וישב על כסאו של רבי מנחם מנדל עד שנפטר בשנת תר"ז. את כסאו ירש בנו, רבי יוסף הכהן מרימינוב.

ב. אין זה נכון שוויז'ניץ ירשה את חצר קוסוב³. הראשון לבית וויז'ניץ שהתישב בעיר זו בשנות ה-50 של המאה ה"ט היה רבי מנחם מנדל בנו הצעיר של רבי חיים מקוסוב וחתנו של רבי ישראל מוויז'ניץ. רבי חיים עצמו נפטר בשנת תרי"ד ואת כסאו בקוסוב ירש בנו הבכור רבי יעקב שמשון⁴. כאשר נפטר בשנת תר"ם, ישב בנו יחידו, רבי משה, על כסאו בקוסוב⁵. הוא נפטר בשנת תרפ"ה, ואת מקומו בקוסוב מלא בנו, רבי חיים, שנספה בשואה עם כל משפחתו. רק אז בטלה, איפוא, חצר קוסוב המעטירה, כי עד לשואה היו קוסוב וויז'ניץ חצרות מקבילים, ואיש לא "ירש" את רעהו.

ג. לא מובן מדוע הושמט מרשימת שושלת וויז'ניץ, מהלוח הגניאולוגי ומרשימת הספרים, שמו של רבי חיים מאיר הגר מוויז'ניץ, בנו השני של רבי ישראל, שמלא את מקום אביו בגראסווארדיין עד אמצע מלחמת העולם השנייה ואשר חלק מתורתיו נדפס לאחרונה⁶.

- 1 כך היה שמו ולא רק נפתלי – שם ע' 193.
- 2 ד"ת ועוד ממנו הודפסו לאחר פטירתו בספר בארת המים, פשעמישל תרל"ט, 4; שם תרנ"ד; ועוד. הספר נדפס לאחרונה בשינויים, בסטמר בשנת תש"א; ראה שם, דף כ"ה ע"ב, מדוע לחם של שבת נקרא בשם חלה, "... והטיבו בארץ הגר שקורין לה...". שם, ע' 194.
- 3 אח שני, שהיה אף הוא גדול בשנים מרבי מנחם מנדל, הוא רבי אלטיר יוסף מראדוויץ, נסע לא"י, נפטר בחיפה בשנת תרל"ט. ונקבר שם. רבי מנחם מנדל, לעומת זאת, נתמנה לאב"ד וויז'ניץ זמן קצר לפני פטירת אביו: ראה ספר אבן שתיה לר' חיים כהנא ור' חיים יששכר גראס, ראש ישיבת מונקאטש, מונקטש תר"ס, ע' פ"ו.
- 4 חבר ספר לקט עני – חלק ראשון עה"ת, חלק שני על המועדים – מרמורש סיגט תר"ע, 4. הספר, שהוא חבור בעל תוכן וערך מקוריים, הותקן לדפוס בדי הרב דוד שפרבר, אב"ד פוליאן, ריסקווע ולבסוף בראשוב, שהיה תלמיד-חסידו המובהק של רבי משה.
- 6 אמרי חיים – ח"א בראשית-שמות, ירושלים-בני ברק תשל"ג; אמרי חיים – על

ד. בלוח הגניאולוגי, המצורף לסוף החוברת, צויין כי רבי אהרן ראטה, או רבי אהרילי בפי חסידיו, היה תלמידו של רבי ישראל מויו'ניץ – וגם זה אינו מדויק. רבו המובהק היה רבי צבי אלימלך מבלאו'וב, נכד האדמו"ר הראשון מדינוב, ורק לאחר פטירתו של רבו זה נסע פעמים מספר גם לרבי ישראל מויו'ניץ. עובדה זו ידועה, ואני גם שמעתי מפי רבי אהרילי עצמו.

**

אחד מספרי ר' משה חאגין, המענין כידוע ביותר מבחינת תוכנו ונסיבות כתיבתו, הוא ספר שפת אמת⁷ שנדפס באמשטרדם בשנת תס"ז. בראש הספר, דהיינו בעמודו השני של דף השער הודפסה, בעברית, הקדמתו של ר' משה לספרו זה המצוטטת ע"י בניהו, הכותב: "כדי שהדבר יגיע לאותם בני האנוסים שטרם ידעו עברית, הדפיס הקדמה זו גם בפורטוגזית". דברים אלה אין להם על מה לסמוך.

בניהו אינו מזכיר את העובדה כי ספרו זה של ר' משה חאגין, שפת אמת, נכתב כתשובה לשאלת אחד מגבירי אמשטרדם. השאלה עצמה נכתבה פורטוגזית. כנראה משום שהשואל לא שלט דיו בלשון הקודש, ור' משה, או מי מטעמו, תרגמה – העתיקה, כדבריו: "... מועתק מלשון הספרדי ללשון הקודש אות באות תבה בתבה". תרגום-העתק זה של נוסח השאלה, ובראשו המלים דלעיל הודפס בעמודו השני של הדף השני של הספר, כלומר מעבר, ולאחר, הטקסט הפורטוגזי. פרטיו האישיים של השואל, ואף שמו, לא נמסרו לנו בספר, ולפיכך גם לא הגיעו אלינו.

הטקסט הפורטוגזי עצמו אינו אלא אותה השאלה במקור, בשפה בה נכתבה לכתחילה. המלה *Pregunta* המודפסת בראש הטקסט הפורטוגזי – מול המלים ללועזים בלעז – פירושה: שאלה. נראה שהתרגום של ר' משה חאגין או של המתרגם מטעמו לא היה מדויק ביותר, והושמטו מתוכו כמה ביטויים חריפים כלפי יהודי א"י, וכן שונו מספר מלים. להלן כמה דוגמאות⁸:

שורה 2: במקום "ואם יש איזה שכר טוב" – ואם יש ערך כלשהו.

שורה 4: "ושבאיזה מקום שנקרא את ד' יעננו" – הוסף: כמו (או: כאילו) היה זה בארץ הקדושה.

שורה 7: "הדרים בה סוררים..." – הדרים בה מורדים ורעים.

שורות 13–14: "הכל בכתב למען אדע הפרש האמת מהשקר..." – הוסף: ולמען תקן את שגיאתי (או השקפתי המוטעית).

המועדים וחדשי השנה, ירושלים-בני ברק, תשל"ג; אמרי חיים – ויקרא במדבר, ירושלים-בני ברק תשל"ה; אמרי חיים – לקוטים על התורה ומועדים, ירושלים תשל"ו. (כל אלה נרשמו מפי השמועה, ולא ראיתים בעצמי). אגב יזכר, שרבי ישראל מויו'ניץ לא שמש באדמו"רות 50 שנה כנטען במאמר, ע' 191, אלא מ"ג שנה בלבד. פרט זה יוצא גם מהנאמר שם, ע' 208.

7 עלי ספר ב', ע' 135.

8 תרגום הטקסט נעשה ע"י ידידים מהשגרירות הברזיליאנית. אין התרגום מושלם מבחינה מדעית ולשונית, ולפיכך אינני מפרסמו, אלא מוסר על שניים מהתרגומים המודפס במקומות שלא היה ספק לגביהן. על כל פנים ברור שהתרגום העברי שונה מהמקור הפורטוגזי ואינו תמיד נאמן לו. – מספר השורות הוא מדף ב' ע"ב.

שמואל א ש כ נ ז י

שתי הערות

1. למאמרו של ר' חיים ליברמן על ספר 'אהבת יהונתן' לר' יהונתן אייבשיץ (עמ' 232—234):

א. "בין מלכא למלכא" — בין ניסן לסיון, על-פי דברי מהר"ל: ניסן הוא מלך, מפני חג המצות שבו (בני ברק תשיט, עמ' ג'). סיון מלך הוא, מפני חג שבועות שבו (עמ' מ"ב).
ב. מקום הדפוס: [סדילקאב], על-פי הקישוט שבשער. עיין: אברהם יערי, הדפוס העברי בברדיטשוב — קרית ספר, כ"א, תש"ד—תש"ה, סוף עמ' 103.
ג. שנת הדפוס: [תקפג—תקפו, 1822—1826].

ד. הספר נחלק לארבעה חלקים, שהופיעו בסדר דלהלן: ב ג א ד.
[חלק ב']: אלון בכות. ובשער הפרט מה תאלור נפשיך אעשה לך [תק"ו]. באמת לא נדפס לפני תקפ"ב. ושתי ראיות לדבר: א) מעבר לשער נזכרה הסכמתו של ר' יצחק אייזיק ב"ר בצלאל מרגליות והיא ניתנה לא לפני קיץ תקפ"ב, כי המסכים מזכיר את אביו בברכת המתים והוא נפטר ביום יג באדר"ש תקפ"א, ומאחר שאין הבן מוסיף ה"כ" מ הרי ברור שהסכמה נכתבה לאחר שנים עשר חודש. ב) בדף כ"א, ע"ב, כותב המחבר: אחר זמן כמה נודמנתי לבאהסלוב... קטע זה חוזר בחלק [ג], דף מ"א, ע"ב, בתוספת תאריך מדויק: ח' אייר תקפ"ב. מאידך ברור, שחלק זה נדפס לפני כ"א בשבט תקפ"ג, כי בהקדמתו לאלון בכות חותם המחבר: חתן הרב... מרדכי הכהן נ"י. והוא נפטר ביום הגז', כמפורש בהספדו של החתן בספרו בית אברהם, דף ל"ג, ע"ב.

[חלק ג]: אהבת יונתן על שבע הפטרת דנחמתי... וגם על הפטרת ימים נוראים ורגלים. מעבר לשער: כבר נודע... בס' אלון בכות אשר יצא מקדם מתחת מכבש הדפוס שיש לנו הסכמות... ואי"ה בחלק הא' יודפסו ההסכמות כלשונם.

חלק א: הפטרות בראשית — פרשת דברים. בשנת יהונתן גבר עלנותן [תק"ף]. באמת לא נדפס לפני תקפ"ג. ושלוש ראיות לדבר: א) בדף ס"ו, ע"ב, מביא המחבר דרשה בשבת הג' [דול] דשנת תקפ"ב. ב) בחתימתו להקדמה הוא מזכיר את חותנו ר' מרדכי הכהן בברכת המתים, והוא נפטר כ"א בשבט תקפ"ג, כנז' לעיל. ג) בראש הספר נדפסה הסכמת ר' יצחק אייזיק ב"ר בצלאל [מרגליות] מעיר חדש ברדיטשוב, והיא לא ניתנה לפני קיץ תקפ"ב, כמו שהוכחנו לעיל.

[חלק ד]: קונטרס אחרון לספר אהבת יהונתן להפטרות בראשית ולהפטרות מנחה של יזה"כ עם ליקוטים השייכים לספר אהבת יהונתן הנדפס מכבר... בשולי השער: בשנת יהונתן גבר עלנותן [תקפ"ה]. בספר ט"ו דף ועוד [5] דפים: ליקוטים חדשים. לקוטים נחמדים. בדף [3] ע"א: ואמרת בשב"ג דהאי שתא תק"פ וא"ו.

2. בסוף מאמרו של ר' אברהם שישא הלוי (שם, עמ' 240) הוא שואל "אי אלה שאלות: [1] האם נודע הספר תחלת חכמה. [2] האם נודע שמו של הספר שהוסב לו על ידי הגנב הספרותי הזה. [3] איזה ומתי נדפס הספר הגנוב. [4] באיזה שם נדפס. [5] והאם נודע שם מחברו האמיתי?". עליהן יש להוסיף שאלה ששית: מיהו הגנב הספרותי הזה?

תחילה אשיב בקצרה, על ראשון ראשון:

[1] הספר נודע בשם "התחלת החכמה" והוא מצוי בכ"י בספריות שונות. העתק משנת השע"ו נמצא באוקספורד (1753). גם בידי יש"ר מקנדיאה היה כ"י של הספר ולא ידע שם מחברו¹.

[2] שמו של הספר הוסב ל"מעין החכמה".

[3] הספר נדפס לפחות ארבע פעמים: אמשטרדם תי"ב, קארעץ תקמ"ד, פולנאי תקנ"א, [למברג] תרל"ה. ולא ראי זה כראי זה.

[4] הוא נדפס מוסב שם "מעין החכמה"².

[5] שם מחברו האמיתי לא נודע, ואולם הוא מיוחס להאר"י ז"ל.

[6] הגבב הספרותי הוא ר' אברהם ב"ר אריה ליב קלמנס יפה מלובלין.

ועתה אתאר בקצרה השתלשלות הדברים מכתב"ד לדפוס ומדפוס לדפוס. אין ספק ששלוש ההוצאות הראשונות נדפסו על-פי כתב"ד שונים זה מזה. ולא עוד, אלא שלפנינו שתי מהדורות שונות, האחת ארוכה והאחת קצרה, שנערכו בידי אותו ר' אברהם קלמנס. תחילה חשב להוציא את הספר כמו שמצאו בכ"י, מבלי להוסיף עליו הערות וביאורים משלו ומשל אחרים, אלא לקנותו בשינוי השם בלבד. לבסוף חזר בו, והכניס בספר דברים שליקט מספרי קבלה ואף הוסיף הערות משלו, והדפיסו בשנת תי"ב באמשטרדם.

בשנת תקמ"ד נדפס בקארעץ ספר מעין החכמה בנוסח שונה, כנראה על-פי כתב"ד (שמא כ"י יש"ר?). אין כאן הקדמת ר' אברהם קלמנס ושמו לא נזכר בשער. ואולם את שם הספר ודאי לקחו מהוצאת אמשטרדם.

בשנת תקנ"א³ נדפס בפולנאי ספר ה'ר א'דנ"י והוא זהר על מגילת רות. וגלוה אליו (דף

1 לקוטים שונים שלקט הרב רבי שמואל אשכנזי מהספר הגדול **תעלמות חכמה** אשו החל לחבר ... הרב רבי יוסף מקנדיאה, חלק ב, בסיליאה [האנויאה] שצ"א, דף קצ"ה ע"א: אמר שמואל ... הרב ... העניקני ג"כ מהספרי' הכתובי' הנמצאי' אצלו, ואם המצא ימצא איש נדיב לב שיהיה לי כגושה עד חצי ההוצאה אביאם לדפוס. ואלו הם ... וכאן הוא מונה כתשעים ספרי קבלה. תחילה הוא רשם שמותיהם של שלשה עשר חיבורים "כל אלו למת"ר חיים קלבריו שהיה תלמיד מובהק להרב ר' יצחק אשכנזי זצ"ל". לאחר מכן הוא פותח ברשימת חיבורים שונים "ממה שלא (לא) נודע שם בעליה: ס' התחלות החכמה ...". ע"י גם כתב"ד בקבלה, מאת גרשם שלום ויששכר יואל, ירושלים תר"ץ, עמ' 63–64, 117.

2 אין להחליף ספר זה בספר מעין החכמה "שנתן מיכאל לפלאי ופלאי למשה רבינו ע"ה ומשה רבינו גילוה להתחכם בו לדורות", שנדפס אף הוא באמשטרדם שנה אחת קודם (תי"א, יחד עם ספר הבהיר). ספר זה, המיוחס למשה רבינו, הוא בלי ספק אחד הספרים הראשונים של חוג ספר העיון. ע"י ראשית הקבלה, מאת גרשם שלום, ירושלים ותל-אביב, תש"ח, עמ' 166, הערה 2, ועמ' 255–256, מס' 2. ויש "ספר מעין החכמה" שלישי, שנדפס בקובץ ארוי לבנון, ויניציאה, שס"א. והביבליוגרפים ערבבו שלושת הספרים זה בזה. ע"י למשל: אוצר הספרים ל"א בן-יעקב, עמ' 350, מס' 1713, 1714, 1717, 1719, וקהלת משה, לשמואל וינר, עמ' 110, מס' 890, ועמ' 136, מס' 1079, ובית עקד ספרים לח"ד פרידברג, דף 643, ע"ב, מס' 2800, 2803. ראה גם מבואו של אהרן ילינק לבית המדרש, חדר א', עמ' xvii–xviii.

3 בקולופון נאמר: תם ונשלם ספר זהר רות ... וספר מעין חכמה מהאר"י ... ביום ו כט לאדר ר"א ש"י"ן לפ"ק. אם נחשב את האותיות המסומנות בלבד נקבל שנת ת ק"ז, והרי בית הדפוס העברי הראשון בפולנאה לא נוסד אלא בשנת תקמ"ז! ע"י תולדות הדפוס העברי בפולניה, מאת חיים דוב פרידברג, תל-אביב תש"י, עמ' 102. ואם נחשב תיבת **ראשון** כולה תצא שנת ת ק"ז, והיא לא היתה מעוברת! וגם כט אדר לעולם לא יחול ביום ו. לפיכך נראה שצ"ל: כח לאדר ר"א ש"י"ן = ת קנ"א.

כ"ה—ל"ח) "התחלת החכמה האלהות כפי דרך האר"י אשכנזי ז"ל הנקרא ספר מעיין החכמה", ובראשו "הקדמת המחבר ספר מעיין חכמה" חתומה בידי ר' אברהם ב"ר אריה ליב מלובלין. אף כאן נדפס הספר על-פי כתב-יד, בשינויים מרובים מדפוס אמשטרדם תי"ב. ההקדמה מקוצרת ושונה. זקנו של ר' אברהם, "יוסף קלמנקס יפה", נקרא כאן "משה יוסף קלמן". ואולם, השינוי העיקרי הוא בהשמטת הביאורים וההערות הנמצאים בשפע בדפוס אמשטרדם. כן נשמטו מן ההקדמה הקטעים המדברים על הספרים: כנפי יונה, עמק המלך ועשרה מאמרות. ובמקום "וגם מעט מזער מדעתי הוספתי", נאמר כאן "לא הוספתי". נראה לי, שלפנינו "מהדורא קמא" של הספר אשר ערך ר' אברהם קלמנקס בשעתו, וגנוזה, לאחר שהחליט להדפיס את הספר ב"מהדורא בתרא" מורחבת בשנת תי"ב. לאחר מזה וארבעים שנה נתגלגלה "מהדורא קמא" זו לידי ר' דוד הלוי הורוויץ, שהביאה לבית הדפוס כנספח לזוהר רות.

עברו שמונים שנה ויותר עד שנדפס הספר ברביעית, והפעם שוב ב"מהדורא בתרא": חמ"ד [למברג], חש"מ, "כמו שנדפס פה ק"ק קארעץ בשנת ג'נעול מ'עין חלום" [תרל"ה]. על-פי קארעץ תקמ"ד, עם הפרט בשער (בשינוי הבלטת האותיות), בתוספת ההקדמה של ר' אברהם קלמנקס מתוך הוצאת פולנאי תקנ"א.

ספרים שנתקבלו במערכת

ספר הפרענומער אנטן, וועגזייער צו פרענומעריטע העברעאישע ספרים
און זייערע חותמים פון 8,767 קהילות אין אייראפע און צפון-אפריקע, פון
בערל כהן... ניו-יארק, 1975, xx, 384, xii.

איטליה, כתב-עת לחקר תרבותם וספרותם של יהודי איטליה. בהוצאת החוג
לשפה ולספרות איטלקית / המכון לשפות וספרויות, האוניברסיטה העברית.
העורכים: ראובן בונפיל, מרים מדינה מאיר, יוסף ב. סרמוניטה. כרך א,
חוברת 1. תשל"ו, ל"ב, 93 ע'.

אשל באר-שבע, פרקים במחשבה היהודית לדורותיה. בעריכת ראובן בונפיל,
יעקב בלידשטיין ויוסף שלמון. בהוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, החוג
למחשבת ישראל — בשיתוף עם הוצאת ראובן מס. א': 438 ע'.

מחקרים בספרות הקבלה, מאת אפרים גוטליב [ז"ל]. ערך וההדיר: יוסף
הקר. בהוצאת ביה"ס למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב.
600 ע'.

שלם, מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה. העורך: יוסף הקר. פרסומי
יד יצחק בן-צבי, ספריה לתולדות הישוב היהודים בארץ-ישראל. ירושלים,
תשל"ו. ספר שני: 364, xxi.